Присвячується
2000-літтю
Різдва
Христового

ПОДІЛЬСЬКІ ХРАМИ КИЄВА

Книги серії
"Національні святині України"
розповідають про релігійну, культурно-історичну та мистецьку спадщину, зосереджену у найвизначніших храмових та монастирських ансамблях України, не виключаючи й тих, що були знищені протягом XX ст.

НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНІ УКРАЇНИ

Присвячується
2000-літтю
Різдва
Христового

ПОДІЛЬСЬКІ ХРАМИ КИЄВА

НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНІ УКРАЇНИ

Подільські храми КИЄВА

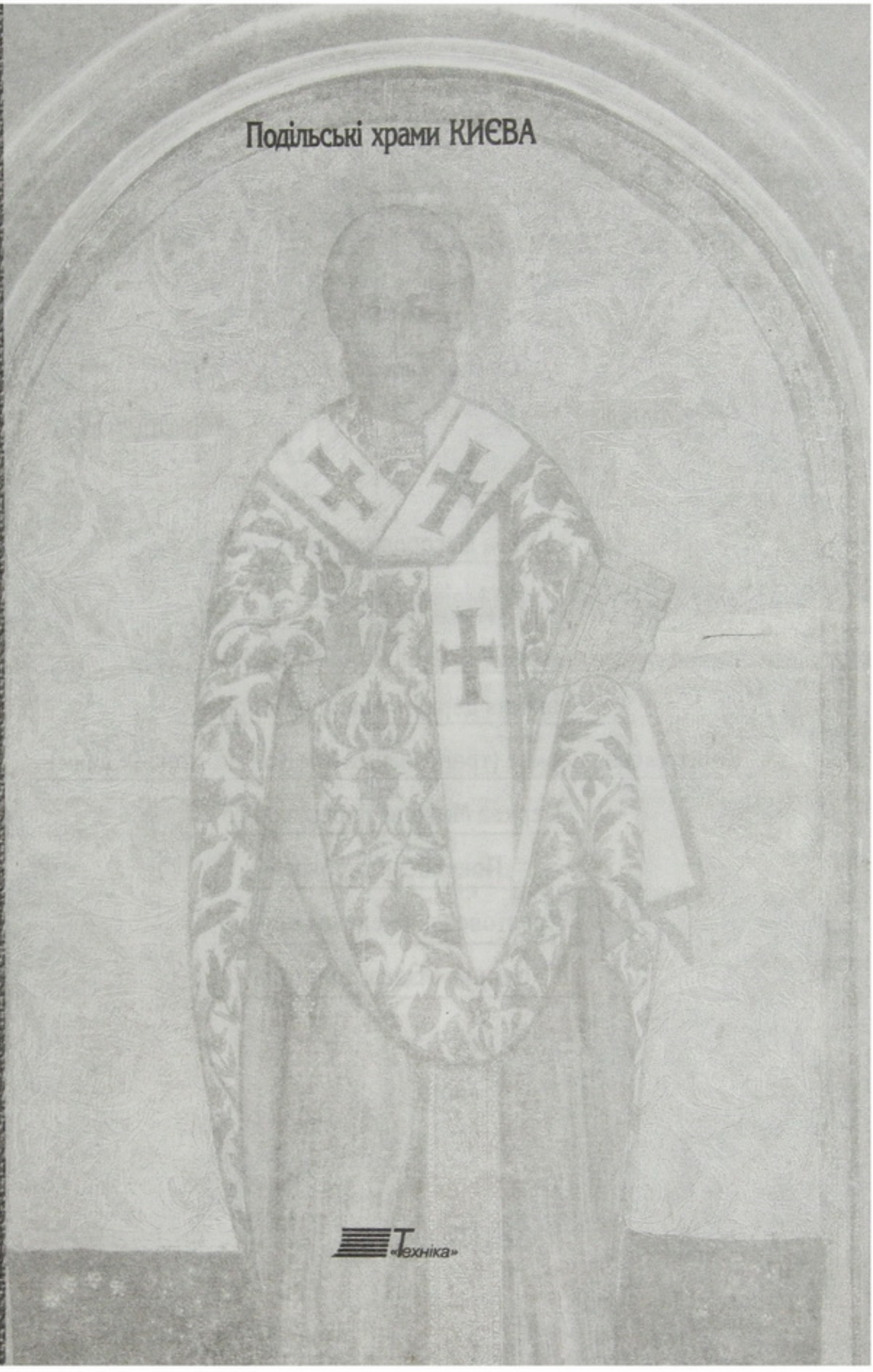

«Техніка»

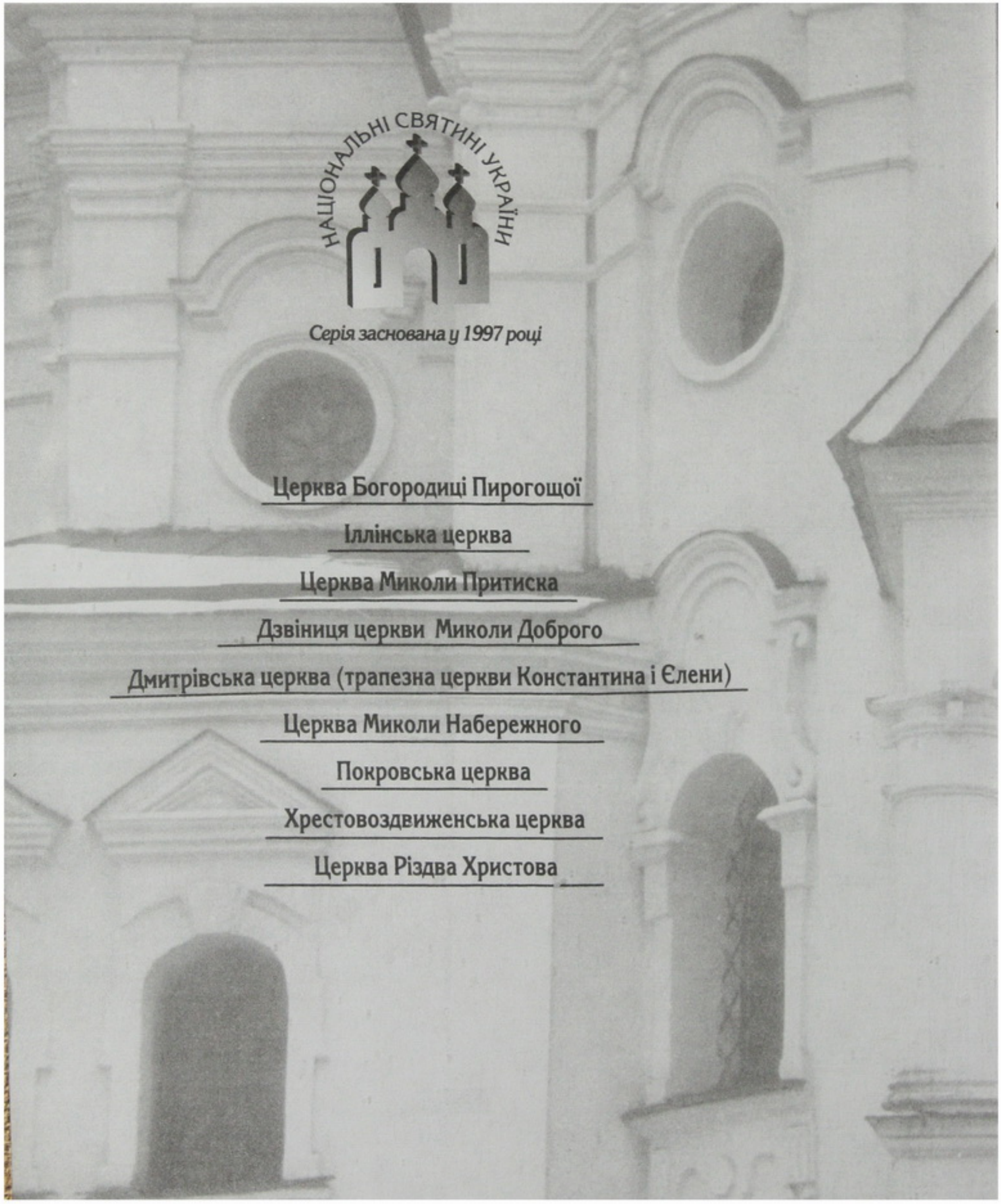
НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНІ УКРАЇНИ
Серія заснована у 1997 році
Церква Богородиці Пирогощої
Іллінська церква
Церква Миколи Притиска
Дзвіниця церкви Миколи Доброго
Дмитрівська церква (трапезна церкви Константина і Єлени)
Церква Миколи Набережного
Покровська церква
Хрестовоздвиженська церква
Церква Різдва Христова

Л.І.Толочко, М.Г.Дегтярьов

ПОДІЛЬСЬКІ ХРАМИ КИЄВА

Київ "ТЕХНІКА" 2003

ББК 86.3(4Укр)
Т52
УДК 726.1(09)(477)

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за Програмою випуску соціально значущих видань

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Акт № 728-2
2003

ISBN 966-575-036-4

Рецензент:
акад. НАН України П. П. Толочко

Толочко Л. І.

Т52 Подільські храми Києва / Л. І. Толочко, М. Г. Дегтярьов. – К.: Техніка, 2003. – 176 с.: іл. – (Нац. святині України). – Бібліогр.: с. 170–173.

ISBN 966-575-036-4

Поділ – один із найдавніших торговельно-ремісничих районів м. Києва, де здавна будувалися християнські храми. Заможні купці, ремісники, міщани, козаки були не тільки їх парафіянами, але й фундаторами і ктиторами багатьох із них. Автори архітектурних комплексів споруд – зодчі, іконописці, народні майстри, умільці – вклали весь свій талант, багате уявлення про красу і світосприйняття, любов до рідного краю. Багато сакральних споруд Подолу стали шедеврами будівничого мистецтва.

В книзі розповідається про відновлення храму Богородиці Пирогощої, наводиться історія найдавнішої церкви Подолу, де правили Божу службу ще до прийняття християнства, за часів Аскольда, – Іллінської. Особливу увагу приділено храмам часів бароко і класицизму. Книга знайомить з широкою панорамою культового і духовного життя нашого народу.

Для істориків, мистецтвознавців, краєзнавців, любителів київської старовини, широкого загалу читачів.

ББК 86.3(4Укр)

© Толочко Л. І., Дегтярьов М. Г., 2003

За легендою, у 40-х рр. н. е. святий апостол Андрій Первозванний побував на Дніпровських кручах і передрік, що на цих слов'янських горах постане місто казкової краси і "возсіяє благодать Божа". Фігурою Андрія Первозванного завершено ротонду фонтана "Самсон і Лев", який став своєрідним символом Подільського району.

Князь Володимир, сповнений рішучості створити сильну державу, яка згодом стала Київською Руссю, безстрашно скинув у Дніпро раніше шанованих ідолів, прийняв хрещення і першим охрестив своїх 12 синів. Саме через Поділ кияни йшли до річки Почайни прийняти святе хрещення. Але ще за півстоліття до прийняття Руссю християнства в Києві, на Подолі, існував перший християнський храм – Іллінська церква.

Православне християнство, як ідеологічна основа держави, протягом двох тисячоліть свого існування відігравало надзвичайно важливу роль, сприяючи зміцненню держави за часів Київської Русі і Російської імперії.

Місто Києво-Поділ – саме так найчастіше згадується в історичних та архівних джерелах Подільський район м. Києва. І це не випадково. Як відомо, до середини XIX ст. Київ складався з трьох окремих, начебто не пов'язаних між собою, частин: Подолу (або Нижнього міста), Верхнього міста і містечка, розташованого на Печерських пагорбах, поблизу Києво-Печерської лаври. Верхнє, або Княже місто (як його називали у давньоруські часи), і Печерськ, незважаючи на наявність більш потужних, ніж на Подолі, фортифікаційних споруд, під час ворожих навал надовго спустошувалися. І тільки на Подолі життя ніколи не зупинялось. Зручні подільські причали сприяли пожвавленню торговельно-ремісничих відносин.

Протягом багатьох століть Поділ був фактично головним районом Києва, а в його історичній забудові, що добре збереглася до наших днів: у церквах, монастирях, цивільних і промислових спорудах, наче у кам'яному літописі, як у музеї просто неба, віддзеркалене багатостолітнє культурне, політичне та економічне життя міста.

Де, як не на Подолі, київська старовина так виразно закарбувалася вже у самих назвах вулиць, що збереглися до наших днів, – Хорива, Ігорівська, Боричів Тік, Верхній та Нижній Вали, Волоська тощо; у назвах гір, що височать над Подолом, – Щекавиця, Хоревиця. Назви урочищ – Гончарі і Кожум'яки, вулиці Дегтярної, провулка Овчинного пов'язані з діяльністю ремісників стародавнього Києва, чиї вироби славилися на всю Європу.

Водним шляхом по Дніпру та суходолом до Києва прибували купці з найвіддаленіших країн. Ці торговельні зв'язки давньоруського періоду підтверджують численні археологічні

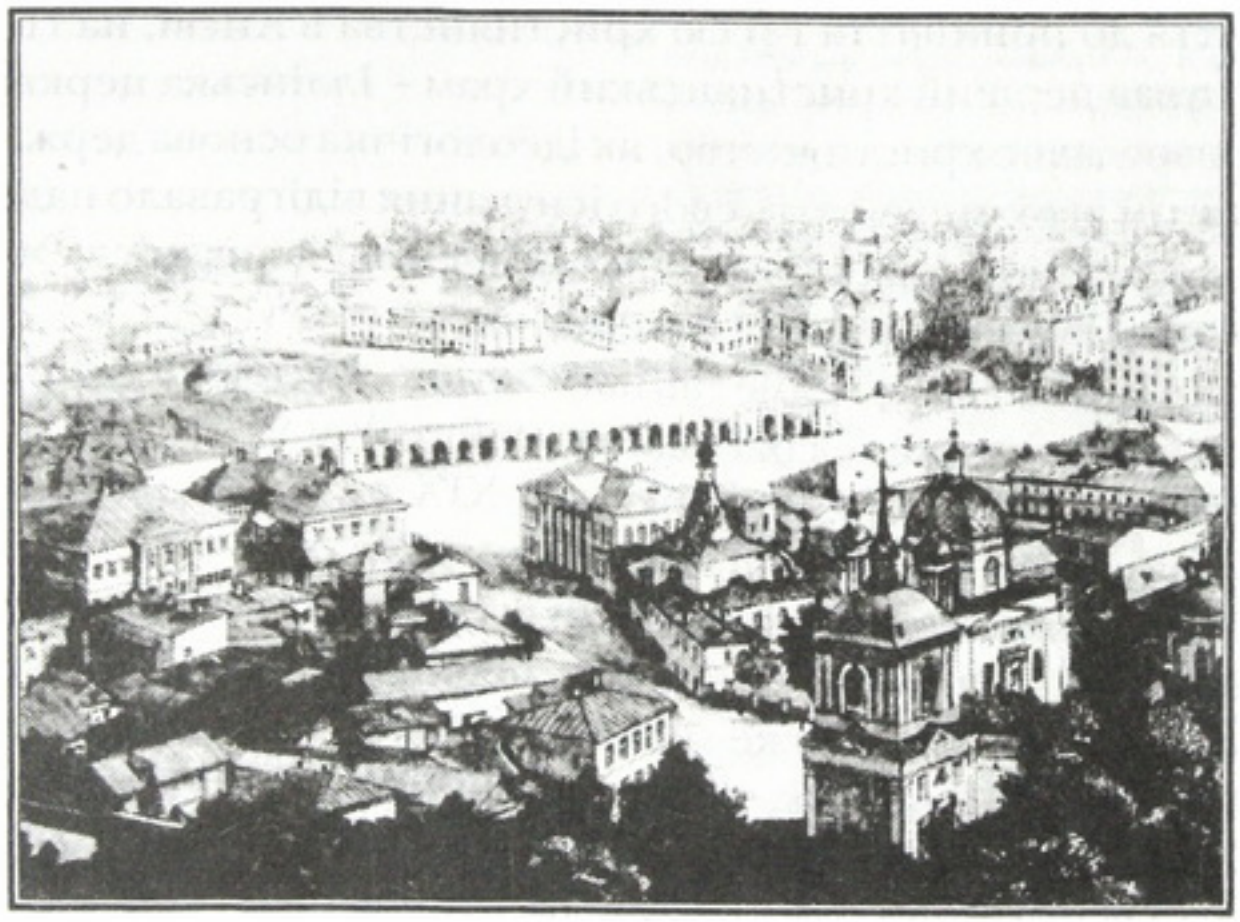

Рис. 1.
Панорама Подолу. Контрактовий майдан наприкінці XIX ст.

знахідки й свідчення літописців. Стародавні літописи донесли до наших днів також відомості про перші християнські храми, розташовані на Подолі (Турову божницю, церкву Іллі Пророка, церкву Богородиці Пирогощої тощо), топографічне розташування яких на місцевості, завдяки зусиллям вітчизняних вчених різних поколінь, до нашого часу можна вважати в основному встановленим.

У багатьох місцях на Подолі археологи знаходять рештки зрубних будівель і цілих садиб IX–XII ст., дендрологічні дослідження яких свідчать, що наші пращури жили аж ніяк не в землянках і що мали вони на той час високий рівень матеріальної культури.

Незважаючи на негативні наслідки татаро-монгольської навали та панування на українській землі литовсько-польських

Рис. 2.
Загальний вигляд фонтана "Самсон і Лев" після відновлення. 1990 р.

феодалів, Київ у XIV–XV ст. – період формування української народності – стає топографічним та етнічним центром нації, видатним центром творення української культури, а Поділ залишається його головним районом, де на зламі XV–XVI ст. формується цехове ремісниче виробництво.

У 1494 р. Київ наділяється привілеями Магдебурзького права: правом на самоврядування і власний суд, на земельну

власність і вивільнення від більшої частини феодальних повинностей. Орган міського самоврядування – магістрат (ратуша) – у XVI ст. містився на Ринковій площі, на місті "торжи-

Рис. 3.
Будівля магістрату. Обмірні креслення, виконані А.Меленським. 1811 р.

ща" давньоруських часів – тепер Контрактової площі. У 1615 р. поблизу ратуші засновується славнозвісний Братський монастир, при якому все більше зміцнює свої позиції Київське Богоявленське братство – громадська організація

православних міщан, що відстоювала свої права від утиску католиків та уніатів – провідників інтересів польської шляхти.

Незабаром у Київське братство записується гетьман П. Сагайдачний з усім козацьким військом, що посилює вплив цієї організації на подібні братства інших українських міст і сприяє зростанню національної самосвідомості українського народу.

Цілком закономірно, що гетьман Б. Хмельницький у період національно-визвольної війни середини XVII ст. отримав істотну підтримку саме з боку київських повстанців. У 1648 р. він оголосив Київ своєю столицею, де періодично перебував у 1649, 1650, 1654 рр., зупиняючись переважно на Подолі. Саме тут гетьман написав сімнадцять універсалів і багато інших документів та ділових листів.

Одночасно з Братським монастирем у 1615 р. засновується Братська школа, перетворена 1632 р. митрополитом П. Могилою на колегію, що 1701 р. отримала назву Києво-Могилянська академія. Київська академія стала одним з найвизначніших в історії України навчальних закладів. У її стінах здобували освіту також болгарські, молдавські, польські, грецькі та сербські студенти. Фактично ця академія була першою вищою школою як у нашій країні, так і в усій Східній Європі. Багато випускників цього культурно-освітнього осередку стали відомими військовими і громадськими діячами й у свою чергу організовували школи і училища, розвивали науку й освіту. Імена таких діячів, пов'язаних з цим закладом, як П. Могила, П. Сагайдачний, Ф. Прокопович, М. Ломоносов, Д. Туптало, Г. Сковорода, промовляють самі за себе.

Комплекс будівель Братського монастиря і академії формувався протягом століть, і в цьому брали участь відомі архітектори Й. Старцев, Й. Шедель, С. Ковнір, А. Меленський, В. Ніколаєв та ін.

У післяреволюційні часи монастир і академію було ліквідовано, а в 1930-х рр. по-варварському зруйновано шедеври зодчества – Богоявленський собор монастиря і його дзвіницю.

Рішення про відродження Києво-Могилянської академії на її історичній території було ухвалено в 1991 р.

Влаштування шкіл, а також різноманітних добродійних закладів при церквах і монастирях (лікарень, притулків для інвалідів, літніх людей та дітей) стало вельми поширеним явищем в Україні XVII–XVIII ст. На Подолі подібні заклади існували як при Братському, так і при Флорівському і Катерининському монастирях, при Іллінській, Миколи Доброго, Миколи Притиска та інших церквах. Історія добродійництва цих часів – тема, гідна особливого вивчення. Її розквіт, як уявляється, був зумовлений позитивними тенденціями соціально-економічного, суспільного розвитку, а також підвищенням авторитету церкви, представники якої (зокрема Д. Туптало, І. Леванда, Н. Долгорукая, Є. Бахтєєва) нерідко своїм власним життям становили наочні приклади подвижництва, істинно християнського благочестя.

Зауважимо, що той або інший монастир був не тільки центром морального виховання, духовної просвіти, а й ремісничого виробництва. Далеко за межами Києва і навіть за кордоном зажили слави вироби золотошвейного мистецтва, що виготовляли черниці Флорівського монастиря.

Загальне піднесення культури XVII–XVIII ст. виявилось у найрізноманітніших сферах громадської діяльності, зокрема у будівництві в характерному для епохи ошатному життєстверджувальному архітектурному стилі бароко. Як колись київські князі, тепер гетьмани, полковники, козацькі старшини й духовенство стали на Україні основними замовниками будівництва монументальних споруд. Проте на Подолі більшість храмів зводиться на колективні внески подільських купців і міщан – парафіян цих храмів. На жаль, лише деякі імена цих достойних громадян Подолу можна знайти у друкованих літературних джерелах.

Благодійність залишалася досить традиційним явищем суспільного життя і в пізніші часи. Прикладом цього може служити діяльність на Подолі у XIX ст. М. Сухоти, М. Дегтярьова, С. Балабухи та ін.

Кінець XVIII – початок XIX ст. пам'ятні для Подолу визначними подіями. У 1797 р. з Дубна до Києва був переведений Контрактовий ярмарок і з цього часу він щорічно проводився на Подолі на центральній ринковій площі, що одержала назву "Контрактова".

На ярмарок з усієї південно-західної частини Російської імперії та з-за кордону з'їжджалися поміщики і купці для складання контрактів-угод про купівлю-продаж товарів. Усе це сприяло перетворенню Києва на значний економічний центр Східної Європи, стимулювало розвиток ремісничого і промислового виробництва і викликало справжній будівельний бум на Подолі. Інтенсивна забудова району була зумовлена і сумною подією – спустошливою пожежею у посушливе літо 1811 р., що майже повністю знищила дерев'яні подільські будівлі та споруди. За цих обставин було здійснено масштабні будівельні роботи у центрі Подолу за регулярним планом (який являв собою мережу вулиць, що рівномірно перетиналися між собою під прямим кутом), відповідно до панівних тоді в архітектурі естетичних норм класицизму.

Для запобігання повторення пожежі забудова здійснювалася переважно кам'яними спорудами за проектом петербурзького придворного архітектора В. Гесте і головного архітектора м. Києва А. Меленського. Тогочасний архітектурно-будівельний образ нового Подолу в основному зберігся до наших днів.

На "Части плана Киево-Подола, снятой с конфирмированного плана с показанием квартала для Магистрата, Контрактового дома и Почтовой конторы" показано фрагмент Подолу початку XIX ст. План виконано у 1815 р. за підписом архітектора В. Гесте. На ньому зображені земельні ділянки, відведені під храмові комплекси, і зелені насадження, які були навколо цих архітектурних ансамблів.

На плані, зробленому А. Меленським, під назвою "План части города Киево-Подола" детально показані земельні ділянки з храмами, які існували на той час на Подолі, зображені Петро-

павлівський собор з дзвіницею, Воскресенська, Добромикільська, Катерининська та Борисоглібська церкви.

Оскільки під час пожежі на Контрактовій площі знищена старовинна споруда магістрату, В. Гесте розробив проект Громадського центру, до якого входили великий будинок магістрату, Контрактовий будинок і споруда Поштової контори, виконані в стилі класицизму.

Через брак необхідних коштів був зведений лише Контрактовий будинок (1815–1817 рр.), що став широковідомим не тільки завдяки його безпосередньому функціональному призначенню, але й завдяки концертному залу, що знаходився на другому поверсі, який свого часу відвідували Ф. Ліст, О. Пушкін, Т. Шевченко, М. Гоголь, О. Бальзак, декабристи та інші відомі усьому світові люди. Сьогодні обмірковується питання про доцільність відтворення ансамблю Контрактового будинку, що, на думку прибічників цієї ідеї, надасть комплексу споруд Контрактової площі в цілому вигляд гармонійного історико-архітектурного ансамблю.

Дійсно, вже тепер бачимо, як гармонійно перекликаються класичні архітектурні форми Контрактового будинку і Торгових рядів, що постали на місці зруйнованих пожежею початку XIX ст. дерев'яних купецьких лавок. Проект, за яким у 1811 р. зведено перший поверх будинку, належить петербурзькому архітектору Л. Руска.

Відзначимо, що дивовижною особливістю класицистичних споруд є їх властивість органічно співіснувати з побудовами найрізноманітніших стилів, не вносячи дисгармонії в усталені ансамблі. Це зумовлюється логічністю побудови та вивіреністю класицистичних архітектурних форм, їх "олюдненістю", що бере початок ще з традицій античної будівельної культури.

Контрактовий будинок і Торгові ряди чудово поєднуються з нещодавно відтвореною у давньоруських архітектурних формах церквою Богородиці Пирогощої, а також з бароковими спорудами Братського монастиря, з багатоповерховими для свого часу прибутковими будинками колишнього Катеринин-

ського монастиря (тепер – банківські будинки), вирішеними в стилі еклектики, та навіть із спорудою радянської архітектури епохи конструктивізму (клуб "Славутич"). Можна сказати, що Контрактова площа є чудовим прикладом заповідної зони, де досить добре збереглися, гармонійно поєднуючись, побудови різних епох і стилів.

Від епохи капіталізму (друга половина XIX – початок XX ст.) Київ дістав не тільки багатоповерхові прибуткові будинки, але й інші надбання цивілізації. Зокрема Поділ став володарем першого в Росії та Європі трамвайного маршруту (1892 р.). Цікавою подією для киян стало влаштування фунікулера (1905 р.). З історією Подолу пов'язана й історія судноплавства Дніпром та поштових відносин з іншими містами.

На Подолі були відкриті перші в Києві приватна аптека, банк, перша в Російській імперії недільна школа.

Пам'ятки архітектури та історії, якими так багатий Поділ, надають цьому старовинному торговельно-ремісничому району Києва особливий колорит, засвідчують про високий рівень матеріальної та духовної культури наших предків.

І, напевно, найголовніша роль в цьому належить пам'яткам культової архітектури.

Дивлячись на панорамні зображення Подолу – старовинні гравюри, фотографії, картини з зображеннями церковних споруд із вертикалями їх дзвіниць, що, як правило, розміщувалися на невеличких площах і перехрестях подільських вулиць, піднімаючись над невисокою забудовою району, бачимо, що вони виконували роль його висотних домінант. Часто назви подільських храмів переходили до назв вулиць Подолу: Спаська, Покровська, Іллінська, Борисоглібська, Притисько-Микільська тощо.

У другій половині XIX ст. із розвитком капіталістичних відносин кількість населення Подолу і щільність забудови району помітно збільшуються. З'являються багатоповерхові фабричні, торгові, банкові будинки, які почали конкурувати за висотою з культовими спорудами. Однак саме храми надавали Подолу неповторно-своєрідний архітектурно-художній вигляд.

За роки радянської влади ставлення до збереження пам'яток культової архітектури в нашій країні різко змінилося, особливо у період войовничого атеїзму в 1920–1930 рр. Богослужіння в багатьох храмах було призупинено, їх пристосовували під клуби, спортзали, склади, виробничі майстерні тощо або просто знищували. За аргументи, які висувала влада, мотивуючи рішення про знесення того чи іншого храму, могли правити, наприклад, доцільність використання матеріалу від розібраної споруди для

Рис. 4.
Панорама Подолу другої половини XIX ст. Церква Бориса і Гліба.

побудови нового об'єкта або звільнення ділянки під нього, хоча потім та ділянка нерідко надовго залишалася незабудованою чи там облаштовувалися тимчасові складські будівлі.

Сказане значною мірою стосується знищення і таких чудових сакральних споруд Подолу, як Борисоглібська (1691 р.) і Воскресенська (1695 р.) церкви. Після їх розбирання звільнені ділянки заполонили типові будинки архітектури 1930-х рр., хоча навколо вистачало вільних ділянок або з будівлями, що дійсно потребували демонтажу.

Найбільших втрат храмова архітектура міста зазнала у другій половині 1930-х рр., після того, як у січні 1934 р. з Харкова

у Київ була перенесена столиця Радянської України. В історичному ядрі Києва у Верхньому (Старому) місті було намічено створення Урядового центру з величезною площею посередині, призначеною для парадів, мітингів, маніфестацій. Для здійснення такої масштабної новобудови знищили Михайлівський Золотоверхий монастир, Трьохсвятительську церкву. Така сама доля чекала і на Софійський собор, однак, дякувати Богу, цей проект не був здійснений, і славетна мозаїчна композиція вівтарної частини собору – "Непорушна стіна" з зображенням Оранти, заступниці за рід людський – встояла. Вандалізм, який офіційно процвітав у країні, пояснювався і виправдовувався необхідністю проведення соціалістичної реконструкції міста і прагненням змінити вигляд "церковно-буржуазного Києва" на "соціалістично-трудовий". Влада планомірно намагалася знищити божественні споруди міста, перервати логічний хід історії. На місцях історичних некрополів облаштовувались зони відпочинку і розваг. Зокрема, на Подолі були ліквідовані старовинні цвинтарі з Всехсвятською церквою (1782 р.) на горі Щекавиці і з Троїцькою церквою (1857 р.) на горі Киселівці (Замкова), щоб розбити тут парки відпочинку. Але з ряду причин, з яких основною став початок Другої світової війни, цього не сталося.

Після закінчення Другої світової війни радянський уряд помітно змінив своє ставлення до історико-культурної спадщини і став все більше приділяти уваги питанням збереження, вивчення, реставрації і популяризації пам'яток. Значною подією в культурному житті столиці України стало створення у 1987 р. Державного історико-архітектурного заповідника "Стародавній Київ", до якого увійшла більша частина території Подолу.

Зі здобуттям Україною незалежності було здійснено відновлення таких значних пам'яток культового зодчества – справжніх національних святинь, як церква Богородиці Пирогощої на Подолі, Михайлівського Золотоверхого собору, Успенського собору Києво-Печерської лаври й ін.

За легендою, на розі Почайнинської та Ярославської вулиць стояв ідол – бог Волос, покровитель худоби. Пізніше на цьому місці, за часів Київської Русі, звели християнський храм, що перебудовувався у 1650 р. і 1792 р. Церкву, збудовану в псевдовізантійському стилі, з невеликою дзвіницею

Рис. 5.
Всехсвятська церква на горі Щекавиці. Малюнок М. Закревського. Середина XIX ст.

над головним входом до храму (арх. В. Ніколаєв) в 1930-х рр. було знесено. Нині церква Введення в храм Пресвятої Богородиці відбудовується коштом релігійної громади святого благочестивого князя Олександра Невського і належатиме Українській православній церкві Московського патріархату.

Відповідно до Державної програми відтворення втрачених визначних пам'яток України передбачена відбудова ще цілого ряду сакральних будівель.

Перш за все потребують відновлення Всехсвятська церква на горі Щекавиці і Троїцька церква на горі Киселівці. Гармонійні за пропорціями і силуетом, живописні за архітектурними формами ці будівлі сприймалися наче природне продовження пагорбів, як частина київського архітектурно-історичного ландшафту. Не можна допустити, щоб на горах стародавнього Києва, без сумніву, досить привабливих для сучасних проектантів і будівничих, у заповідному середовищі постали недоцільні новобудови, як це часто відбувається в архітектурно-заповідних зонах за сучасного правового свавілля.

Рис. 6. *Троїцька церква на горі Киселівці. Фото початку XX ст.*

Церковне життя на Подолі відроджується, при цьому тут мирно співіснують різні християнські конфесії.

На першій сторінці суперобкладинки вміщено загальний вигляд Покровської церкви (1766–1772 рр.), на четвертій – настінний живопис з зображенням князя Володимира. Головний фасад Іллінської церкви. 1692 р.; на першій сторінці обкладинки – царські врата церкви Богородиці Пирогощої; на авантитулі – Св. Микола Мирлікійський. Ікона з церкви Миколи Набережного. Перша половина XVII ст.; на титулі – Покровська церква. Віконні прорізи і ґаночки (1766–1772 рр.).

Стисла розповідь про основні храми Подолу подається далі.

Церква Богородиці Пирогощої

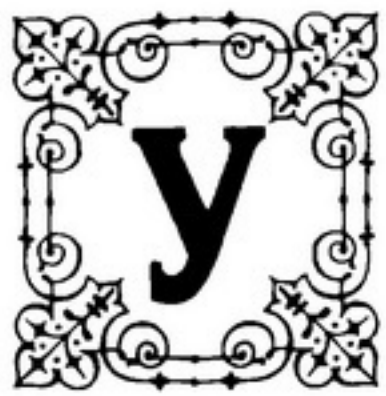

У північно-західній частині Контрактової площі Подолу, на перехресті вулиць Костянтинівської, Притисько-Микільської та Флорівської, знаходиться церква Успіння Пресвятої Богородиці, більш відома як Пирогощая.

Перші відомості про Пирогощую знаходимо в Лаврентіївському літописі за 1131 р.: "Во то-же лето заложи церковь Мстислав святые Богородицы Пирогощою". Будівництво Пирогощої пов'язують з ім'ям великого князя Мстислава, сина Володимира Мономаха, який, напевно, був і ктитором церкви.

Іпатіївський літопис розповідає про подію 1132 р.: "В се же лето заложена бысть церкви камена святая Богородица, рекомая Пирогоща". У 1136 р. літописець повідомляє про завершення будівництва церкви: "Том лете церкви Пирогоща свершена бысть"[4, с. 117–119]. Маємо рідкісний випадок для київських літописів, коли вказується початок і закінчення будівництва. Церква Богородиці Пирогощої будувалася чотири роки. Отже, церкву було закладено за Мстислава Володимировича, а завершено за часів князювання його брата Ярополка.

Відомий архітектор, автор цілого ряду реконструкцій давньоруських храмів, Ю. Асєєв склав приблизний опис церкви, що стояла на колишній Ринковій площі. Церква знаходилася "на холме, ее дневной горизонт находился на уровне около двух метров от современного уровня земли" [4, с. 117–119]. Церква була досить простою, візантійського стилю. Це невелика базиліка з трьома навами й трьома апсидами. Її особливість полягає в тому, що вона була першою будівлею Київського князівства, цілковито збудованою з цегли, без уживання каменю. На ній відчутний вплив західного романського стилю. Новий храм постав на Торговій площі, відомій як Торговище (пізніше – Ринкова площа), що знаходилася в центрі торговельно-ремісничого посаду Подолу. Судячи зі згадки в "Слові о полку Игоревім", церква

відігравала досить значну роль у житті подолян. Згадаємо останні рядки "Слова о полку Игоревім", де звучить світла радість з приводу повернення князя Ігоря із половецького полону:

"Солнце светится на небесе –
Игорь князь в Руской земли:
Девици поют на Дунаи, –
вьются голоси через море до Киева.
Игорь едет по Боричеву
к святей Богородици Пирогощей.
Страны ради, гради весели".

Фраза "Игорь едет по Боричеву к святей Богородици Пирогощей" давно привертала до себе увагу відомих дослідників міста Києва. Зокрема, Б. Рибаков вважає, що князь Ігор після втечі з половецького полону їхав з Києва (де просив про допомогу у великого київського князя) до себе в Сіверську землю [54, с. 293]. Із Верхнього міста він з'їхав по Боричевому узвозу на Поділ, і далі, повз церкву Пирогощої, поїхав тим шляхом, яким їздили з Києва до Чернігово-Сіверського Лівобережжя. Хронологічний розрахунок показує, що Ігор від'їжджав з Києва у середині серпня 1185 р. [55, с. 111]. А 15 серпня – Госпожий день Успіння Богородиці – храмове престольне свято Пирогощої.

М. Захарченко у книзі "Киев теперь и прежде" пише: «Храмовое празднество Собора совершается 15 августа. Кроме обычных богослужений, в Успенском соборе (Пирогощей) совершается крестовый ход в надвечерье к близлежащему фонтану "Самсон" для освящения воды» [23, с. 255–256].

Відомий дослідник Д. Ліхачов розмірковує над цілою низкою незрозумілих подій, які постають в "Слові...". Ігор їде в храм не в своєму місті (Новгороді-Сіверському), навіть не в Чернігові, а саме у Києві. І потім, чому Ігор їде не в головні храми Києва – Богородицю Десятинну чи Софію, а саме в Богородицю Пирогощую? В "Слові..." ще багато цікавих загадок, над якими потрібно працювати дослідникам, аналізувати, зіставляти, з'ясовувати [36].

Відносно оригінальної назви "Пирогощая" висловлювалось багато думок і припущень. Оскільки така цікава назва церкви існує тільки в Києві, спробуємо детально розібратися з її походженням.

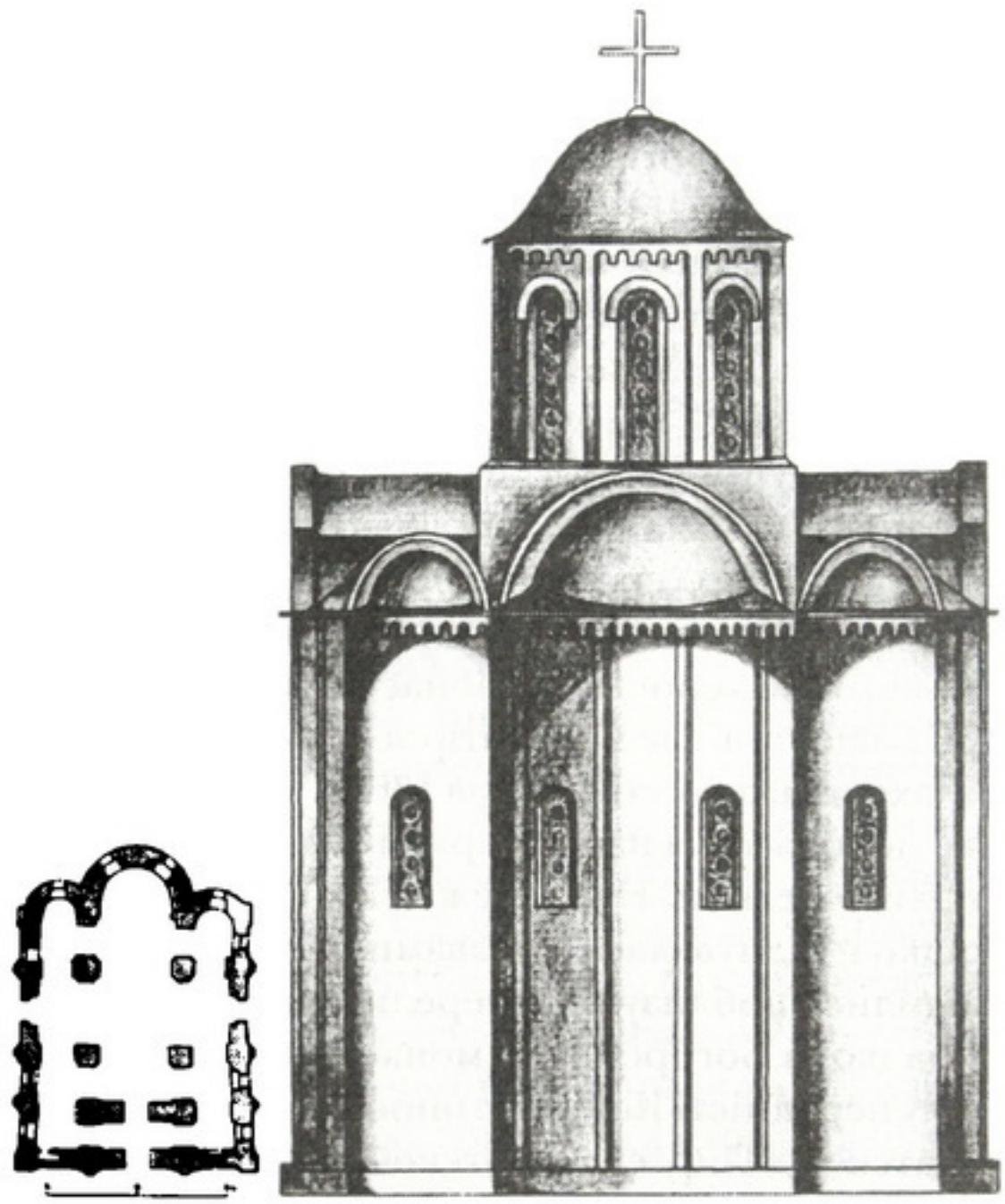

Рис. 7. *Проект відновлення церкви Богородиці Пирогощої. Реконструкція Ю. Асєєва.*

Слово "Пирогощая" зустрічається ще і в Іпатіївському літописі 1155 р.: "Том же лете иде Андрей от отца своего (Юрия Долгорукого) из Вышегорода в Суждаль без отне воле и взя из Вышегорода икону святой Богородицы (пізніше отримає назву Володимирської. – *Л. Т.*) юже принесоше с Пирогощею ис

Царяграда в одином корабли" [4, с. 117–119]. У даному випадку мова йде про ікону.

Існує кілька гіпотез походження назви церкви й ікони. Одні дослідники трактують походження церкви від назви ікони, інші – навпаки. Слово "пирогощая" в перекладі з грецької мови означає "башточка". Вперше таке тлумачення запропонував В. Завитневич. Воно було уточнено видатним знавцем візантійського мистецтва і грецької мови М. Кондаковим. Думку, що назву церкві "Пирогощая" дала грецька ікона, підтримує Д. Ліхачов, вважаючи, що ікона Пирогощая, як і Володимирська, була привезена до Києва із Царграда ще до початку будівництва церкви. Це могло трапитися у 1129 або у 1130 р., коли князь Мстислав відправив "в заточение (в греки) полоцких князей с их семьями". На зворотному шляху з Константинополя русичі, які супроводжували засуджених, могли привезти списки (копії) двох ікон – Пирогощої та Володимирської. У монографії "Слово о полку Игореве и культура его времени" Д. Ліхачов пише, що ікона Пирогощая є копією ікони імператорського Влахернського монастиря у Константинополі "Одигітрії Башенної", де Богоматір зображено на тлі семибаштового Влахернського монастиря [36].

Грецьке походження назви церкви "Пирогощая" підтримував і І. Малишевський. Назва веж – пиргос – у Константинополі нерідко поєднувалася з назвами церков, каплиць, ікон, що знаходилися поблизу або всередині цих церков. Наприклад, відома ікона Богородиці з монастиря, розміщена в торговельному передмісті Константинополя Галаті у Пирга, мала назву "Галатской в Пирге", "Галатской Пирготисси". П. Толочко у книзі "Древній Київ" зазначає, що характерною особливістю храмового будівництва на Подолі було те, що замовниками виступали не князі та монастирі, як це бачимо в інших частинах міста, а торговельно-ремісничі корпорації. У самому центрі Подолу, навколо торговельного майдану, споруджувалися кам'яні храми, які належали купцям, ремісникам [64, с. 82].

Вічно вирýючий Поділ з його строкатим етнічним складом (вірмени, греки, русичі, євреї), з торговельним ухилом у взаєминах з населенням, потребував і основного храму, який був би покровителем торгівлі. А оскільки хліб (зерно) за тих часів був чи не основним продуктом торгівлі, то і церква отримала назву "хлібної", на "хлібнім торгу", церкви купців, що ведуть торгівлю хлібом. І. Малишевський, проаналізувавши три основні храми Подолу – Богородицю Пирогощую, Бориса і Гліба, Св. Михаїла, – дійшов висновку, що Пирогощая була церквою купців, які вели хлібну торгівлю, і знаходилася на хлібному торгу. Головним аргументом на користь такого припущення може бути універсал гетьмана Самойловича 1672 р., "согласно которому подтверждалось право Успенского собора брать померное (плату за меру) с зернового хлеба, привозимого на киевский рынок" [4, с. 117–119].

К. Гупало у книзі "Подол в древнем Киеве", посилаючись на деяких дослідників, зробив аналіз складових елементів слова "пирогоща" – "пир", "пиро" і "гоща". "Пир" (або "пиро") – пшениця, давньослов'янське просо (пшоно), давньоруське "пира" – жито, борошно, пиріг, "гоща" походить від слова "гость" – купець. Ці зіставлення дають змогу зробити висновок про те, що церква була збудована подільськими купцями. Можливо, корені цього слова потрібно шукати ще за часів Давньої Русі. Проте, як вважають сучасні дослідники, слабість цієї й інших подібних гіпотез у тому, що не доведена можливість існування в XII ст. так званого макаронічного типу слів, за яким при порівняно гармонійній і правильній давньоруській мові могли в одному слові поєднатися слова грецькі та руські [17, с. 111–125].

Тривалий час у літературі була поширена досить оригінальна легенда, згідно з якою нібито цю ікону у XI–XII ст. привіз з Константинополя якийсь Пиргос, заможний купець з Києва. Проте в давньоруських літописах таке ім'я не зустрічається [57].

Існує ще одна легенда: нібито обидві ікони були списками (копіями) з Богородичних ікон імператорського Влахернського

монастиря в Константинополі – Єлеуси (Замилування), іконографічний тип якої повторено у Володимирській Богоматері, та Одигітрії (Провідниці), яку повторювала ікона з церкви Успіння Богородиці.

Не було одностайності серед вчених і з приводу місцезнаходження церкви Пирогощої. Дослідники й історики висловлювали здогадки і припущення, де шукати літописну церкву. Існувало навіть трактування "Слова о полку Игоревім", що Ігор їде по Боричевому узвозу у Верхнє місто, а не на Поділ. Першим ототожнив подільську Успенську церкву з Пирогощою у 1881 р. відомий історик-протоієрей П. Лебединцев. Студент Києво-Подільської духовної академії ієродиякон Антонін під керівництвом П. Лебединцева написав спеціальну роботу "Киево-Подольская Успенская Соборная церковь" [3], де довів, що Успенська церква на Контрактовій площі і є Пирогощая. У 1881 р. темі місцезнаходження церкви присвятив статтю І. Малишевський, який також вважав за можливе і для фахівців ототожнювати її з Успенською церквою. Отже, церква Богородиці Пирогощої розташовувалась на Подільському торжищі або в північно-західній частині Контрактової площі й пізніше отримала назву Успенської.

Свято Успіння Божої Матері, в ім'я якого названа церква Богородиці Пирогощої, з XVI ст. святкується 28 серпня за новим стилем (15 серпня за старим). З усіх свят, встановлених церквою на честь Богородиці, найбільш значним вважається її святе і славне Успіння.

Смерть Матері Божої називається Успінням на знак того, що Вона нібито заснула на якусь хвилинку і побачила безсмертне життя і Господню славу [34, с. 28–31].

В "Діяннях святих апостолів" сказано, що після вознесіння Господа нашого Ісуса Христа апостоли повернулися з гори Єлеонської в Єрусалим і там жили, чекаючи зішестя Духа Святого. З ними була і Матір Божа, яка у ті часи жила у Св. Іоанна Богослова, молилася, постійно згадувала про свого Божественного Сина. Вона була з апостолами під час зішестя Свято-

го Духа на них. Із численних переказів і праць отців церкви відомо, що після зішестя Святого Духа на апостолів Богородиця лишилася в Єрусалимі, відвідувала ті місця, де ходив і проповідував її Син – Ісус Христос, і не хотіла полишати країну, дорогу і священну для неї. Та цар Ірод Агриппа почав переслідувати Церкву Божу. Язичники та іудеї, які ненавиділи Матір Божу за те, що її ніжно люблять християни, хотіли вбити святу. Тоді Вона разом з Іоанном Богословом пішла з Єрусалима і прибула в Ефес. Там Матір Божа відвідала єпископа Кіпрського Св. Лазаря, якого воскресив Спаситель, потім – гору Афонську. Пресвята Діва повернулася в Єрусалим і поселилася в домі Іоанна Богослова на Сіоні.

Одного разу, як завжди, Матір Божа пішла на Єлеонську гору і під час молитви побачила перед собою архангела Гавриїла, який тримав у руках райську маслинову гілку. Він подав їй гілку і сказав: "Твій Син і Бог наш жде тебе з ангелами, архангелами і всіма небесними силами. Через три дні ти переставишся, і Він вознесе тебе, Матір Свою, в небесне Своє Царство, де ти будеш жити з Ним вічно".

Сам Господь Ісус Христос зійшов з неба із архангелами і святими після смерті Матері Божої. "Величає душа моя, Господи, – вигукнула Матір Божа, – і радіє Мій дух у Бозі, Спасі Моїм, що зглянувся Він на покору Своєї раби". З цими словами Вона підвелася із смертного ложа назустріч Спасителю і передала душу свою в руки свого Божественного Сина.

Церква Богородиці Пирогощої, очевидно, зазнавала руїнувань за часів монголо-татарської навали, але продовжувала лишатись діючою. Після монголо-татарського нашестя Пирогощая функціонувала як міський собор та набула ще більшого значення. Саме в цей час центр громадського життя Києва перемістився на Поділ. При храмі знаходився міський архів, діяли школа, лікарня, сирітський притулок. Значення основного храму Подолу церква зберігала навіть після 1482 р., коли була пограбована і спалена ордою хана Менглі-Гірея.

У 1613 р. на кошти магістрату її було відновлено відомим італійським архітектором Себастьяно Браччі у стилі ренесансу. Він поновив центральну баню і спорудив по кутках чотири менші допоміжні бані. Зберігся опис робіт, проведених у XVII ст. "Почали из фундаменту поправлять церковь Святой Пречистое Успения соборною, стоячою в рынку Киевском внутри из подворья, бо опала и обшарпалась была вельмы и разсыпалась: верху всего не было; старый мур по верхние окна весь верх сбивали и заново мурували; оную баню и тыя четыре бани около знову робити, бо прежде тех малых бань не было, только дошками покрыто" [4, с. 117–119].

У 1620 р. у "церкви соборной Успения Пресвятыя Богородицы митрополии Киевской" відправляв службу Божу патріарх Єрусалимський Феофан, а у 1653 та 1655 рр. – патріарх Антіохійський Макарій.

Незважаючи на численні подільські пожежі (зокрема у 1651, 1718, 1809 та 1811 рр.), які завдали непоправної шкоди церкві Богородиці Пирогощої, її неодмінно відбудовували. У 1772 р. храм реставрував відомий український зодчий Іван Григорович-Барський, який мешкав у садибі, що стояла на майдані поруч з церквою.

Після пожежі 1811 р. церква деякий час перебувала у занедбаному стані, у 1835 р. була знесена п'ятиярусна дзвіниця, що стояла осторонь основного об'єму храму і перешкоджала вуличному руху. Зберігся цікавий план фрагмента Подолу, де зображено плани церкви і колишньої дзвіниці Успенської церкви.

Капітальний ремонт церкви виконав архітектор А. Меленський, який зніс бічні бані, прибудував до західного фасаду круглу в плані дзвіницю, увінчав храм новою банею з високим шпилем. Успенській церкві було надано форм російського ампіру [4, с. 117–119].

Наприкінці XIX ст. навколо церкви звели низку дерев'яних оригінальних крамничок, а у 1929 р. їх знесли, вважаючи, що вони нібито псують вигляд церкви.

У 1934 р., перед знищенням храму, детальні дослідження первісного вигляду пам'ятки провів Іполит Моргілевський. Ним було встановлено, що церква зберегла більше половини

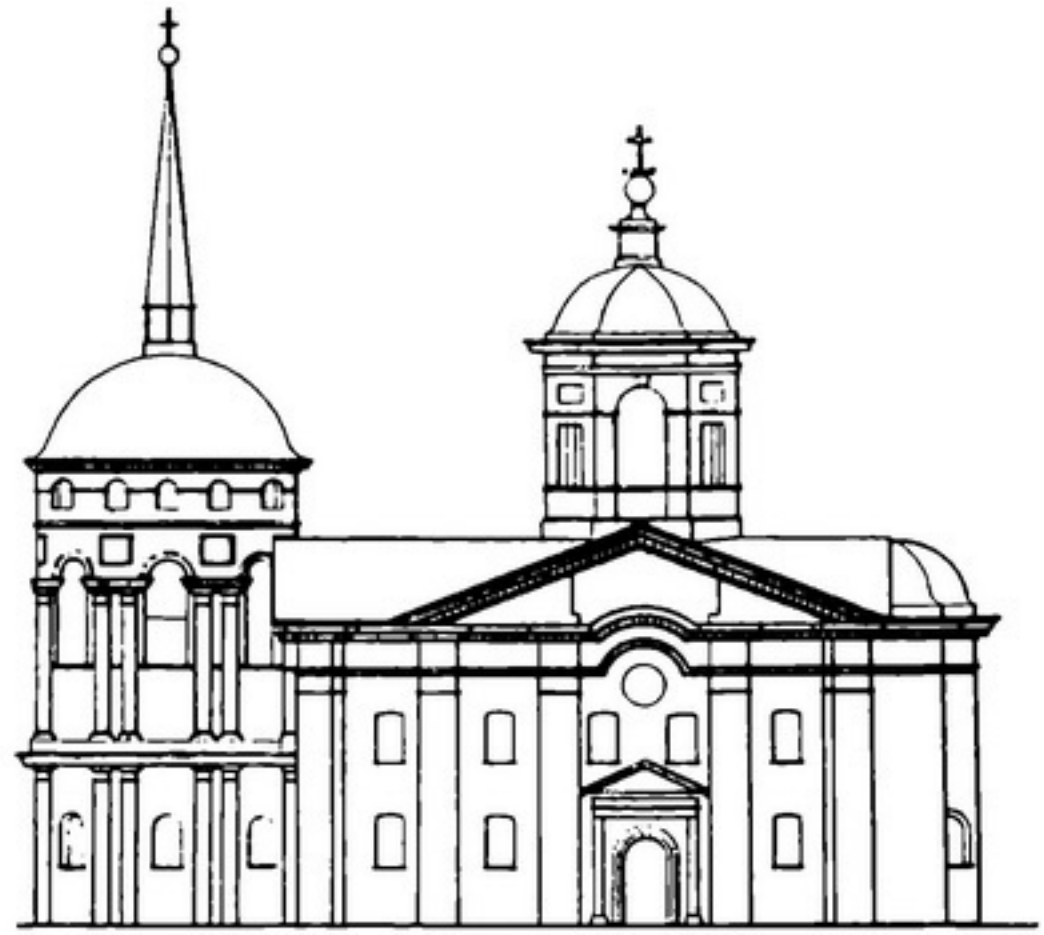

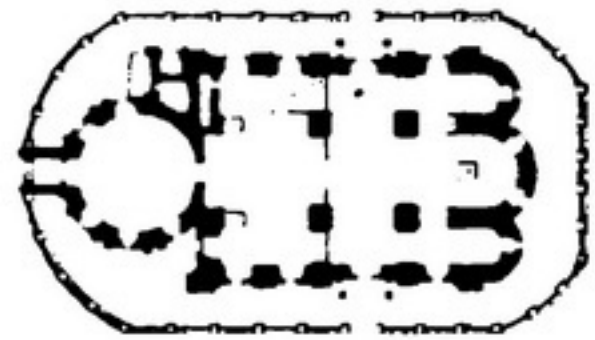

Рис. 8.
Церква Успіння Пресвятої Богородиці. Фасад і план після 1811 р.

своєї початкової основи, незважаючи на численні перебудови. За описом І. Моргілевського, це невеликий, розмірами 13×19 м, з апсидою, однобаневий (існує гіпотеза, що чотири бані були дерев'яними), шестистовпний, хрещатий в плані храм з низьким партексом і сходами, що вели на хори у товщі

західної стіни. Стіни споруди складені порядовим муруванням з цегли-плінфи (38×39×4,5 см) на вапняному, з домішками цем'янки, розчині. Розміри цегли і тип мурування типові для

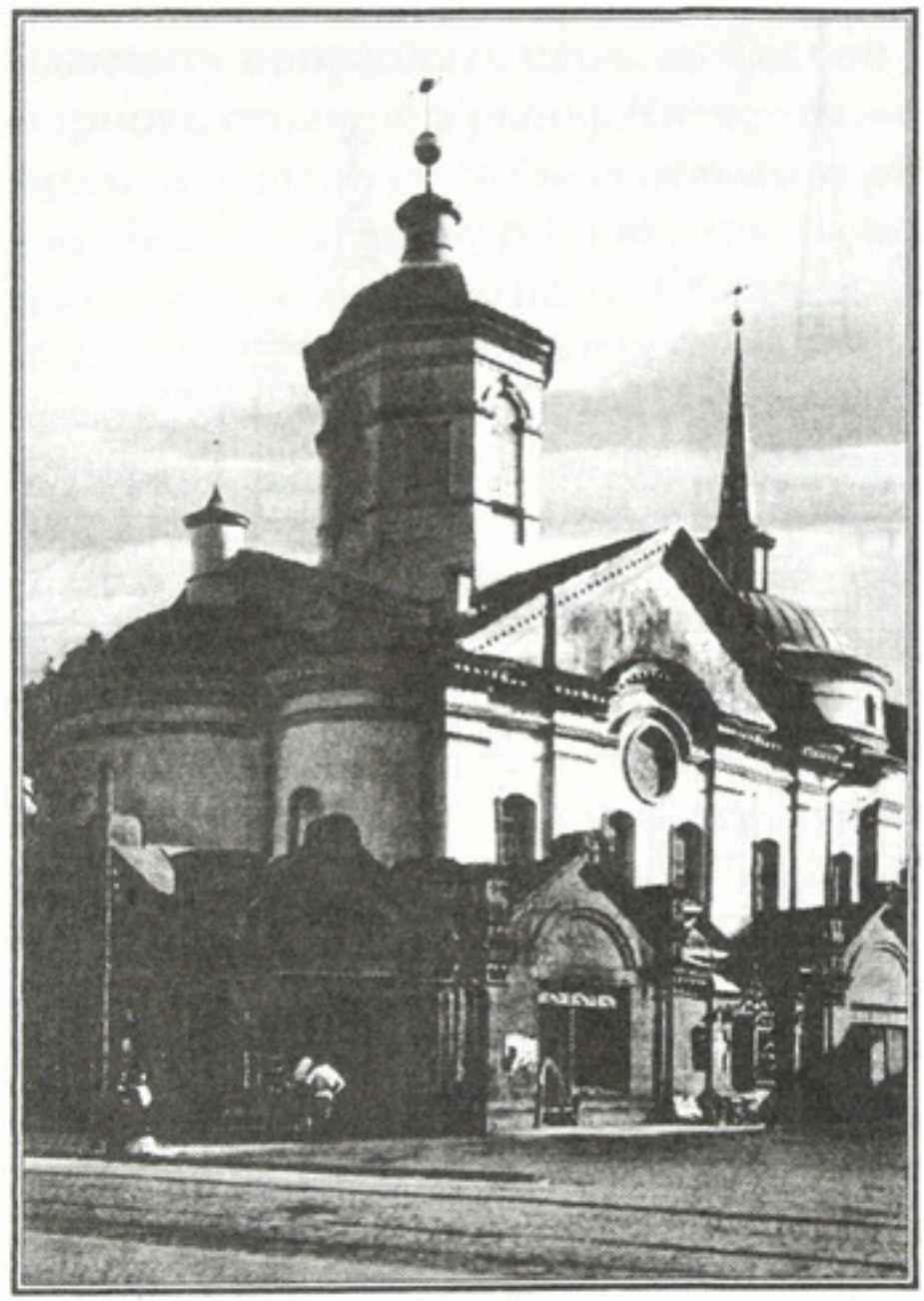

Рис. 9.
Церква Успіння Пресвятої Богородиці до 1929 р.

київської архітектури XII ст. Фасад споруди по вертикалі членувався пілястрами з масивними напівколонами і мав вузькі вікна, розташовані в два яруси і розділені по горизонталі; декор на площинах стін не був виявлений; можна припустити, що він складався з аркатурного поясу, котрий проходив на рівні п'ят закомар. Внутрішні стовпи мали незначну хрещатість, що забезпечувало більшу цілісність і рівномірність освітлення.

У церкві знаходився десятиметровий іконостас (1778 р.) і срібні царські врата (1784 р.), на які нанесено ім'я жертводавця – запорожця Василя Білика. Останні роки існування цієї старовинної церкви на Подолі тісно пов'язані з долею Української православної церкви. Коли Софійський собор закрили для богослужіння, громаді віруючих не дозволили розміститися в якійсь іншій церкві на Горі, і вона отримала для бого-

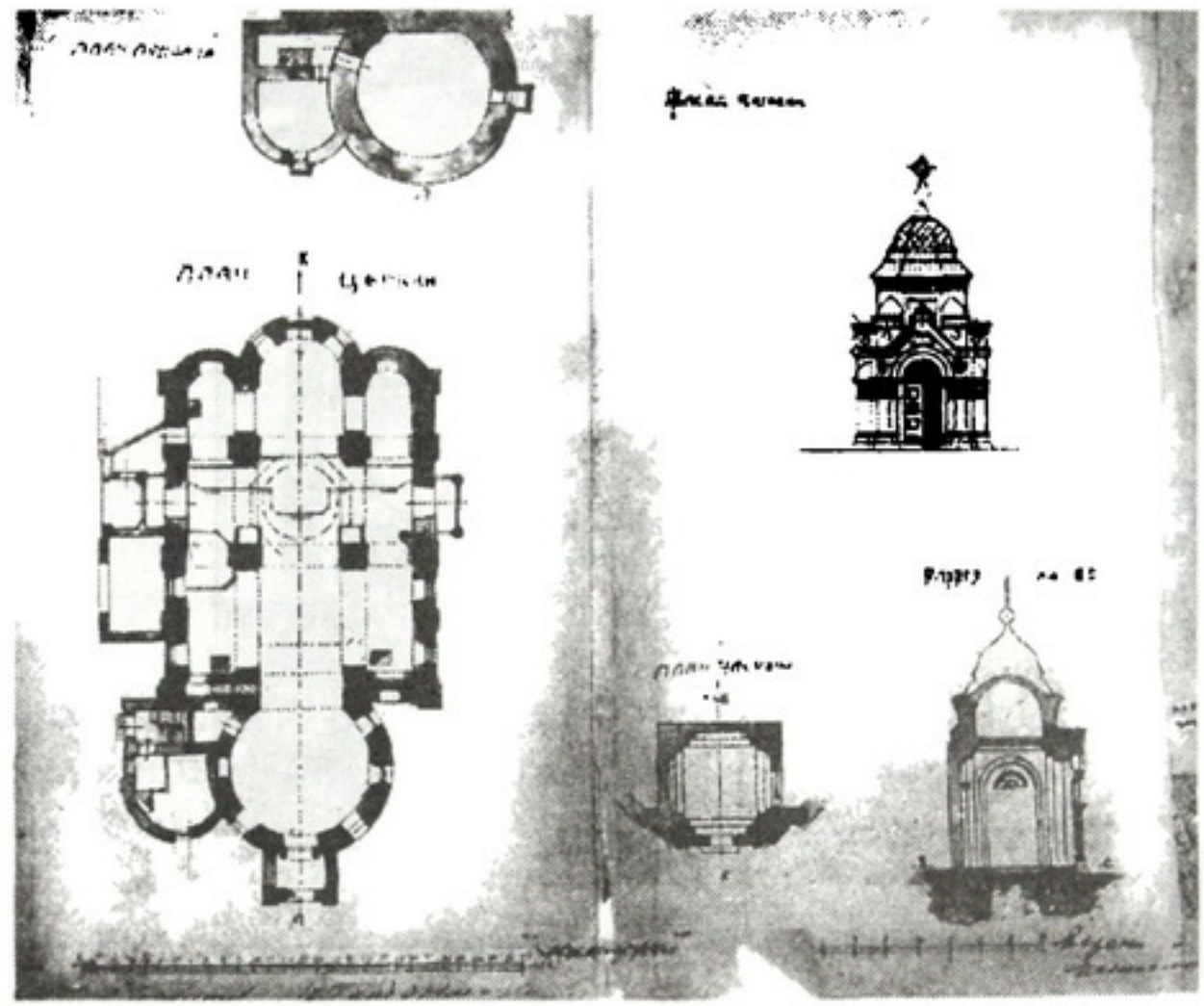

Рис. 10.
Церква Успіння Пресвятої Богородиці. План церкви і план, фасад і розріз каплиці, що стояла поряд. 30-ті рр. XX ст.

служіння церкву Богородиці Пирогощої на Подолі. Отже, у 1934 р. церква стала собором-резиденцією митрополита Української православної церкви. Коли Успенську церкву зруйнували, митрополит І. Павловський переніс свою митрополію до Притисько-Микільської церкви на Подолі, але і її було закрито у червні 1935 р.

Вивчити цікаву храмову споруду на Контрактовій площі прагнуло багато вчених-археологів. Оскільки будівля знаходилася

під глибоким шаром землі і майже в центрі площі, дістатися до неї було досить складно.

На польовий сезон 1976 р. Подільський археологічний загін під керівництвом К. Гупала Інституту археології НАН України намітив дослідження на подвір'ї так званого будинку Балабу-

Рис. 11.
Руїни храму перед знесенням. 30-ті рр. XX ст.

хи (ріг вулиць Жданова й Андріївської). Вже було розбито розкоп, знято перші метри ґрунту, знайдено відмінного збереження дерев'яний водогін XVII ст. На більшій глибині всі сподівалися на цікаві знахідки. Проте саме у цей час доля розпорядилася по-своєму і повернула археологів до загадкової Пирогощої. Роботи були викликані реконструкцією скверу навпроти західного фасаду Гостиного двору. І тоді було розкопано фундамент Успенської церкви, з якою пов'язували місцезнаходження літописної Пирогощої [17, с. 111–125].

Дослідження пам'ятки археологами, що тривали під час розкопок 1976–1980, 1996 рр. (К. Гупало, Г. Івакін, М. Сагайдак, Г. Козубовський), дозволили з'ясувати численні факти, потрібні для подальших робіт над реконструкцією.

Після відкриття фундаментів були отримані нові дані про архітектурний вигляд, конструктивні особливості, інтер'єр церкви. Пирогощая належить до шестистовпних трьохапсидних хрестово-купольних храмів. Стіни будівлі збереглися на висоту до двох метрів. Пирогощая – один з перших соборів у Києві, збудованих у новій техніці порядового мурування, що надійшла на зміну змішаній X–XI ст. Під час розкопок були розчищені рештки підлоги – спеціальної цем'янкової підоснови під шиферні плити, які знайдено на порозі біля входу до церкви. Входів було три – центральний (із західного боку) і два бічні. Рівень давньоруського входу до церкви на 1,7 м нижчий за рівень сучасної денної поверхні. Шиферні плити знайдені в муруванні укосів дверних прорізів. Під час розкопок на території Богородиці Пирогощої знайдено різноманітні давньоруські церковні предмети: деталі бронзового хоросу, свічники з фігурними ручками у вигляді голівок різних тварин, хрестики-тільники, один із них – бурштиновий, хрест-складень (фрагмент), із прикрас – золоті і срібні бляшки, бронзовий ґудзик, пастова намистина, а також звичні для культурних шарів давньоруського часу речі – фрагменти кераміки, візантійські амфори.

Археологічними дослідженнями встановлено, що церкву неодноразово ремонтували і перебудовували. Сліди цих робіт залишились у багатьох місцях мурування. Наприклад, у XVII ст. перемуровано один із стовпів центральної нави, у XVIII ст. зроблено напівколонки на фасадах, а з південного боку прибудовано великий портал, у XIX ст. у зв'язку з розширенням давніх прорізів взагалі розібрали західну пару стовпів.

Церква була популярним місцем поховання київської аристократії. Весь її внутрішній простір буквально заповнено склепами XVII–XIX ст., які розташовано у два-три яруси один над одним.

Відомо, що в Успенській церкві служив священиком батько талановитого українського архітектора Івана Григоровича-Барського, якого разом з сином було поховано на цвинтарі, що знаходився поряд з храмом.

При розкопках у похованнях, що були поряд із храмом, знайдено натільні хрести й іконки – дві мідні та одну в срібному окладі, намисто із скляних і дерев'яних намистин, книгу в шкіряному окладі. У багатьох похованнях збереглися рештки одягу з нашивними прикрасами. Особливими знахідками стали парчевий пояс з написом, вишитий срібними нитками, деталі бронзового хоросу (панікадила), хрести-енколпіони, кам'яна іконка з зображенням Св. Миколи та Богородиці в срібному окладі, іконка на металі XVIII ст., чотки, срібні та золоті прикраси, а також монети (російські, польські, литовські, шведські і турецькі).

Фундаменти Пирогощої незвичні. По-перше, вони відрізняються глибиною закладення – понад 4 м. По-друге, як з'ясувалося, фундаменти під стіни і стовпи були додатково перев'язані між собою стрічковими фундаментами. Вдалося визначити послідовність зведення фундаментів: спочатку на місці будівництва вирили котлован до двох метрів завглибшки; потім викопали траншеї для стрічкових фундаментів – поздовжні (під південну і північні стіни по лініях стовпів) і поперечні (під західну стіну і по лініях стовпів); траншеї забутували валунами, битою плінфою, шматками затверділого розчину. Таким чином, було зведено надійну основу у вигляді прямокутника, виведеного до рівня підошви первісного котловану, всі сторони якого жорстко перев'язувались між собою поздовжніми і поперечними стрічками. Надалі фундамент нарощували тільки під стінами і стовпами будівлі.

Над вивченням історії церкви Богородиці Пирогощої тривалий час працював доктор архітектури Ю. Асєєв. Вченому належать численні цікаві публікації; він також виконав реконструкцію легендарної церкви, де в основному були вирішені архітектурні форми будівлі.

Питання про відновлення церкви в ансамблі Контрактової площі вперше постало в проекті реконструкції Червоної площі (1972 р.), розробленому А. Мілецьким [41, с. 146–150]. Вдруге воно розглядалось в проекті реконструкції Червоної площі (1976 р.), запропонованому В. Шевченко і Ю. Лосицьким

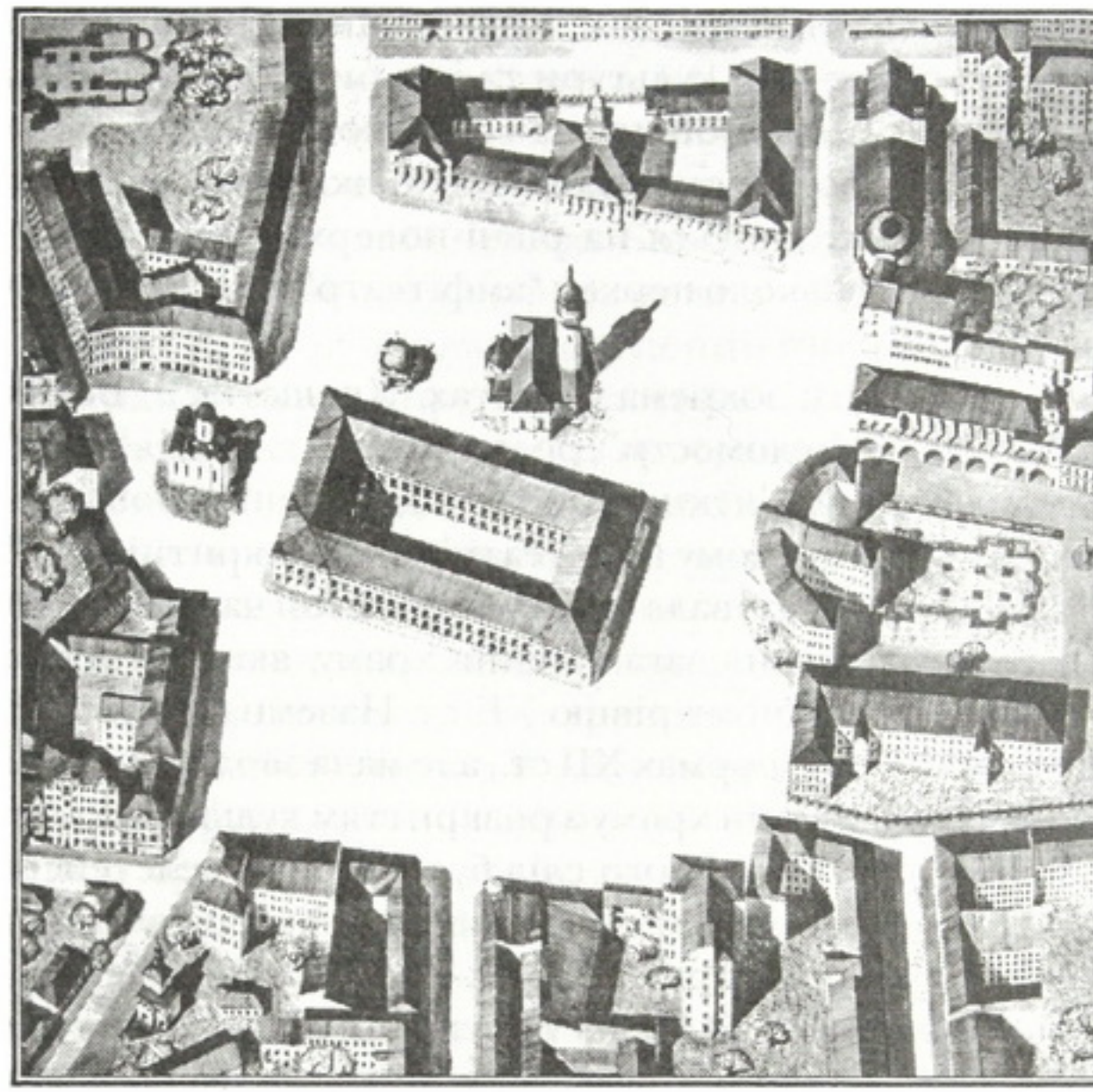

Рис. 12. *План реконструкції Контрактової площі. Проект В. Шевченко і Ю. Лосицького. 1976 р.*

[74]. У 1990-х рр. голова Подільської районної ради народних депутатів І. Салій та головний редактор газети "Вечірній Київ" В. Карпенко розпочали збирання громадських коштів на відновлення унікального храму-пам'ятки, а також організували проведення проектних конкурсів. Проектну документацію виконали фахівці інституту "Укрпроектреставрація" (головний архітектор проекту - реставратор В. Шевченко, науковий

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Арх. № 128-2
УСС

керівник – професор Ю. Асєєв). Основою запропонованої композиції було відтворення Пирогощої на сучасному рівні поверхні землі, і тим самим, дотримання усіх стильових пропорцій храму XII ст. з цілковитим збереженням історично сформованого довкілля. Незабаром програма зазнала певних змін. До названого колективу було залучено головного архітектора м. Києва М.Жарікова та начальника Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Р. Кухаренка. Вони запропонували свою концепцію відновлення Пирогощої: "посадити" храм на залишки історичних стін і підмурків, які знаходяться на рівні поверхні землі XII ст., а також створити навколо церкви "амфітеатр" для огляду залишків древнього храму.

У пресі того часу, зокрема у газетах "Хрещатик", "Вечірній Київ", "Киевские Ведомости", розгорнулася дискусія з проблеми відновлення пам'ятки. Проект відтворення Богородиці Пирогощої в так званому амфітеатрі піддала критиці Н. Логвин. О. Седик констатувала відсутність на той час науково-технічного обґрунтування заглиблення храму, яке до того ж не відповідало історичному рівню XII ст. Наземна форма об'єкта відтворювалась у формах XII ст., але мала зводитися на продовженні залишків стін храму з розкриттям культурного шару довкола пам'ятки. Для цього слід було вирити велетенський котлован площею 2 000 м^2 завглибшки 1,5 м, що знищило б 5 000 м^3 культурного шару [59].

Відомий журналіст Ю.Цюпа у статті "Діюча модель трактора в натуральну величину" категорично засуджував тенденцію відновлення храмів у місті. Зокрема, він писав: "Храм XII ст., зведений наприкінці XX ст., – уявляєте? Я – ні! Тим більше, що зводитимуть його не з спеціально виготовленої плінфи, як, скажімо, Золоті ворота. Поряд будови лежить і в перших шарах викладена найзвичайнісінька наша сучасна цегла, ота, що відшаровується і розсипається від найменшого повіву вітерця, не кажучи вже про дощ, сніг, ожеледь та інші атмосферні негаразди. І це називатиметься церквою XII ст.? А з чого

виготовлятимуться архітектурні прикраси? З тієї ж цегли? Чи, може, з бетону? Я не кажу вже про фрески, мозаїки, іконостас – це буде цілковита вигадка. Тобто має абсолютну рацію доктор мистецтвознавства Григорій Логвин, коли отакі споруди зве новобудовами..." [71].

Проблема відтворення церкви надзвичайно цікавила громадськість Києва, бо Пирогощая була першим храмом, який відбудовувався в місті у формах XII ст. Тим більше, що планувалося відтворити такі пам'ятки, як Михайлівський та Успенський собори, а в кулуарах жваво обговорювалося питання відбудови Десятинної церкви. Боротьба думок навколо Пирогощої тривала кілька років, до початку 1997 р.

Науково обґрунтовану концепцію відтворення церкви затвердили на розширеному засіданні Комітету містобудування і архітектури й прийняли за програму для розробки проекту в оптимальному варіанті. Це завдання було покладено на фахівців інституту "Укрпроектреставрація", зокрема на архітектурно-реставраційну майстерню, очолювану В. Смирновим. Робоча документація з відновлення церкви доопрацьовувалася групою архітекторів під керівництвом тодішнього головного архітектора інституту В. Отченашка.

Реконструкція розпочалася у 1996 р., а закінчилася у 1998 р.; церкву було освячено на Великдень митрополитом України Філаретом. Тепер це діючий храм, що належить Українській православній церкві Київського патріархату.

В архітектурному ансамблі площі церква відіграє важливу роль не лише як його значний елемент, а як споруда, що акцентує головний художньо-естетичний аспект образного сприйняття площі, залишаючись одним із основних релігійних осередків Подільського району.

Нині церква Богородиці Пирогощої – центральна споруда на невеликій території західного кутка Контрактової площі. Як і всі православні храми, вона орієнтована вздовж осі захід–схід: головний фасад – на захід, апсидна частина храму – на схід. Церква з трьома навами, трьома апсидами, однобанева,

шестистовпна, хрещата в плані, з низьким нартексом. Фасади скромні, декоровані віконними прорізами і нішами, що імітують віконні прорізи. Вузькі віконні прорізи розташовані в два яруси, розділені по горизонталі.

На західному (чільному) фасаді – вхідний портал в багатопрофільному обрамленні. Архітектура церкви цілісна, проста і гармонійна. Фасади членовані по вертикалі пілястрами з масивними напівколонами. Декор – аркатурний пояс, який проходить на рівні п'ят закомар. На західному порталі, над центральним входом до храму, в ніші сегментної конфігурації

Рис. 13.
Церква Богородиці Пирогощої після реконструкції. Фото 2000 р.

розташовано ікону "Успіння Божої Матері" як спогад про те, що певний час храм існував під назвою Успенської церкви. Це багатофігурна композиція, яка складається з 14 фігур. У центрі на ложі лежить Божа Мати, над нею стоїть Ісус Христос з "душею"

Богоматері в руках. Христос одягнений в золотистий хітон. Праворуч і ліворуч – групи апостолів, які схилилися над святою. Колорит ікони вирішено в бордово-синіх тонах.

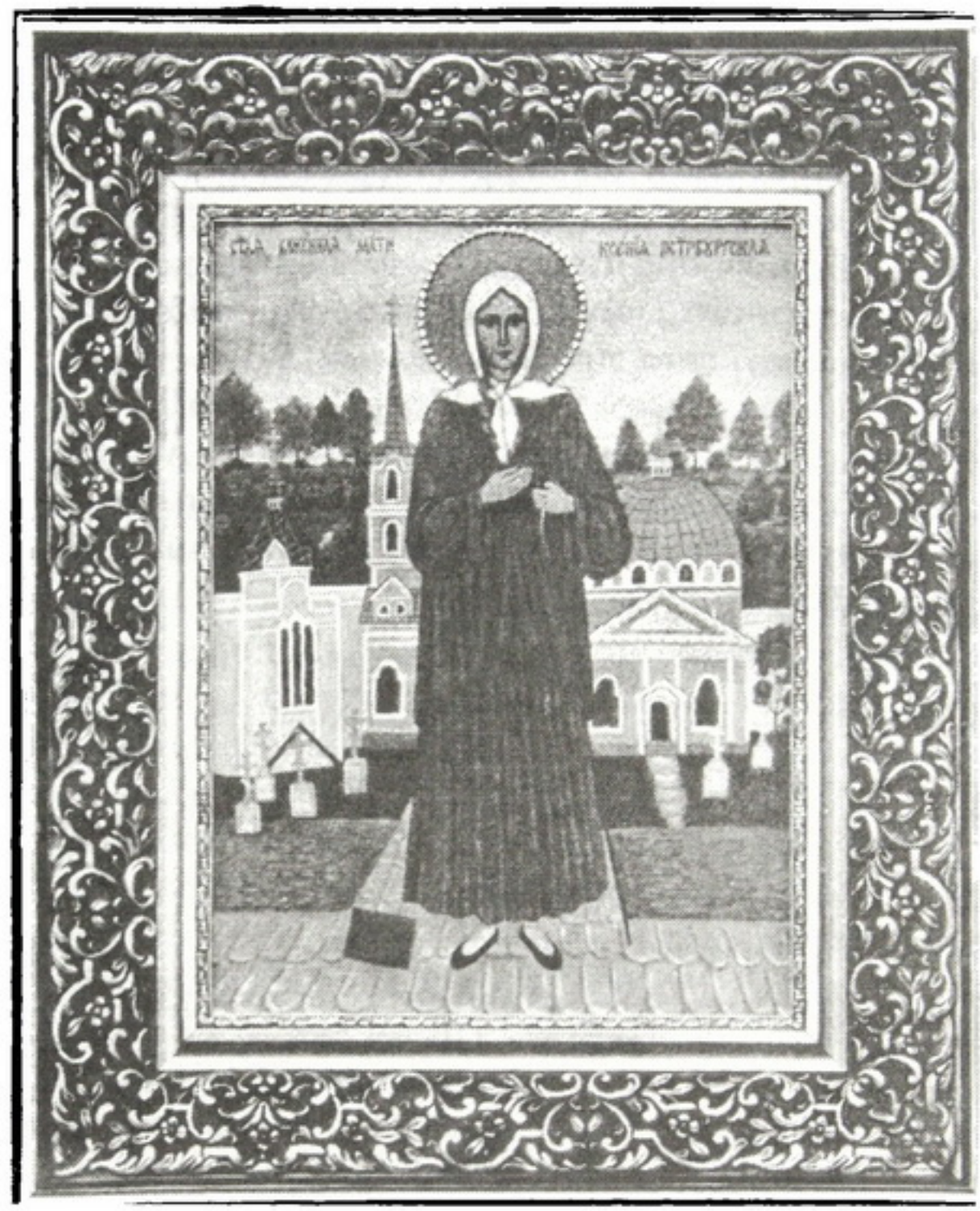

Рис. 14.
Храмова ікона Ксенія Петербурзька.

В інтер'єрі хрещаті в плані стовпи підтримують баню. Внутрішній простір рівномірно освітлений. Іконостас у храмі одноярусний, мармуровий, складається з ікон Ісуса Христа, Богоматері з немовлям, архангела Гавриїла й архангела Михаїла.

Дзвіниця біля храму – це дві металеві опори з поперечиною, на якій у центрі стилізованої арки укріплено дзвін. Ліворуч при вході до храму встановлено пам'ятну брилу з написом: «Церква Успіння Богородиці Пирогощої. Збудована 1125 р., зруйнована 1935 р. Відтворена коштом міста Києва 1998 р. Замовник – Київська міська державна адміністрація, Управління охорони пам'яток. Генпроектувальник: "Укрпроектреставрація", генпідрядник – АТ "Укрреставрація"».

У нижньому ярусі церкви відкрито виставку "Пирогощая – крізь віки". Експозицію підготували фахівці Державного історико-архітектурного заповідника "Стародавній Київ".

Отже, незважаючи на значні проблеми, які постали у процесі відтворення унікальної пам'ятки архітектури, авторському колективу, до якого на різних етапах увійшли Ю. Асєєв, В. Шевченко, М. Жаріков, Р. Кухаренко, В. Отченашко, вдалося відтворити одну із найоригінальніших пам'яток міста – церкву Богородиці Пирогощої.

Іллінська церква

Іллінська церква, одна з найцікавіших в історичному плані храмових будівель Подолу, в якій правилася служба Божа протягом 1000 років, розташована на розі вулиць Набережно-Хрещатицької та Почайнинської і є важливим архітектурним акцентом у забудові Подолу та композиційною домінантою набережної Дніпра.

Архітектурний ансамбль церкви складається з Іллінської церкви (1692 р.), дзвіниці (початок XVIII ст.), Малої бурси (XVIII ст.), брами й огорожі (1755р.), проскурні (друга половина XVIII ст.). За композицією Іллінська церква належить до типу українських тризрубних храмів. Церква тридільна, однобанева.

Історичні відомості про те, що в Києві ще до прийняття християнства існувала церква Св. Іллі, знаходимо в договорі, укладеному великим князем Ігорем з грецьким імператором Романом Лекапеном у 945 р. в м. Константинополі. Зокрема в "Изследовании о древнейшей Киевской церкви св. Ильи, упоминаемой в Договоре Великого князя Киевского Игоря Святославовича с греками в 945 году, сохраненном в летописи преподобного Нестора", сповіщається, що цей договір є "драгоценный памятник ума й обычаев древних предков наших". Як зазначає відомий дослідник, історик М. Карамзін, державні договори X ст. дуже рідкісні та цікаві не тільки для вченого, дипломата, а й для всіх уважних читачів.

У договорі написано: "Мы же (Русь), елико нас крестимся есмо, кляхамся Церковицею св. Ильи в Соборной церкви". В тексті літописець вказує і місце, де присягли на вірність руські християни – в Соборній церкві Іллі: "а крестеяную Русь водиша роте в церкви святаго Ильи, яже есть над Ручаем конец Пасынѣче беседы и Козаре".

Існує кілька здогадок, про яку саме Іллінську церкву йдеться в цьому договорі. Деякі дослідники вважають, що Іллінський

храм міг знаходитися в Константинополі, а не в Києві. За іншою точкою зору, якщо Іллінська церква була церквою варягів, то вона мала бути католицького віросповідання, а не православного, оскільки варяги були католиками.

Відомий вчений і дослідник стародавніх літописів А. Шлецер допускає, що текст договору було вписано значно пізніше в Несторів літопис [2, с. 1].

Рис. 15.
Іллінська церква. Загальний вигляд. Храм і дзвіниця. Фото початку XX ст.

Отже, маємо інформацію про існування храму Св. Іллі, який, напевно, знаходився у Києві ще до прийняття Володимиром християнства на Русі. Якщо храм Св. Іллі існував у Києві, то де саме?

Місцезнаходження церкви Св. Іллі здавна цікавило дослідників топографії стародавнього Києва. Історична традиція пов'язує церкву Св. Іллі з Подолом. Прагнення більш точно локалізувати давньоруську Іллінську церкву приводили дослідників до суперечливих суджень.

К. Шероцький в путівнику "Київ" пише, що при Несторі Іллінська церква стояла "над Ручаем" (Почайною), тобто "Ручай" – це не що інше, як річка Почайна [75, с. 178–179].

М. Кальницький в путівнику "Знакомьтесь: Киев. Подол" відносно місцезнаходження Іллінської церкви зазначає наступне. Оскільки громаду цієї церкви складали переважно варяги, які прийняли християнство, то існує думка, що перший дерев'яний Іллінський храм стояв на тому самому місці, що і сучасний Іллінський. Під "Ручаем" слід розуміти річку Почайну, яка, виходячи з назви вулиці Почайнинської, протікала саме в цій місцевості. Людське втручання у XVIII–XIX ст. призвело до того, що русло було знищено і річка злилася з Дніпром [26, с. 35–37].

М. Захарченко у книзі "Киев теперь и прежде" пише, що "по преданию, на этом месте (де сучасний храм. – *Л. Т.*), существовал первый христианский храм в Киеве, еще до крещения русского народа при Св. Владимире, причем само основание церкви соединяется с именем Аскольда" [23, с. 262].

М. Брайчевський у статті "Перший Руський князь-християнин" стверджує, що за часів Аскольда в історії Русі стався переломний період. На цей час завершується складний і тривалий процес формування феодалізму східних слов'ян та Давньоруської держави, столицею якої був Київ. Русь могутньо виходила на кін світової історії, утверджуючи себе в ролі важливого чинника тогочасної міжнародної політики. Нащадок напівлегендарного Кия, прямий і законний спадкоємець київського престолу, Аскольд прийняв титул кагана, який прирівнювався до імператорського. Таким чином, Русь ставала формально на один рівень з Візантією та Хозарією – найбільшими тогочасними державами. У 864–865 рр. київські дружинники досягли міста Абсегун в Ісфагані – іранській провінції на південному березі Каспійського моря. Руських купців добре знали у самому Багдаді – уславленій столиці арабського Халіфату. Та найбільшою акцією Аскольда стали славнозвісні походи проти Візантії і укладені ним мирні угоди з греками. У 860 р.

київське військо та флот взяли в облогу імперську столицю і змусили візантійську державну владу укласти мирний договір, що мав характер капітуляції. Саме за часів Аскольда у 860 р. було здійснено перше хрещення Русі. Йшов тривалий і багатогранний процес переосмислення сприйняття й усвідомлення великої ідеї єдності буття [10].

Саме за часів Аскольда, в Києві, ймовірно, і була збудована перша християнська церква на Русі – церква Св. Іллі.

З аналізу існуючих припущень про місцезнаходження першого християнського храму в Києві випливають чотири варіанти. За першим, як уже зазначалося, він стояв на тому самому місці, що й сучасний храм. За другим, церква Св. Іллі була збудована на "подгорье Михайловского отделения" Старого міста. За третім, церква розташовувалася на місці пізніше збудованої Йорданської церкви. За четвертим, місцезнаходження церкви Св. Іллі – в районі нижньої течії колишньої річки Глибочиці, у тому місці, де пізніше буде зведена Введенська церква.

Отже, питання, де стояла давньоруська Іллінська церква, ще до цього часу остаточно не вирішене. Основним джерелом, з якого відомо, що на Подолі стояв храм Св. Іллі, є згадка в літопису: "Заутра призва Игорь слы, и приде на холм, кде стояше Перун, и покладоша оружье свое, и щиты и золото, и ходи Игорь роте и люди его, елико поганых Руси; а крестеяную Русь водиша роте в церкви святаго Ильи, яже есть над Ручаем конец Пасынѣче беседы и Козаре; се бо бе соборная церкви, мнози бо беша Варязи хрестеяни"*.

Відомо, що в 945 р. у Києві над "Ручаем" стояв перший християнський храм в ім'я Св. Іллі. К. Гупало в книзі "Подол в древнем Киеве" відносно Іллінської церкви пише, що особливо переконливою, певною мірою конкретизуючою місцезнаходження Іллінської церкви, є фраза "в церкви святаго Ильи, яже есть над Ручаем" [17, с. 36]. Саме у такому сенсі її використовують відомі дослідники Д. Ліхачов і Б. Рибаков: "в церкви святого Ильи, что стоит над Ручаем".

* Остромысленский Ефим. Исследование о древнейшей Киевской церкви Св. Ильи, упоминаемой в Договоре Великого князя Киевского Игоря Святославовича с греками в 945 году, сохраненном в летописи преподобного Нестора. – К., 1830. – С. 1–6.

У літопису конкретизується місцезнаходження "Ручая": "конец Пасынѣче беседы и Козаре". Проте назва місцевості "Пасынѣче беседы и Козаре", що використана літописцем як топографічний орієнтир, більше не зустрічається на сторінках літописів.

Найбільш відомий давньоруський "Ручай" – так званий Борисоглібський. На плані Києва 1695 р. "Ручай" позначено під схилами Старокиївської гори. Сліди цього ручая були зафіксовані археологами при розкопках на території садиби Покровської церкви, а також вздовж траси метро по осі вулиці Борисоглібської. Саме такий напрямок – від Покровської церкви повз Борисоглібську церкву до Дніпра – мав ручай. Отже, можна припустити, що у літопису йдеться про Борисоглібський ручай. Проте цей водотік не єдиний претендент на звання літописного "Ручая". Під час розкопок на Замковій горі (на місці будівництва Житнього базару) було зафіксовано русло ще одного ручая, що проходив від південно-західної межі Замкової гори на південний схід, повз церкву Миколи Притиска: між вулицями Героїв Трипілля і Хорива, а також по вулиці Волоській. Цей ручай теж впадав у річку Почайну неподалік від існуючої Іллінської церкви. К. Гупало задає питання: то де ж все-таки стояла Іллінська церква? Відомо, що храми, зазвичай, будувалися на тих самих місцях, де раніше стояли однойменні церкви. Маємо "Ручай", Іллінську церкву, маємо освячене давниною місце, напевно, тут і слід шукати давньоруську церкву Св. Іллі. Цієї думки дотримується П. Толочко у книзі "Древній Київ", аргументуючи її тим, що храм мав знаходитися поблизу дніпровської пристані, а, можливо, й Торгової площі Києва X ст. В язичницькому Києві церква була необхідна насамперед приїжджим хозарам, які вели торгівлю на площі, а Ілля вважався покровителем торгівлі [64, с. 39].

К. Гупало, розмірковуючи над місцезнаходженням Іллінської церкви, пише, що «местоположение современной Ильинской церкви противоречит словам летописца "над Ручаем". Не "на Ручае", не "у Ручая", а именно "над". Точно так, "над

горою" в середине X в., по мнению летописца, стоял княжеский "двор теремной"». К. Гупало за основу вирішення складного питання взяв не археологічну і не історичну точку зору, а лінгвістичний аналіз прочитування тексту літопису: "церковь должна стоять ближе не к устью, а к его истокам. Вероятно,

Рис. 16.
Іллінська церква. Головний фасад. Фото початку XX ст.

на подгорье Старокиевской и Замковой гор, на средней террасе, и нужно искать следы древнейшей Ильинской церкви" [17, с. 33–36]. Цієї ж точки зору дотримувалися такі дослідники, як М. Максимович і Ю. Остромисленський. Вони також вважали, що давньоруський Іллінський храм стояв на схилах Старокиївської гори.

Підводячи підсумок, висловимо і свої міркування. Виходячи з розуміння божественного призначення храму та існуван-

ня на території міста так званих енергетичних точок, які особливо пронизані "божественною енергетикою", напевно, правими у своїх судженнях слід вважати тих дослідників, які ототожнювали сучасне місце церкви з давньоруським храмом Св. Іллі. Як правило, на таких місцях зводилися храми, костьоли, мечеті для безпосереднього спілкування людини з Всевишнім, із Творцем. Ці точки сталі, особливо добре це видно на прикладі Десятинної церкви м. Києва. Змінювали один одного князі, гетьмани, губернатори, а на тому самому місці щоразу після руйнування зводився храм. Те саме відбувалося із Михайлівським Золотоверхим собором. Його зносили, руйнували, а він знову й знову поставав на тому самому місці.

Пророк Ілля, на честь якого збудовано храм на Подолі, жив приблизно в 900-х рр. до Різдва Христового. Народився він у м. Фесфії Галаадській, в коліні Левіїном, в племені Аарона, від батька Саваха. У ті часи царем Ізраїлю був Ахава, його дружина Єзавель поклонялася ідолам і була дуже нетерпима до інших релігій. Найшанованішим богом вважали Ваала. Цар Ахава збудував у м. Самарії надзвичайно красивий храм на його честь. Але при царському дворі були й ті, хто переконував народ відмовитися від ідолопоклонства. Серед них був і пророк Ілля. Бог часто з'являвся йому і показував, що має відбутися. У "Першій книзі Царів" сказано: "І станеться – будеш ти пити з потоку, а крукам наказав Я годувати тебе там" [34, с. 95–100]. Ілля, як вісник Бога, звертається до ідолопоклонників з проханням покаятися і повірити в Єдиного Бога Всевишнього. Проте ревниві ідолопоклонники визнавали лише бога Ваала. І тоді Господь-Бог покарав їх. Протягом багатьох місяців не було ні дощу, ні роси вранішньої на травах, палюче сонце знищило всю рослинність, хліб на полях зів'яв, а на деревах не вродили плоди.

Інше чудо трапилося з пророком в м. Сарепти. Ілля прийшов до міста, де мешкала бідна вдова, і оселився в неї. Народ, що там жив, не знав Господа і поклонявся ідолам. Ілля розповів про Бога вдові, і вони почали разом молитися Господу. Та

раптом велике горе спіткало нещасну. Захворів її син і помер у неї на руках. Бідна жінка була у відчаї і думала, що то боги покарали її за віровідступництво. Вона звернулася до Іллі з гіркими докорами. Тоді Ілля сказав: "Дай сина свого!" Жінка принесла вже мертву дитину. Ілля заніс її до своєї кімнати і почав щиро молитися до Господа: "Господи, Боже мій! Невже ти зробив зло вдові, в домі якої я живу, невже ти умертвив її сина?" Після цього Ілля нахилився над підлітком, благаючи: "Господи, Боже мій! Поверни душу підлітка назад!" І тоді сталося диво – хлопчина ожив. З тих пір вдова стала щиро вірити в Єдиного Бога.

Ще одне чудо продемонстрував Ілля на горі Кармел. Повернувшись на землю Ханаанську, Ілля запропонував царю Ахаві зробити жертовник на горі. Поклав теля, облив його водою і почав молити Бога: "Господи, Боже Авраамів, Якова і Ізраїля! Нехай пізнають цього дня, що ти Єдиний Бог в Ізраїлі і що я – раб твій. Почуй мене!" Раптом вогонь злетів з неба та спалив і жертву, і дрова, і навіть каміння, а вода в рові висохла. Коли жителі землі Ханаанської побачили це диво, впали долілиць і сказали: "Господь – це Бог! Господь – це Бог!" І пішов дощ... Дощ наповнив водою висохлі ставки, освіжив зів'ялу траву і напоїв спечені на сонці ниви [34, с. 95–100].

В українському побуті Ілля є наступником громовержця Перуна. І з цим пов'язано багато вірувань та легенд. В українських приказках говориться: "Грім гримить, то Ілля по небесному мосту у вогняній колісниці їде", "До Іллі хмари ходять за вітром, після Іллі – проти вітру", "На Іллю повний хліб на столі". Саме на Іллю українські селяни випікають хліб з нового врожаю.

Сучасний храм Св. Іллі побудовано між 1613–1692 рр. З "Официальной ведомости киевоподольской прототипии", датованої 1784 р., відомо, що будівничим храму був київський міщанин Петро Гудима. Його родина, будучи ктитором храму, протягом довгого часу опікувалася архітектурним ансамблем, фінансувала всі потреби цього подільського комплексу.

До нашого часу зберігся надзвичайно цікавий портрет сина фундатора храму – Івана Петровича Гудими. Портрет написано на 100-літній ювілей портретованого, як вважав П. Білецький, для Іллінської церкви. Перед нами надзвичайно стара людина – висохле тіло, обличчя перерізано глибокими зморш-

Рис. 17. *Портрет Івана Петровича Гудими. Національний художній музей України.*

ками. Як належить старому, Гудима думає про бога, душа його прагне повернення в божественне лоно, з якого вона вийшла. Напевно художник малював старого з натури. Намагаючись добитися подібності, живописець попросту не міг надмірно омолодити його. В руках портретованого чотки і молитовник, на столі – скульптурне розп'яття [8, с. 130]. Напис на сувої не полишає сумніву в тому, що це портрет одного з ктиторів Іллінської

церкви, який писався на замовлення сім'ї: "се бо сто лет в нынешнем году скончает". Тобто портрет писали з живої, але хворої людини. Портретованого звеличують за цілий ряд чеснот: "когда малым был, старым не грех было звати, как старым стал, молодцом не раз его звано". Тут же зазначається, що Гудима "ходил на молитву спешно и рано, в поте лица своего, что достал кормился... трезвость, целомудрие сохранил всемерно". За це його "благословил бог жизни долготою, детьми, как леторосьми, женою, как лозою. Как соберутся вси ближни к сему деду, не вмещает трапеза деток при обеду". Портрет був написаний у повчання нащадкам: "Гудимову житию изволь подражати". Панегірик нічого не повідомляє про рід занять почесного старця, його походження. Дванадцять букв у гербовому картуші розшифровуються так: Іван Петрович. Одягнений Гудима дуже просто. На ньому довгий темний кафтан, під яким щось подібне до підрясника. Він причесаний на прямий проділ, його волосся, незважаючи на похилий вік, не поріділо, не побіліло, навіть на сотому році життя погляд не помутнів.

Дослідники, аналізуючи портрет Гудими, зазначають, що, схоже, за 100 років свого життя Іван Петрович не заслужив ні чинів, ні звань, не обійняв жодної великої посади. Це був типовий київський міщанин. В історії м. Києва відомі козаки Гудими: Петро, Іван та Михайло. Петро – родоначальник дворянського роду, за універсалом І. Мазепи у 1692 р. отримав маєтності. Петро, Іван і Михайло у другій половині XVIII ст. були київськими сотниками. Маємо відомості, що у 1760 р. київський магістрат, посилаючись на заборону торгувати людям військового звання, двічі намагався закрити чотири лавки, які належали сотнику Петру Гудимі. К. Розумовський взяв його під захист і наказав: "Магистрату впредь никакого препятствия ему, Гудиме, не чинить и сидельцев под караул не брать" [8, с. 130].

Мурована церква споруджена коштом Петра Гудими у 1692 р., судячи з форм декору, московськими майстрами. Церква по-

страждала від пожежі у 1718 р., а у 1755 р. була відновлена осавулом Павлом Гудимою. Напевно, тоді ж до неї було прибудовано теплий приділ Іоанна Хрестителя.

Цікавий випадок трапився у 1770 р. в стінах Іллінського храму. Про це писав К. Шероцький у своєму путівнику "Київ". Під час мору в м. Києві від страшної недуги помирали тисячі людей. Всі храми міста правили Божу службу Ісусу Христу, щоб врятувати киян. Ніщо не допомагало. Перелякана місцева влада кидалася з однієї крайності в іншу, аби лише зупинити пошесть. Один полонений турок порадив відправити службу Божу в Іллінській церкві на честь Магомета. Така незвична порада була прийнята розгубленою владою. І службу на честь Магомета відправили. Це викликало страшне невдоволення і роздратування у православного духовенства. З часом пошесть припинилась.

Великих збитків подільським храмам завдавали пожежі. К. Шероцький зазначає, що оскільки навколо Іллінського храму була дуже щільна забудова, в основному, дерев'яних одно-, двоповерхових будинків, покритих черепицею, то "во избежание пожаров строго-настрого было запрещено курить возле Божьего храма" [75, с. 178–179].

Церква зазнала втрат під час пожежі 1811 р., яка охопила весь Поділ. Пожежа, очевидцем якої став шестирічний хлопчик, так сильно на нього вплинула, що через півстоліття, вже будучи відомим істориком Києва, він детально опише її. Родина Миколи Закревського жила на Подолі неподалік від Флорівського монастиря. Коли спалахнула пожежа, родина Закревських пробиралася на Гору в район Софійського собору. "С трудом мы могли пробраться в кривых и узких улицах, загроможденных мебелью, людьми, экипажами. Со всех сторон огонь и дым, шум и крик приводили меня в ужас... Июля, 10 дня, Киево-Подол представлял уже смрадные, горящие или дымящиеся развалины... Сгорели прекрасные монастыри – Петропавловский, Греческий, Братский, Фроловский... Горели Воскресенская, Рождественно-Предтеченская церкви.

Очень сильно пострадали Николы Набережного, Рождества Христова, Николы Доброго, Покровская с колокольней. Пожар истребил 19 деревянных и каменных церквей, от многих не осталось даже следа. Перестали существовать церкви Живоносного источника, Борисоглебская, Спасская, Васильковская казацкая... Горели каменные церкви с колокольнями – Николы Притиска, Ильинская. Ни в одной из церквей не уцелело внутреннее убранство" [48].

Зазнала великої шкоди і церква Св. Іллі, зокрема згорів іконостас, новий облаштували у 1818 р.

У першій половині XIX ст. до церкви з півдня і заходу прибудовано невеликі притвори. В західному притворі вхід фланковано парами колон спрощеного доричного ордера, які несуть карниз і трикутний фронтон [44,с. 44–45].

План Іллінського храму за композицією близький до типових українських дерев'яних церков і складається з бабинця, нави і вівтаря. Вівтар та бабинець у плані п'ятигранні, короткі рамена нави з півночі та півдня тригранні. Над бабинцем влаштовано невеликі хори. Рамена хреста перекрито півциркульними склепіннями, між ними встановлено пласкі трикутні паруси, на які спирається високий восьмигранний підбанник, увінчаний зімкнутим склепінням бані. Інтер'єр церкви надзвичайно цікавий, тут домінує центральний підбаневий простір. Його компактність і спрямованість вгору ще більше підкреслюються тим, що склепіння рамен хреста є ніби підпружними арками, які несуть високий, залитий світлом, підбанник. Вражає гармонійне поєднання форм мурованої і дерев'яної (трикутні пласкі паруси) архітектури, з якою пов'язані гранчасті об'єми рамен хреста і підбанника. Порівняно невелика споруда вирізняється монументальністю лаконічних і чітких архітектурних форм, підкреслено стриманим зовнішнім декором. На середині висоти церкви проходить поясок цегляного поребрика з профільованим карнизом. Стіни та підбанник завершено профільованим карнизом із зірчастими розетками. Увінчує баню невеликий декоративний ліхтарик з маківкою.

Півциркульні вікна оздоблені в першому ярусі витонченими напівколонами. Зверху над кожним вікном легкий трикутний фронтон. У 1996 р. баню Іллінського храму позолочено. Особливо красиво сприймаються золото бані й маківки з боку Дніпра. Основне оформлення інтер'єру храму було здійснене

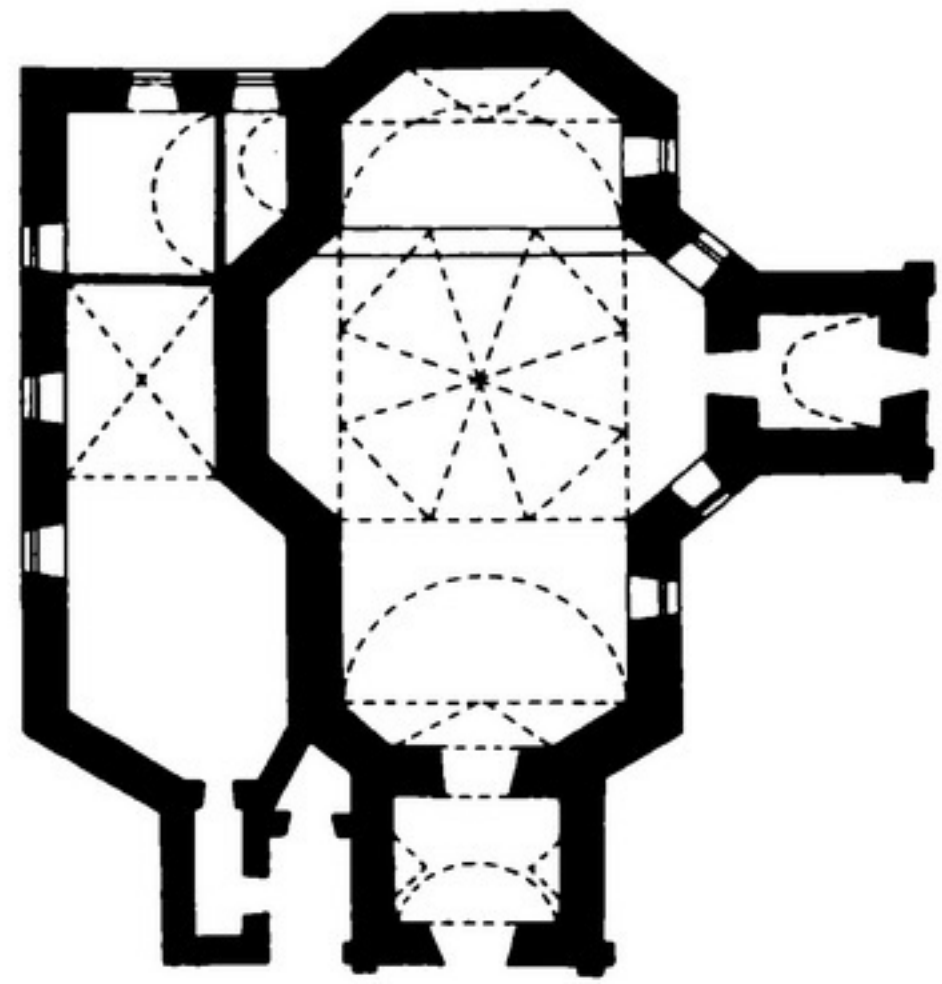

Рис. 18.
Іллінська церква.
План.
1983 р.

на початку XIX ст. У 50-х рр. XX ст. проведена реставрація настінного живопису храму, яка відповідає стандартам академічної школи храмового живопису.

У північно-західному кутку садиби Іллінської церкви знаходиться дзвіниця з корпусом Малої бурси.

Дзвіниця двоярусна цегляна, прямокутної форми, перекрита високим цегляним шатром, формам дзвіниці притаманні риси російської архітектури XVII ст. Напевно дзвіницю, як і церкву, будував один і той самий російський майстер, який

працював у Києві на межі XVII–XVIII ст. Ймовірно, що спершу він збудував храм, а потім – дзвіницю.

Корпус Малої бурси добудовано до дзвіниці у другій половині XVIII ст. у північно-східному напрямку. Це одноповерхова цегляна споруда, що має секційне планування. Входи до будівлі оформлено порталами з плоскими пілястрами і стилізованими капітелями. Корпус має вишуканої форми карниз.

М. Кальницький у "Зводі пам'яток історії та культури України" відносно крамниць Іллінської церкви пише, що одноповерхові цегляні крамниці зводилися у дві черги. Перший період – це початок 60-х, другий – середина 70-х рр. XIX ст. Розташовані крамниці вздовж фронту Іллінської та Набережно-Хрещатицької вулиць. Крамниці використовувалися церквою як прибуткові торговельні та складські приміщення. Будівлі споруджені в стилі пізнього класицизму. Довгі фасади лавок – це ритмічно розміщені аркові прогони. Будівлі досить вдало вписалися в існуючий архітектурний ансамбль Іллінської церкви.

Брама й огорожа Іллінського храму, як зазначає відомий архітектор Т. Трегубова, є одним із найкращих зразків малих архітектурних форм, пов'язаних з церковною архітектурою. Брама і ворота датовані серединою XVIII – початком XIX ст. Тинькована брама має вигляд тріумфальної арки, зведеної в стилі українського бароко. Брама розміщена на відстані чотирьох метрів від храму. Арку проїзду фланковано пілонами, оздобленими з боку вулиці спареними 3/4 колонами на базах своєрідного композитного ордера, близького до творчості архітектора Івана Григоровича-Барського. Колони несуть розвинутий антаблемент і кінцеві частини розірваного сегментного фронтону, поміж яких – динамічно спрямований вгору ускладнений криволінійний фронтон. Верхня частина фронтону увінчана хрестом, нижче знаходиться ніша, де розміщена ікона. З півдня до брами примикає металева огорожа на цегляному цоколі та фігурних стовпчиках, виконана у формах історизму другої половини XIX ст. У центрі воріт красивий

візерунок з літерами "И" та "П", що означає "ІЛЛЯ ПРОРОК" [24, с. 399–401].

Впритул до брами розміщена проскурня, будівля датується другою половиною XVIII ст.

Рис. 19.
Брама й огорожа Іллінського храму. Кінець XIX ст.

Під час історико-культурної інвентаризації старої забудови Подолу, проведеної у 1972–1979 рр. архітектором В. Шевченко, було зафіксовано два будиночки, розташовані симетрично з обох боків брами. Ці споруди позначені на плані м. Києва 1803 р. Обидва будиночки разом з брамою утворювали червону лінію вулиці Почайнинської, пізніше будинок з південного

боку брами знесли. Будівля, яка збереглася до нашого часу, цегляна, тинькована, прямокутної форми, складається з анфілади приміщень. Східний фасад з боку двору завершено високим профільованим карнизом, він має два невеликих прямокутних вікна. Вхід розташовано в центрі фасаду. Західний фасад з боку вулиці розчленовано лопатками та увінчано антаблементом з неглибокими нішами. Вигляд споруди зіпсовано внаслідок численних ремонтів: заклали два вікна, зруйнували карниз, змінили дах. Проскурня є складовою частиною Іллінської церкви, має містобудівну цінність, оскільки фіксує напрямок стародавньої вулиці Подолу.

Досить сильне враження на прочанина, що прийшов до храму, справляють дві картини майже два метри заввишки, розміщені праворуч і ліворуч від входу. Це зображення Св. Ольги і Св. Володимира – найбільш улюблених, канонізованих давньоруських святих, які найчастіше зустрічаються у православних церквах. Святі показані в повний зріст у дорогих княжих вбраннях, колорит картин витримано у темно-червоних тонах.

Центральна частина храму відмежована від вівтаря новим триярусним іконостасом. Його каркас металевий, оздоблений гіпсовим ліпленням у псевдовізантійському стилі, подібний до іконостаса Володимирського собору. Виконаний за ескізами художника С. Домінчука, скульптора М. Немченка. Ікони до іконостаса намальовані художником С. Вандаловським за традиційними українськими канонами. Слід зазначити, що гіпсовий триярусний іконостас, встановлений 1992 р., привніс деяку дисгармонію внутрішньому простору храму. Як вважає Н. Логвин, це сталося внаслідок різних стилів та кольорових вирішень.

Настінний розпис Іллінської церкви неодноразово поновлювали київські художники та реставратори. Зокрема, у 1909 р. були проведені значні живописні роботи художниками іконописної майстерні А. Маленка [24, с. 399–401].

У 1956 р. було проведено ремонтно-реставраційні роботи за проектом архітектора І. Шмульсона. Живописні роботи в інтер'єрі виконано під наглядом художника В. Баб'юка.

Сюжети-картини присвячені, головним чином, діянням пророка Іллі, на честь якого і збудовано храм. Один із найбільш цікавих – сюжет із Старого Завіту "З'явлення Бога святому пророкові Іллі у вигляді вогню, землетрусу і повітря". Привертає увагу композиція "Святий пророк Ілля і цар ізраїльський Ахава", на якій обидві постаті зображені у повний зріст в інтер'єрі царського палацу, де пророк пропонує цареві зібрати ізраїльський народ на горі Кармел та пізнати Єдиного Бога, а не ідола Ваала.

Нині споруди Іллінського храму в досить доброму стані, храм належить Українській православній церкві Московського патріархату.

Церква Миколи Притиска

Церква Миколи Притиска розташована в заповідній частині Подолу, в центрі невеликого майдану на перехресті вулиць Хоривої і Притисько-Микільської. Є дві версії походження назви церкви. За першою, на "притыке" – дніпровському причалі для човнів і торгових суден – стояла ікона Св. Миколи, а перед нею – карнавка для збирання коштів на будівництво храму на честь цього святого. За другою версією, назва церкви пов'язана з курйозним випадком: грабіжник, який однієї ночі заліз до церкви, був притиснутий іконою Св. Миколи, що зірвалася з кріплення. Цю подію визнали чудодійною, і ікону, а потім і церкву стали називати Миколи Притиска.

Будівництво кам'яної церкви, яка збереглася до наших часів, було розпочато на місці однойменної старої дерев'яної церкви середини XVI ст. Донедавна датою будівництва кам'яного храму вважався 1631 р., і тому його визнавали найстародавнішою культовою спорудою Подолу. В основі такого датування лежали загальні відомості про подільські церкви від 1784 р. Щодо церкви Миколи Притиска у них повідомляється: "... на месте деревянной церкви состроена каменная в 1631 году о трех приделах... иждивением прихожанина Петра, по прозвищу Железного Гроша"*.

* Киевские спархиальные ведомости. – К., 1862. – № 9, ч. II. – С. 302.

Ці дані традиційно використовувались і наводились як вірогідні більшістю дослідників історії Києва та його архітектури. Однак деякі автори висловлювали сумніви щодо будівництва кам'яного тридільного храму в зазначений період.

"Сучасну муровану церкву побудовано ... за традицією 1631 року, а насправді наприкінці XVII ст.", – зауважує Ф. Ернст [31, с. 614]. М. Петров за малюнком, виконаним у 1651 р. художником А. ван Вестерфельдом, зовнішній вигляд найдревнішого з відомих храмів у панорамі Подолу коментує так: "...эта церковь изображена в виде дома с двухскатною кры-

шею, над которою возвышается одна глава...", а стосовно церкви, зображеної на плані Києва 1695 р., той же автор відмічає: "Притиско-Николаевская церковь изображена убогою, деревянною, об одном куполе, с такою же колокольнею" [45, с. 191–192].

Дійсно, на плані (карті) 1695 р. церква Миколи Притиска зображена дерев'яною у вигляді традиційного для української архітектури одноверхого тридільного храму з однією апсидою на східному фасаді. У пояснювальній записці зазначається, що план виконаний полковником московсько-стрілецького полку, який входив до складу київського гарнізону, Іваном Ушаковим. Автор плану ставив перед собою основну мету "... где можно учинить оборонные крепости Киеву... от приходу неприятельских людей..." [9, с. 51–59]. Порівняльний аналіз відтворених на карті споруд, а також вивчення графічного зображення планів інших населених пунктів, виконаних московськими креслярами, дає змогу зробити висновок, що церква Миколи Притиска у 1695 р., дійсно, була ще дерев'яною. На карті Києва цього року всі споруди в графічному зображенні можна поділити на три групи: горизонтально заштриховані, вертикально заштриховані та незаштриховані.

Горизонтальне штрихування, зазвичай, імітує відкриті зруби простих житлових і господарчих будівель. Вертикальне мають більш значні дерев'яні міські споруди, у тому числі й церковні, обшиті дошками. А незаштрихованими показано кам'яні, в основному, давноруські культові споруди: Михайлівський Золотоверхий і Софійський собори Верхнього міста, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерського монастиря, Успенський собор Подолу тощо.

Отже, кам'яний храм Миколи Притиска на місці дерев'яного, вертикально заштрихованого на плані Києва 1695 р., не міг з'явитися раніше, ніж був виготовлений сам план.

Ще одним переконливим доказом будівництва кам'яного храму Миколи Притиска не у 1631 р., а значно пізніше, є архівний документ 1737 р. – відомість про збережене в подільських

церквах стародавнє начиння, яка свідчить, що "в церкви Николая Притиского в приделе Козьмы и Дамиана антиминс Варлаама Ясинского старинный имеется" [19, с. 68–69]. Можна зробити висновок, що у 1737 р. у храмі, крім головного (центрального) Миколаївського приділу, вже існував бічний (південний) приділ на честь Св. Козьми і Даміана.

Крім того, цей документ дає змогу встановити час забудови Козьмодаміанівського приділу. Справа у тому, що антимінсом називається особливе ритуальне покривало, яке розстеляють на церковному престолі при його освяченні. Престол і антимінс освячуються на честь певного святого або церковного свята. Зазвичай, на антимінсі вишивається ім'я того ієрарха, при якому освячувався престол.

Престол розміщується в східній, вівтарній частині приділу, і дата освячення престолу та антимінса практично збігається із закінченням спорудження самого приділу.

Оскільки київський митрополит Варлаам Ясинський, який освячував цей приділ, правив у 1690–1707 рр., потрібно вважати, що південний бічний приділ Козьми і Даміана, а також центральний – Миколаївський, як і вся тридільна церква, були побудовані не раніше 1695 р. (коли церква ще не була кам'яною) і не пізніше 22 вересня 1707 р. – дня смерті митрополита.

Цей висновок підтверджується даними досліджень пам'ятки, які проводилися на початку 80-х рр. XX ст. спеціалістами інституту "Укрпроектреставрація" – архітекторами З. Нестеровською і Н. Селівановою у зв'язку з підготовкою проекту реставрації споруди. Зондуваннями була виявлена перев'язка цегляного мурування у місцях з'єднання стін центрального і бічного (південного) приділів будівлі, що свідчить про одночаснісь їх побудови, а також встановлено склад розчину, розмір цеглин найстародавнішої частини храму, яка не перебудовувалася. Вона подібна до інших древніх споруд Києва, що збереглися до наших часів і датуються рубежем XVII–XVIII ст. (трапезна і покійницька Видубицького монастиря, будинок Петра I на Подолі тощо).

На наш погляд, дата побудови храму в 1631 р., є помилковою, а причини, через які ця помилка виникла, можна пояснити певними обставинами. Наприклад тим, що вказаний рік був роком обрання Петра Могили київським митрополитом, який після тривалого панування у Києві католиків та уніатів розгорнув енергійну діяльність по відновленню існуючих та будівництву нових православних храмів, а за традицією до того часу могли віднести й заснування православної церкви Миколи Притиска, справжня дата спорудження якої з будь-яких причин була забута. Не виключено також, що 1631 р. – дата спорудження нової дерев'яної церкви на місці більш древньої, про яку говориться в документі від 1613 р. [57, с. 83].

Цікавим є твердження деяких авторів (не підкріплене, на жаль, джерелами), що в 1631 р. дерев'яну церкву Миколи Притиска було перенесено у Верхнє місто і перейменовано на Златоустівську [22, с. 323].

Відмітимо, що в "Росписи Киева" 1682 р. Златоустівська церква ще не згадується, а за даними В. Новгородцева, який склав свій опис Києва в 1784 р., Златоустівська церква у Верхньому місті була закладена через сто років після згаданої події – у 1731 р. [58, с. 149]. Одна з цих дат, безумовно, помилкова, можливо, причина помилки – останні дві цифри однакові в зазначених датах. Викликають сумніви вказані у згаданій відомості від 1784 р. дані про участь у побудові кам'яного храму "Петра, по прозвищу Железного Гроша". Як відомо, залізних грошей в обігу не існувало. Сировиною для виготовлення монет була мідь або срібло. Походження цієї інтерпретації легко пояснюється такими міркуваннями: у літописі Величка говориться, що у 1704 р. київський бургомістр Тарас Железняк-Груша продавав вапно для побудови кам'яного храму в м. Біла Церква*. За даними досліджень, проведених доктором архітектури Ю. Асєєвим, у той час у Білій Церкві, дійсно, була збудована кам'яна церква – Миколаївська. Її планування було таким самим, як і Микільсько-Притиської церкви в Києві. Тому можливе припущення, що Железний Грош – це перекручене з часом прізвисько майстра

* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1864. – Т. 4. – С. 125.

залізних справ на прізвище Груша, який був, можливо, предком Тараса і носив прізвище Желєзника-Груша, і що Петро був родичем Тараса, жив наприкінці XVII – на початку XVIII ст., мав прізвище Желєзник-Груш, і дійсно був фундатором Притиськo-Микільської кам'яної церкви. Внаслідок того, що документів із справжнім написанням прізвища Петра не збереглося, а передавалось в усній формі, то поступово піддавалось трансформації.

Рис. 20.
Церква Миколи Притиска. Загальний вигляд. Початок XX ст.

Що ж являла собою збудована на рубежі XVII–XVIII ст. кам'яна церква Миколи Притиска? Це споруда з двома ярусами і однією банею. В плані вона схематично утворює "латинський хрест" із зрізаними кутами рамен, з прямокутними одноярусними приділами з боків апсидного виступу (північним – Покровським і південним – на честь Св. Козьми і Даміана). Такою ми її бачимо на панорамі Подолу другої половини XVIII ст. (з південно-західного боку), де західний фасад храму вивершує фронтон у стилі бароко. Дзвіниця, ще дерев'яна, як і на карті 1695 р., зображена окремо.

В об'ємно-просторовому вирішенні споруди відслідковується вплив традицій українського народного зодчества: повторення в кам'яному варіанті форм дерев'яного хрещатого однобаневого храму. Церква належить до найяскравіших зразків кам'яних культових споруд, які знайшли широке розповсюдження у вітчизняному зодчестві в період Гетьманщини, що характеризувався зростанням національної самосвідомості українського народу і формуванням української державності.

Пожежа 1718 р., яка охопила весь Поділ, внаслідок щільності його дерев'яної забудови, завдала великої шкоди церковній будівлі. Після пожежі майже до середини XVIII ст. церква простояла без капітального ремонту. М. Закревський повідомляє, що абияк підправлена церква до 1748 р. прийшла в повне запустіння. Бабинець тріснув, стіни його наполовину розвалились, із купола постійно випадала цегла, над престолом текло, вся церква потріскалась і крізь тріщини проривався сніг, дощ, вітер. Причиною такого стану стало те, що церква не мала старости, і нікому було взяти на себе турботи зі збору пожертвувань, яких могло вистачити на її відновлення, оскільки до цієї парафії належали багаті й знатні київські міщани. Саме цей храм вважався головним у місті [22, с. 586].

Наведені М. Закревським факти про значення церкви Миколи Притиска в житті тогочасного міста можуть підтвердити архівні відомості. Наприклад, у 1740 р. при церкві функціонував шпиталь, а в 1741 р. – церковнопарафіяльна школа*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 136, спр. 11; ф. 59, оп. 1, спр. 776.

Необхідні для капітального ремонту церкви кошти були зібрані до 1752 р. і згідно з угодою, підписаною причтом з майстром Степаном Стобенським, храм відновили: розібрали і перемурували стіни на деяких ділянках аж до фундаменту, укріпили стіни будівлі по периметру двома рядами, а бані – трьома рядами залізних в'язів, виклали карнизи, які завершували стіну і баню, тощо.

Після ремонту північний Покровський приділ храму був перейменований на Дмитрівський на честь святителя Димитрія Ростовського, батько якого – парафіянин Микільсько-

Притиської церкви київський сотник Сава Туптало – подарував храму кам'яний будинок. Будинок Сави Туптала знаходився між церквою і Флорівським монастирем у дворі купця Курдюкова.

У 1789 р. із західного боку до Микільсько-Притиської церкви була прибудована "каменная с теплою Сретенскою церковью колокольня в два этажа, т. е. погреб и оная теплая церковь..."*, а до 1797 р. розібрана стара дерев'яна дзвіниця і звільнене від неї місце віддано "для построения дома ... оныя церкви настоятелю Йосифу Каменскому безденежно и безвозвратно"**.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 183, спр. 92.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 191, спр. 61.

Ще в 1758 р. за рішенням міського магістрату з метою запобігання пожежі розширили площу навколо Микільсько-Притиської церкви: розвалили розміщені близько неї благенькі хати, а в інших неподалік розташованих дерев'яних будинках комини змурували з цегли. Проте вжиті заходи не врятували церковну будівлю від пожежі, яка трапилася 9 липня 1811 р. Під час пожежі, як уже згадувалось, було знищено більшість подільських будівель. "... от этого храма (Никольско-Притиской церкви) остались только одни голые, и то поврежденные стены без крыши, заваленные всякою домашнею рухлядью, снесенною для спасения... От пламени обгоревшая, эта церковь долгое время испускала из себя густой дым; наконец все, находившееся внутри ея, превратилось в пепел" [22, с. 580]. У вогні цієї пожежі знищено церковний архів із цінними старовинними документами і грамотами.

Після пожежі 1811 р. Микільсько-Притиська церква, як і багато інших кам'яних храмів Подолу, довгі роки залишалась зруйнованою. У 1819 р. київський міський архітектор Андрій Меленський – парафіянин Микільсько-Притиської церкви – склав проект реставрації споруди. 19 жовтня 1820 р. подільський протоієрей І. Маньківський доповідав митрополиту Серапіону, що церква "приведена уже внешнею отделкою в приличный вид: ибо вся оштукатурена, купол покрыт железом и выкрашен пристойно, прочей же церковной деревянной

новой крыши окрасить в нынешнее осеннее время неудобно..., а перенесено оно на следующую 1821 года весну"*.

У 1819–1820 рр. виготовили нові криласи, кіоти, горнеє місце з жертовником, кам'яний іконостас у модному стилі класицизму, який пофарбували під мармур у бірюзовий колір, з колонками й капітелями і різними майстерно виконаними карнизами, з вісьмома іконами, намальованими на мідних пластинах. Центральні ворота "с резьбой и сиянием вверху оных", зі вставками, розписаними олійними фарбами, були зроблені, як і двоє бічних дверей, з дерева.

Деякі внутрішні оздоблювальні роботи продовжувались навіть на початку 1830-х рр. Наприклад, влітку і восени 1834 р. Р. Пашинський і його син Ф. Пашинський позолотили окремі елементи іконостаса**.

Відремонтований у 1820 р. дерев'яний дах церкви до 1829 р. постарів і був замість ґонту вкритий залізною бляхою на кошти, зібрані парафіянами.

На початку XIX ст. Київ, після того, як сюди перевели ярмарки з Дубно, став великим торговельним центром Росії. Віднині "контракти" укладалися на Подолі, завдяки чому збільшувались його кількість жителів і щільність забудови. Оскільки ярмарки відбувалися під час водохресних морозів, духовенство було зацікавлене в облаштуванні та розширенні опалюваних церков. Значною мірою це зумовило вже у 1830 р. реконструкцію західної частини церковної споруди з метою розширення теплої Стрітенської церкви, розміщеної у першому ярусі дзвіниці. Навколо дзвіниці на висоту першого ярусу звели прибудову, а для сполучення з нею на південному, західному і північному фасадах дзвіниці вибили великі арочні прорізи. Навколо церкви поставили нову дерев'яну огорожу, причому площа церковної садиби набагато зменшилась порівняно з площею, яка належала храму на початку XIX ст.

У 1833 р. для здійснення внутрішнього настінного розпису церковний причт і художник Олександр Суховєєв уклали договір, за яким робота мала проводитись з середини травня до

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 213, спр. 119.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 213, спр. 156.

початку вересня. Договором обумовлювались чотирнадцять тематичних композицій і місця їх розташування на стінах і склепіннях храму. Підтвердженням того, що такі роботи дійсно виконувалися, є збережений запис від 19 червня 1833 р. про падіння з риштувань і смерть одного з помічників Суховєєва*. Деякі композиції того часу збереглися до наших днів.

У другій половині XIX ст. до церковної споруди зробили ряд прибудов, які деякою мірою змінили її вигляд. У 1868 р. з південного боку церкви зводиться невеличка цегляна каплиця, а на початку 80-х рр. XIX ст. за проектом єпархіального архітектора В. Ніколаєва проводяться суттєві ремонтно-реконструктивні роботи щодо перетворення основного приміщення Микільсько-Притиського храму в утеплену церкву, для чого із "межигорского печного кирпича и белых изразцов" зводяться чотири печі "с прорытием каналов дымовых по стенам церкви до куполов", у вікна вставляють подвійні рами, біля північного і південного входів будують цегляні тамбури**.

У 1886 р. на клопотання церковного причту до духовної консисторії про те, що "находящаяся [церковь] на важном торговом пункте, обнесенная обветшалою деревянною оградой, давно нуждается в более приличной ограде, которая могла бы обезопасить имущество сей церкви от столь дерзких в наши дни хищений и поруганий...", за проектом В. Ніколаєва була збудована нова огорожа у вигляді опорних цегляних стовпів, цоколю і металевих ґрат, які збереглися до наших часів. Робота виконувалась каменярем Іларіоном Кушніровим та ковалем Яковом Напою на кошти, одержані від продажу чавунних плит церковної підлоги, яка була замінена у той час на дерев'яну***.

У 1887 р. під керівництвом малярного майстра Павла Давиденка всередині церкви перетерли пошкоджені ділянки тинькованого шару, реставрували живописні композиції і покрили олійними фарбами під мармур нерозписані до цього церковні стіни. Арки до карниза склепінь і восьмерик купола оздобили орнаментом візантійського стилю, а стіни ризниці, дзвіниці, хору, притвору окрасили білою олійною фарбою.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 226, спр. 119.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 852, спр. 237.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 858, спр. 192.

У другій половині XIX ст. зводиться верхній ярус дзвіниці, зруйнованої під час пожежі 1811 р., але ще у 1868 р. (за свідченням М. Закревського) вона залишалася недобудованою.

Другий кам'яний ярус виконаний, як і перший, у стилі класицизму (арки з півциркульними перемичками на фасадах, півсферична баня); на жаль, його декор – пілястри, наличники арочних прорізів, вивершуючий карниз – здрібнений за формами, сухий за малюнком, що пояснювалось зміною архітектурних смаків суспільства на користь еклектики. Такий самий вигляд мають й інші прибудови другої половини XIX ст. – тамбури, каплиці, які дисонують з основною церковною будівлею. Проте для нашого часу вони є історичним нашаруванням, котре має бути збережене.

У перші роки XX ст. в інтер'єрі храму (на гранях центральних опорних стовпів, трохи нижче живописних композицій 1830 р.) були виконані сюжетні розписи, що за своїм стилем складають єдину групу, відмінну від первісних. Це образи київських князів Св. Бориса, Гліба, Володимира, княгині Ольги, святого митрополита Михаїла тощо. За композицією (зображенням фігур святих на фоні церковної архітектури), характером художніх образів, манерою живопису вони близькі до розписів Володимирського собору в м. Києві, під сильним впливом якого знаходився церковний живопис кінця XIX – початку XX ст. не тільки Києва, але й інших міст Російської імперії.

Композиції живопису XX ст. були об'єднані з композиціями XIX ст. орнаментальним обрамленням, характерним для декоративних розписів церков початку XX ст.*

У 1907–1908 рр. тривають ремонтні роботи і реконструкція Стрітенського приділу під дзвіницею. Збільшують висоту і ширину арочного прогону до головного Миколаївського приділу і всі арочні прогони укріплюють залізними балками. Будують дві нові кахельні печі з пробиттям коминів, здійснюють живописний розпис стін і склепінь. Кам'яний іконостас головного приділу церкви замінюють на дерев'яний.

* Майже до 1980 р. на західній стіні храму був напис про участь у оздобленні інтер'єру в 1903 р. київського художника Г. Крушевського. На жаль, до наших днів розпис храму початку XX ст. не зберігся.

У такому вигляді храм існував до початку Великої Вітчизняної війни. У воєнні часи постраждала покрівля споруди, був зруйнований верх бані, в стінах і склепіннях з'явилися тріщи-

Рис. 21.
"Приборкання бурі". Настінний живопис в інтер'єрі церкви Миколи Притиска.

ни. Незважаючи на виконаний церковною громадою у 1947 р. частковий ремонт споруди, її технічний стан погіршувався.

У 1956–1958 рр. українськими спеціальними науково-реставраційними виробничими майстернями Держбуду УРСР про-

водяться капітальні ремонтно-реставраційні роботи. За проектом архітектора М. Александрової завершення храму набуло форми, яку воно мало у XIX ст. У процесі натурного дослідження пам'ятки знайшли залишки багатого декору фасадів, котрі, на превеликий жаль, не були відновлені.

1 січня 1960 р. Микільсько-Притиська церква, на той час діюча, за рішенням Київського міськвиконкому була закрита під приводом зниження чисельності парафіян і до середини 1970-х рр. в ній розташовувався склад Укркниготоргу.

На початку 1980-х рр. пам'ятку знов ремонтували і реставрували; тут планувалося влаштувати театр поезії, проте у 1983 р. сталася аварія: піднялися ґрунтові води і пошкодили фунда-

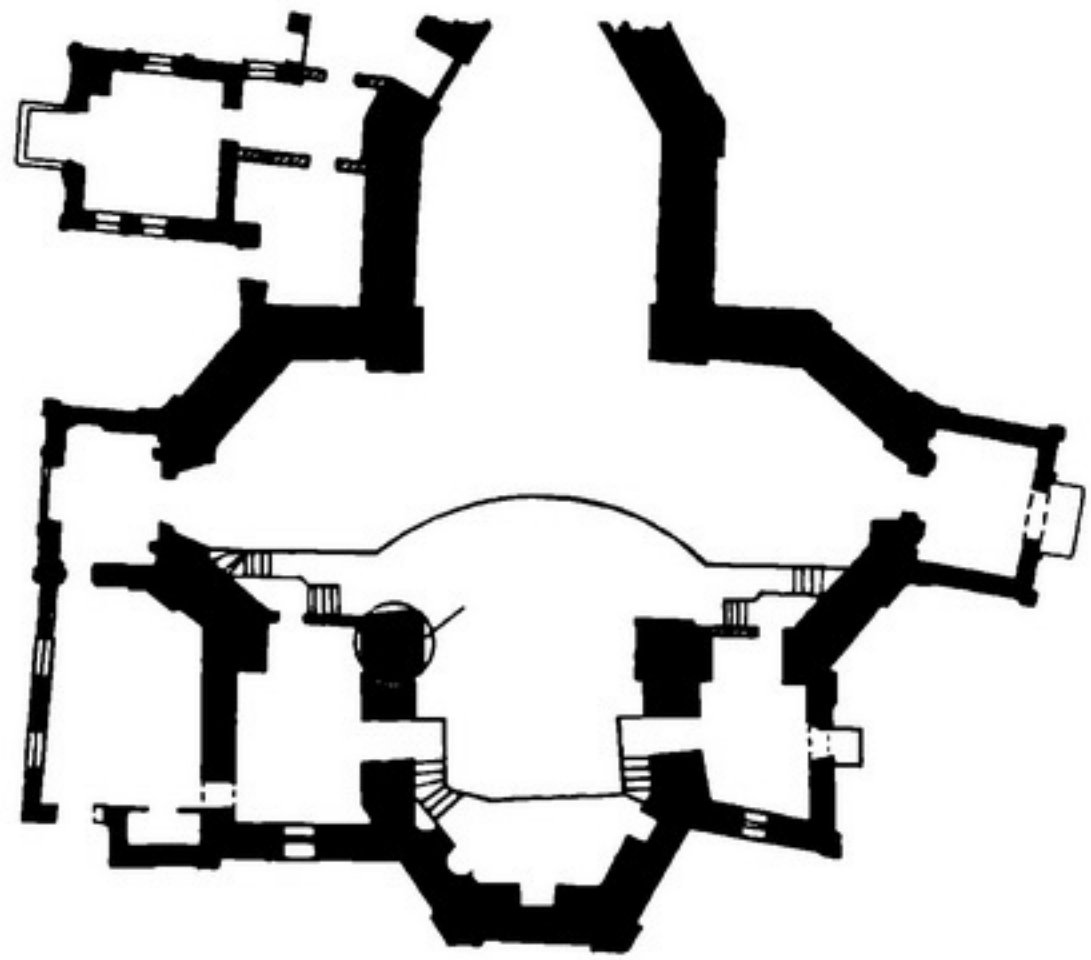

Рис. 22.
Церква Миколи Притиска. План. 1983 р.

мент будівлі, внаслідок чого була зруйнована її південно-східна частина.

Оскільки до наших часів всередині храму залишилася лише незначна частина старовинних настінних розписів (на

склепіннях північної частини основного об'єму "Вознесіння Христове" – 1830 р., у західній частині центральної нави "Нагірна проповідь" – XIX–XX ст.), то з ініціативи духовенства під наглядом художника Н. Стороженка розпочали роботи з оформлення інтер'єру церкви живописними тематичними і орнаментальними композиціями. На жаль, роботи здійснювалися без погодження з Управлінням охорони пам'яток, тому композиції, виконані в експресивній "новаторській" живописній манері, різко дисгармонують з автентичними образами настінних розписів храму. Більше того, було знищено орнаментальний декор стін і склепінь Стрітенської церкви (під дзвіницею), а у віконних прорізах апсиди з'явилося зображення Св. Миколая в техніці кольорового вітража, яка властива готичному мистецтву Заходу, але ніяк не пам'яткам православного церковного мистецтва. Те, що трапилося, – приклад вельми негативного, нецивілізованого, недопустимого ставлення до архітектурно-художніх пам'яток, грубого порушення чинного законодавства зі збереження національного культурно-історичного спадку.

Поряд з цим зауважимо, що новий різьблений позолочений іконостас, виконаний у стилі бароко, гармонійно вписався в інтер'єр храму.

Після відновлювальних робіт споруду передано у розпорядження Українській православній церкві Київського патріархату. На південному фасаді храму встановлено меморіальну дошку на честь останнього митрополита Української автокефальної православної церкви Івана Павловського, який мав тут кафедру в 1934–1935 рр.

Дзвіниця церкви Миколи Доброго

На початку Покровської вулиці, неподалік від перетину її з Андріївським узвозом, стоїть невелика дзвіниця. Вона була споруджена поряд з церквою в ім'я Св. Миколи Доброго, що не збереглася до нашого часу. Назва в ім'я Св. Миколи Доброго, яка належала церкві, після її зруйнування закріпилася за дзвіницею.

Нині дзвіниця цегляна, прямокутна в плані, триярусна з шатровим завершенням. На рівні другого ярусу південного фасаду до неї примикає аркада-галерея. Шатер із слуховими вікнами з трикутними фронтонами увінчаний цибулиноподібною маківкою.

Судячи з форм шатрового завершення і декору фасадів, храм збудований у традиціях російської архітектури з елементами українського зодчества. Архітектор невідомий, ймовірно, російський майстер, той, що будував на Подолі дзвіницю Іллінської церкви.

Історія будівництва і функціонування храму Миколи Доброго на Подолі описана в багатьох путівниках, працях і дослідженнях з історії Києва, зокрема М. Сементовського, М. Закревського, К. Шероцького, Ф. Ернста, М. Захарченка й ін. Проте кращою вважається книга, написана у 1892 р. студентом Київської духовної академії Олександром Георгієвським, – "Историко-археологический очерк, писанный на Евгение-Румянцевскую премию о Киево-Подольской церкви Николая Доброго".

Книга розпочинається з таких слів: "В нижней части города Киева, на Подоле, у самой подошвы Андреевской горы, стоит храм святого спасителя Христова Николая Доброго. Он находится в Покровском переулке (который до 1812 г. представлял

собою часть Гнилой улицы) между бывшими зданиями мужской и женской гимназии (бывшими прежде помещениями магистрата и ремесленной управы)" [13, с. 3–7].

Найбільш ранні історичні відомості про церкву Миколи Доброго знаходимо в універсалі, виданому на ім'я полковника Василя Дворецького у 1660 р. Полковник, віддаючи у вічне володіння храму "пляцы киевских бернардинов, иезуитов и армян", згадує "церковь святого Николая Доброго, которую то церковь небожчик – славной памяти Матфей Кушка, величий гетьман войска Запорожского заложивши, побудував".

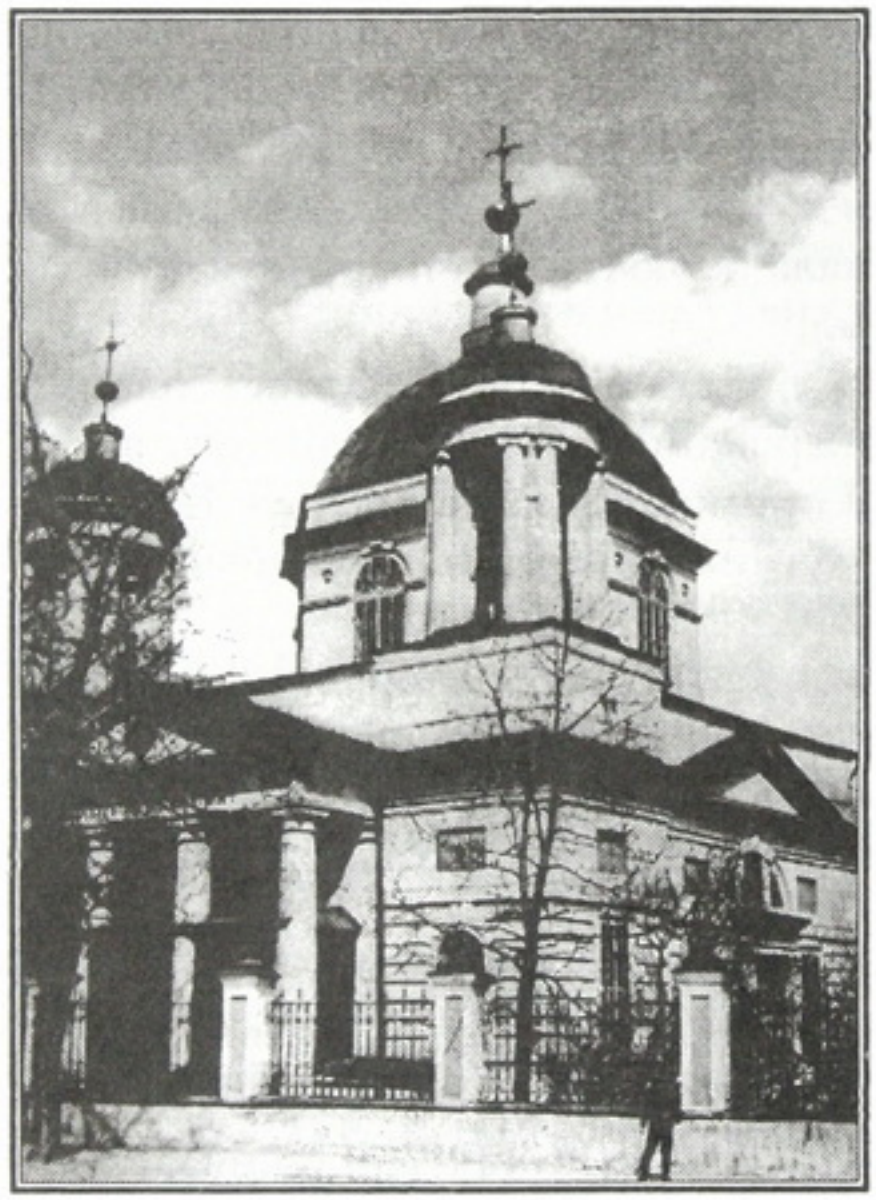

Рис. 23. *Церква Миколи Доброго. Головний фасад. Фото початку XX ст. Храм до нашого часу не зберігся.*

Отже, фундатором Подільської церкви Миколи Доброго був гетьман Матвій (Самійло) Кушка (Кішка), який жив у кінці

XVI – на початку XVII ст. Згідно з легендою, на місці церкви Миколи Доброго ще у XI–XII ст. стояла дерев'яна церква.

У легенді про чудо, яке сталося з половчанином і Св. Миколаєм у місті Києві, згадується і церква Св. Миколи. Ці події досить детально описані у книзі О. Георгієвського. Нагадаємо легенду зі вставками, які вживав, посилаючись на оригінал, О. Георгієвський.

Жив собі у Києві чоловік. Був він богобоязливий і праведний, поклонявся Св. Миколаю. У його будинку цілий рік знаходився полонений половчанин. Одного разу хазяїн сказав своєму бранцю, що за викуп відпустить його до рідної домівки. Половчанин, вислухавши таку милостиву пропозицію, пообіцяв привезти величезний викуп із своєї батьківщини, оскільки тут, у Києві, полонений нічого не мав і заплатити йому нічим. Киянин погодився, але тільки за умови, що той поклянеться в церкві перед іконою Св. Миколая. Після того, як вони порозумілися киянин дав все необхідне своєму бранцю в дорогу, посадив його на коня і відпустив, повторюючи в слід: "Брате половчанин, не мози солгати". Той запевнив у чесності даного ним слова і поїхав на батьківщину, глузуючи з наївності та простодушності свого колишнього хазяїна. У половчанина, мусульманина за вірою, реліквії і вчення християнської моралі не викликали ніякої поваги і святості. Приїхавши на батьківщину, він і думати забув про викуп. Проте "по малых днях" з'являється йому "истинный и незамедленный помощник христиан, архиерей Христов Никола". Половчанин спочатку не впізнав його. Тоді святий звернувся до нього: "Друже, что не везешь по себе искупа? Чего ради медлишь?" Мусульманин страшенно здивувався, але вирішив, що це "простое привидение", забув про нього і "впал в непробудное питие". Та досить скоро явився йому з погрозами святий угодник Миколай і "исторже его с коня, потряс им". Тоді половчанин зрозумів, що це не привид. І від того видіння захворів. Невдовзі він видужав і почав думати про те, як би відвезти в Київ обіцяний викуп, однак одними намірами і обмежився "и впал в питие и скотское житие". Тоді було послано

йому третє – найсуворіше попередження. Одного дня половчанин поїхав у поле на загальні збори князів і вельмож половецьких і став серед них на коні зі своєю дружиною. Раптом Св. Миколай "явился невидимо для всех остальных... исторг его с коня... и тряс им... Страшно было смотреть на мучения клятвоприступника". Всі присутні зі страху розбіглися, залишивши половчанина "аки мертва", і поспішили повідомити його родичам. Знайшовши половчанина "едва жива", привезли хворого додому, де він пролежав багато днів, не в змозі навіть розмовляти. З часом він прийшов до пам'яті й, одужавши, розповів "роду своему" все, що з ним трапилося. Вислухавши детальну сповідь, вони почали вимагати від нього виконати свою обітницю. "Аки не повезешь за себя искупа в Русь киевлянину тому, то и отоди от нас, един погибнешь, да и мы с тобою погибнем!" – говорили вони.

Спорядившись у дорогу, половчанин відбув до Києва. Приїхавши у місто, він пішов до церкви Св. Миколи і "видя образ на иконе святого Николы, он пал перед ним на колени и обратился к угоднику Божию с такой молитвою: Не мучи меня, господин Никола!" Із церкви половчанин пішов до будинку свого колишнього господаря і, вручаючи викуп, "рассказал ему все бывшее с ним и святым Николою". Киянин, вражений оповіддю "о прославленном чудеси, пал на колени перед церковью святого Николы, перед образом своего помощника и заступника, многие слезы проливая, хваля милосердие его".

Дослідник рукопису "Сказание о чуде над половчанином" Філарет Чернігівський датував його XV ст. Проте він зазначив, що оповіді, записані в рукопису, датуються XI ст. Отже, на думку Філарета Чернігівського, вже в XI ст. у Києві існувала церква Св. Миколи.

Л. Похилевич у книзі "Монастыри и церкви г. Киева" пише, що, як відомо, у Києві в домонгольський період існувало багато церков в ім'я Св. Миколи. Він наводить цитату з одного рукопису, датованого XVII ст.: "Теди Добрик (так звали киянина, у якого в полоні був половчанин. – *Л. Т.*) привел пленника к церкви,

которая до сего часу стоит на потоке, под горою в Киеве". Напевно, розмірковує Л. Похилевич, "поток" – це струмок, що протікав з-під Андріївської гори до Самсонівського фонтана, "от чего и улица называлась Доброникольским потоком". Від споруди церкви Св. Миколи, яка існувала над "потоком" у XI ст. і згадується в "чуде над половчанином", не залишилось ніяких слідів. Отже, Л. Похилевич вважає, що вона була дерев'яна і згоріла під час пожежі 1124 р. [50]. За свідченнями літописців, у цьому році "погорело Подолие все и сама гора".

На цьому місці наприкінці XVI ст. гетьманом України Самійлом Кішкою було збудовано церкву Св. Миколи.

Самійло Кішка – один із представників давнього роду Кішок, яким належала вся колишня Брацлавщина. Народна пам'ять знає його не лише як героя козацького бунту у турецькій каторзі та визволителя невільників-козаків, а й як видатного українського політика. Він намагався повернути козацтву забрані від нього під час лубенського погрому землі. Отже, відомий український гетьман стає фундатором подільської церкви на честь Миколая Чудотворця [16].

День Св. Миколая на Україні святкується 19 грудня за новим стилем (6 грудня за старим). Немає на нашій землі жодної християнської хати, де не було б на стіні образа спасителя Миколая. Немає душі праведної, яка б не шанувала цього великого святителя. Українці люблять його і звертаються до нього зі своїми потребами, бо серцем чують і знають, що він колись, за свого життя, був добродієм для християн, і сьогодні він може подати нам руку допомоги в нашій біді [36].

Народився Миколай близько 280 р. у м. Патарі в Малій Азії, за часів царювання римського імператора Валеріана. Його батьки, Феофоан та Нонна, були багатими християнами. Миколай вже змалку був набожним, любив бути на самоті в роздумах про Бога. Роздавши свою спадщину бідним людям, Миколай вирушив до Палестини поклонитися святим місцям, після чого повернувся в м. Патар. Єпископом тут був його дядько, який і порадив Миколаєві стати священиком. Своїми

молитвами він утихомирював бурю на морі, рятував хворих і без ліку робив добрі справи. За таке доброчесне життя Миколай отримав сан архієпископа міста Мир у Лікії, проте носив простий одяг, їв один раз на день, не прагнув до розкоші, пив лише воду, не досипав ночей, молячись. Мав велике і дуже добре серце, і воно було відкрите для всіх, хто з вірою просив його допомоги. У грудні 345 р. великий святитель помер. Тіло його поховане у соборному храмі м. Мир, потім його мощі було перенесено в м. Барі, що на півдні Італії.

У Київській Русі свято перенесення мощей святителя Миколая з Мир до Барі встановлено за київського митрополита Іоанна II і київського князя Володимира. У своїх піснях на честь Св. Миколая християни співають: "На висоту чеснот підніс ти себе і славним чудотворцем у Мирах явився, почиваючи тілом у Барі, духом ти всюди одвідуєш вірних своїх і всіх із біди визволяєш, достатньо честь приймаючи, між святителями прославлений угодник Христовий". День Св. Миколая – веселе народне свято, під час якого господарі варили пиво та скликали гостей. А по обіді запрягали найкращі коні в "козирки" і з веселими піснями, вигуками їздили навколо села – "бо треба знати, чи глибокий сніг цього року випав" [34, с. 61–64].

Образ Миколая Чудотворця був особливо популярний серед бідного і простого народу України як "скорый помощник и молитвенник, заступник всех страждущих". Миколай – милостивий і добрий. На Русі він більше відомий на ім'я "Николы-батюшки". У російській приказці мовиться: "Нет за нас поборника супротив Николы Святителя". Каліки-парафіяни, які сиділи на папертях київських храмів, співали в давнину:

"Егда кто Николая любит,
Егда кто Николаю служит,
Тому святой Николай
На весь век помогает..."

Проте найголовнішою чеснотою Св. Миколая вважається те, що він є покровителем полонених, тому військовополонені козаки у давнину в своїх молитвах зверталися до нього.

За легендою, гетьман Самійло Кішка, перебуваючи у турецькій неволі, звертався з молитвою до цього святого і просив його про звільнення, обіцяючи побудувати великий храм на його честь. Звільнившись з неволі, він вирішив одразу виконати свою обітницю і збудував церкву. Місцем майбутнього будівництва гетьман вибрав київський Поділ. Проте тоді на Подолі вже були церкви – Миколи Притиска, Миколи Набережного, а також монастир Миколи Пустинного. С. Кішка мав дати і назву, на честь якого саме Миколи буде будуватися нова церква. На згадку про ту добру милість угодника божого, що принесла гетьману свободу, назвав її "доброю", тобто церквою Миколи Доброго.

Тит Геврик у статті "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва" висловлює іншу точку зору стосовно церкви Миколи Доброго. Поряд із церквою стояв шпиталь, де подавали добру милість хворим, тому і церква отримала назву Миколи Доброго [12, с. 32].

Всі споруди, зведені С. Кішкою, дерев'яні. Це церква, дзвіниця, шпиталь для бідних. Недалеко знаходився цвинтар. Дерев'яну церкву, збудовану за часів С. Кішки, зображено на плані Києва 1695 р. Вона п'ятибанева, з трьома вівтарними абсидами. Її особливою гордістю вважалися дві чудотворні ікони – Миколи Чудотворця і Божої Матері Одигітрії. Ікони мали великі розміри і відрізнялися "превосходным рисунком". С. Кішка подарував у вічне користування церкви землі: "пляц, на котором стояли храм, звоница, шпиталь, цвинтер" [13].

Новий період в історії церкви збігся з початком XVIII ст. У перші роки століття комплекс споруд Добромикільської церкви згорів від спалаху блискавки. Слід було шукати потрібні матеріали і зводити нову церкву. Її фундатором і будівничим став священик Симеон Ширипа, який згодом отримав сан протоієрея. Він жертвував на храм і його оздоблення значні кошти. Багато заможних подільських парафіян зробили пожертви на її будівництво. Цегляна церква була зведена у 1716 р., після її освячення почалося будівництво дзвіниці.

Дзвіниця у XVIII ст. була цегляна, триярусна, з восьмигранним шатром, з люкарнами в гранях та рельєфними гуртами у вигляді полувалів, увінчана невеликою банею на восьмигранному підбаннику. Її автор невідомий, але, судячи з її архітектурних форм, це був російський зодчий. Дзвіниця прямокутна в плані, у першому ярусі була розташована брама та невеликі приміщення для причту, другий поверх займала холодна надбрамна церква в ім'я Симеона Стовпника, освячена на честь небесного покровителя фундатора Симеона Ширипи. Третій ярус – дзвоновий. З трьох сторін дзвіницю обнесено дерев'яними галереями, з яких одна вела до помешкань церковних служителів, друга – до церкви, а третя – на дзвоновий поверх.

Однак С. Ширипі не вдалося довести все задумане до кінця. Тільки він закінчив будівництво дзвіниці, як пожежа 1718 р. "истребила Подол, повредив и новую Добро-Никольскую церковь с колокольней".

Після страшної пожежі фундатор відразу розпочинає ремонт будівель, проте за життя він так і не встиг привести споруди до належного стану. Тому, помираючи у 1736 р. на смертнім одрі, Симеон Ширипа взяв клятву зі свого сина і наступника Михайла Ширипи про те, що він "о той церкви – Симеоновской, во имя его ангела, неотменно бы побеспокоился, дабы она тщением его пристройкой и благолепной была украшена и архипасторским благословением божественной литургией освящена" [13].

Перед М. Ширипою одразу ж постало безліч проблем з відновлення зруйнованого комплексу. Річ у тім, що головний храм в ім'я Св. Миколая, збудований Симеоном Ширипою, технічно був недосконалим: "как внутри ея стен между кирпичами, так и между противоположными стенами не было железных связей. С течением времени в них стали образовываться трещины и расселины". У 1738 р. "явилась опасность падения храма". Оскільки парафіяни храму не мали коштів на відновлення церкви, вони звернулися з проханням про допомогу до

митрополита Рафаїла Заборовського. Відомий митрополит видав "открытую благословляющую грамоту" для збирання коштів на ремонт. Слід зазначити, що церкву Миколи Доброго, яку збудували за часів Симеона Ширипи, звели "во русском вкусе, такою была и звоница". В храмі молилися в основному "русские купцы, проживающие на Подоле". Як розповідали старожили, навколо церкви Миколи Доброго завжди можна було побачити "русских купцов в дорогих одеждах", "слышалась крепкая русская брань". Наступним ктитором собору став Сидір Іванов, коштом якого проводився черговий капітальний ремонт храму. Споруда простояла 16 років, однак з часом почала знову "нахилятися". Гостро постала потреба у реставрації храму. Знатні великоросійські купці Василь Іванович Царевитніков і Федір Сергійович Царевитніков, отримавши благословення Тимофія Щербацького, 11 січня 1766 р. поїхали у торгових справах до різних міст Росії і повсюди "искали милостивое подаяние на реставрацию своей (подольской) приходской церкви". Збір коштів проводився і в м. Києві від київських "доброхотов". У досить непривабливому стані лишався другий ярус дзвіниці Симеонівської церкви. За її ремонт взявся онук Симеона Ширипи, священик Гаврило, який згадував: "Взялся я за репарацию церкви в честь Божию и его угодника преподобного Симеона Столпника, в честь памяти своего деда, знаменитого строителя Добро-Никольской церкви". Протягом 1778–1781 рр. зібрав він від різних "доброхотов" понад 1500 рублів. Ремонт дзвіниці здійснювався під керівництвом "мурованных дел мастера" київського архітектора Івана Григоровича-Барського. Були проведені такі роботи: "для большей светлости все окна в церкви колокольни увеличили в размерах. Прежде эта церковь была очень тесна: много места занимал стоящий как раз по середине храма и поддерживающий собою своды большой каменный столб, теперь же этот столб был удален, а вместо него своды и стены были скреплены железными связями. От времени в стенах и сводах образовались небольшие трещины, из которых иногда и кирпичи

выпадали. Штукатурка, как снаружи, так и внутри, совсем облетела, а деревянная крыша во многих местах насквозь прогнила" [13]. Як зазначав священик Добромикільської церкви Гаврило, всі пошкодження було ліквідовано, а також заново зроблена покрівля і отинькована вся дзвіниця. 27 серпня 1781 р. з благословення священика Гаврила церкву було урочисто відкрито для парафіян. З часом у храмі виявили деякі незручності. Насамперед помітили, що сходи дуже круті і тісні, "так что по ней старым и малым весьма опасен и неспособен ход... Равным образом и тела мертвые возносимы через нее с немалою трудностию" [13]. Новий ктитор Добромикільської церкви Трохим Петровський фінансує наступне будівництво і ремонтні роботи на території церкви, зокрема побудовано нові кам'яні сходи "отличные и светлые", зроблено огорожу навколо всього храму, а також виконано ремонтні роботи господарських споруд, що розташовувалися на території церкви.

У 1787 р. тріщини в стінах і склепіннях Добромикільського храму настільки збільшилися, що єпархіальне керівництво забороняє правити в ньому богослужіння. Служби з основного храму, який визнано аварійним, переносять в малий Симеонівський храм, що знаходився в дзвіниці церкви. Причт і парафіяни, відчуваючи незручності в такій маленькій церкві, звернулися за архипасторською порадою до колишнього митрополита Самуїла. Запрошений архітектор Н. Ясигін оглянув головний собор 3 листопада 1791 р. Він стверджував, що "церковь, не разбирая до основания, исправить можно будет только под смотрением его архитектора" [13]. Архітектор назвав і суму коштів, потрібних на ремонт будівлі, – п'ять тисяч рублів.

У травні 1799 р. церкву відвідав новий губернатор С. Беклемішев. Оглянувши основний Добромикільський собор, він дійшов висновку, що споруда настільки ушкоджена, що ремонтувати її не варто, значно простіше знести і збудувати нову. Звертаючись до парафіян церкви, губернатор запропонував

ліквідувати Добромикільську церкву, її прочан з причтом приєднати до сусідньої Покровської церкви, а споруду розібрати за рахунок магістрату і цеглу з неї використати на будівництво Контрактового будинку, оскільки воно вже розпочалося і будівельних матеріалів не вистачало. Місце, де знаходилася церква, рекомендували під облаштування нової площі. Пропозиції губернатора підтримав київський митрополит, і 9 липня 1799 р. представниками від магістрату була створена спеціальна комісія. Оскільки церква могла завалитися у будь-яку хвилину, то завдання комісії полягало у тому, щоб негайно найняти робітників і приступити до її розбирання, визначити й отримати потрібну суму коштів. Всі проблеми, які виникатимуть, узгоджувати зі священиком і ктитором храму.

Вжахнулися парафіяни, почувши про таке розпорядження. Слід зазначити, що комплекс церкви Миколи Доброго вважався своєрідною резиденцією російських купців, які приїжджали до Києва і вели торгівлю на "торговом Подоле". Покровську церкву відвідували українці, що мешкали на Подолі, на прилеглих до Покровського храму вулицях. Між парафіянами цих церков раз у рік виникали конфлікти і непорозуміння. Отже, віруючі Добромикільської церкви категорично виступали проти приєднання до Покровського храму. За два тижні вони зібрали п'ять тисяч карбованців на будівництво нової церкви. Особливою щедрістю відзначився купець Назарій Сухота, який мешкав на Контрактовій площі і був парафіянином церкви. Він пожертвував на нове будівництво двісті тисяч цегли і дві тисячі рублів. Від імені віруючих до магістрату звернувся священик Ієрофей з проханням дозволити будівництво на тому самому місці нової церкви, і 22 травня 1800 р. дозвіл було отримано. 15 червня 1800 р. протоієрей Софійського собору Леванда провів богослужіння при закладанні кам'яної церкви. Архітектурна частина собору була зведена в березні 1802 р., а розмальовування й облаштування інтер'єру тривало до 1807 р.

Споруду збудовано в неокласичному стилі за проектом А. Меленського, який на той час був головним архітектором Києва [75, с. 196]. Церква цегляна, прямокутна в плані, з гранчастою банею на високому восьмикутному світлому барабані, з великим чотириколонним портиком на вході тосканського ордера з трикутним фронтоном, з невеликими двома вежами, що фланкували західний фасад, перекритий півсферичними куполами, котрі трималися на чотирьох стовпах. Як свідчить Ф. Ернст, у церкві за проектом А. Меленського спорудили "чудовий, овальний у плані іконостас суто класичного стилю, один із найкращих творів Меленського" [31].

О. Фісун у буклеті "Андрій Меленський – головний архітектор Києва" пише: "Щедро міфологізована київська історія давала вихідцю з Москви (Андрію Меленському) багатий матеріал для пізнання духу місця..." [72]. Міфологізований Поділ, напевно, перевершив всі інші райони міста Києва у легендах, оповіданнях, билинах. Тут на невеличкому просторі, обмеженому горами Андріївською і Щекавицькою, руслом ріки Дніпра, розгорнулася вся історія язичницького і християнського Києва.

Під час пожежі 1811 р. повністю згоріла дзвіниця церкви Миколи Доброго, від неї лишилися лише стіни. "Особенно большим горем (для прихожан церкви) были стоплены колокола большой колокольни: семь колоколов меньших, недельный большой, субботний маленький..." Вогонь знищив інтер'єр Симеонівської церкви разом з ризницею, бібліотекою, престолом, жертовником, іконостасом і шістьма унікальними дерев'яними іконами в позолочених ризах. "Сгорели 16 праздничных икон, писанных на дереве и холсте и развешанных по стенам средней части, две плащеницы, большой окованный серебром сундук, меднопозолоченное паникадило, семь медных лампад, семь шитых золотом священнических облачений" [62].

Після пожежі парафіяни прагнули якнайшвидше відновити згорілу дзвіницю. Знайшовся і ктитор, який взявся фінансува-

ти будівництво дзвіниці, ним став Василь Колчанінов. Парафіяни придбали дзвони: один масою 98 пудів, інший – 20 пудів. Розпочалися роботи з відновлення Симеонівської церкви. Спершу роботами керував відомий архітектор А. Меленський, однак тільки тоді, коли до справи підключився священик Іван Сухобрус, вона пішла значно скоріше. Оскільки планувалося, що церква під дзвіницею буде теплою, то на її будівництво потрібні були значно більші кошти, відновлення храму обійшлося у 2500 рублів. З благословення митрополита Євгенія у 1829 р. церква була освячена архімандритом Братського монастиря Смарагдом. Цікаво те, що саме у цей час церкву, яка знаходилася на другому ярусі, перейменували. Престол її освятили не в ім'я Симеона Стовпника, як раніше, а в ім'я великомучениці Варвари, святі мощі якої знаходилися у Михайлівському Золотоверхому монастирі й особливо шанувалися киянами. Так була забута пам'ять знаменитого фундатора Добромикільської церкви – Симеона Ширипи.

Святу Варвару здавна шанує весь християнський світ. Вісімнадцять століть тому у місті Геліополі в сім'ї багатого язичника Діоскора народилася дівчинка на ім'я Варвара. За переказом, вона була надзвичайно вродливою і розумною. Батько не хотів, щоб прості та бідні люди милувалися красою доньки. Тому він тримав красуню в спеціально збудованій башті. З башти вона могла дивитися на світ, споглядати небесні світила, і на неї зійшла небесна благодать, яка відкрила їй справжнього Бога. Тим часом батько вже шукав нареченого для своєї красуні-доньки. Проте вона і слухати не хотіла про весілля. Батько, гадаючи, що його кохана дитина виросла в самоті і тому така відлюдниця, дозволив їй бувати серед людей, а сам поїхав у далеку подорож. У цей час Варвара познайомилася з християнами і прийняла хрещення, а язичницьких богів зреклася. Батько, дізнавшись про це, розлютився і зрікся доньки. Язичники схопили Варвару, тримали її в темряві, морили голодом, а потім піддавали численним тортурам. Проте за ніч Господь зцілював Св. Варвару і робив її ще

кращою. Тоді "святу обнажили и повесили на дереве и сторгали тело ее железными когтями и опаляли ребра ее горящими свечами, голову же ее сокрушими молотом!" Так закінчилося земне життя Св. Варвари [34, с. 59]. Саме у Михайлівському соборі багато років зберігалися її мощі. Згідно з легендою, князь Святополк одружився з візантійською принцесою Варварою, дочкою імператора Олексія Комніна, і вона привезла з Константинополя у Київ мощі Св. Варвари. Проте ця легенда не підтверджується документально. В Олексія Комніна насправді не було дочки Варвари, а Святополк був одружений з половецькою княжною. Більш вірогідно, що святі мощі придбано русичами у візантійців на початку XIII ст., невдовзі після розгрому Константинополя хрестоносцями. У 1930 р., коли Варваринський приділ Михайлівського монастиря було знищено, святі мощі Варвари перенесли у Володимирський собор, де вони зберігаються і нині.

Чому було перейменовано церкву на Варваринську? Існує кілька легенд. За однією, священик Іван Сухобрус замолоду був закоханий у подолянку на ім'я Варвара. Вона померла в юні роки і в пам'ять про своє перше палке кохання священик перейменував церкву у Варваринську. Згідно з другою легендою, у І. Сухобруса була донька Варвара, незвичайної вроди, яка померла юною. В пам'ять про свою любу доньку священик назвав церкву в ім'я Святої великомучениці Варвари.

У 1854 р. розпочали настінні розмальовування храму. Дружина І. Сухобруса – Олена після його смерті продовжила облаштування церкви. На розписи інтер'єру вона витратила значну суму власних коштів. Саме в цей час в історії Добромикільської церкви з'являються дві особистості, які відіграли досить помітну роль у подальшій історії храму. Це відомий книговидавець І. Фундуклей та нащадок славнозвісних сибірських мільйонерів П. Демидов. Склади родини Демидових, які привозили на подільський ринок безліч своїх товарів, знаходяться там, де нині розташована вулиця Притисько-Микільська. Пожертви П. Демидова на храм були такі значні, що незабаром інтер'єри

Добромикільської церкви і церкви дзвіниці стали найбагатшими і найкращими з усіх храмів Подолу [33, с. 113–134].

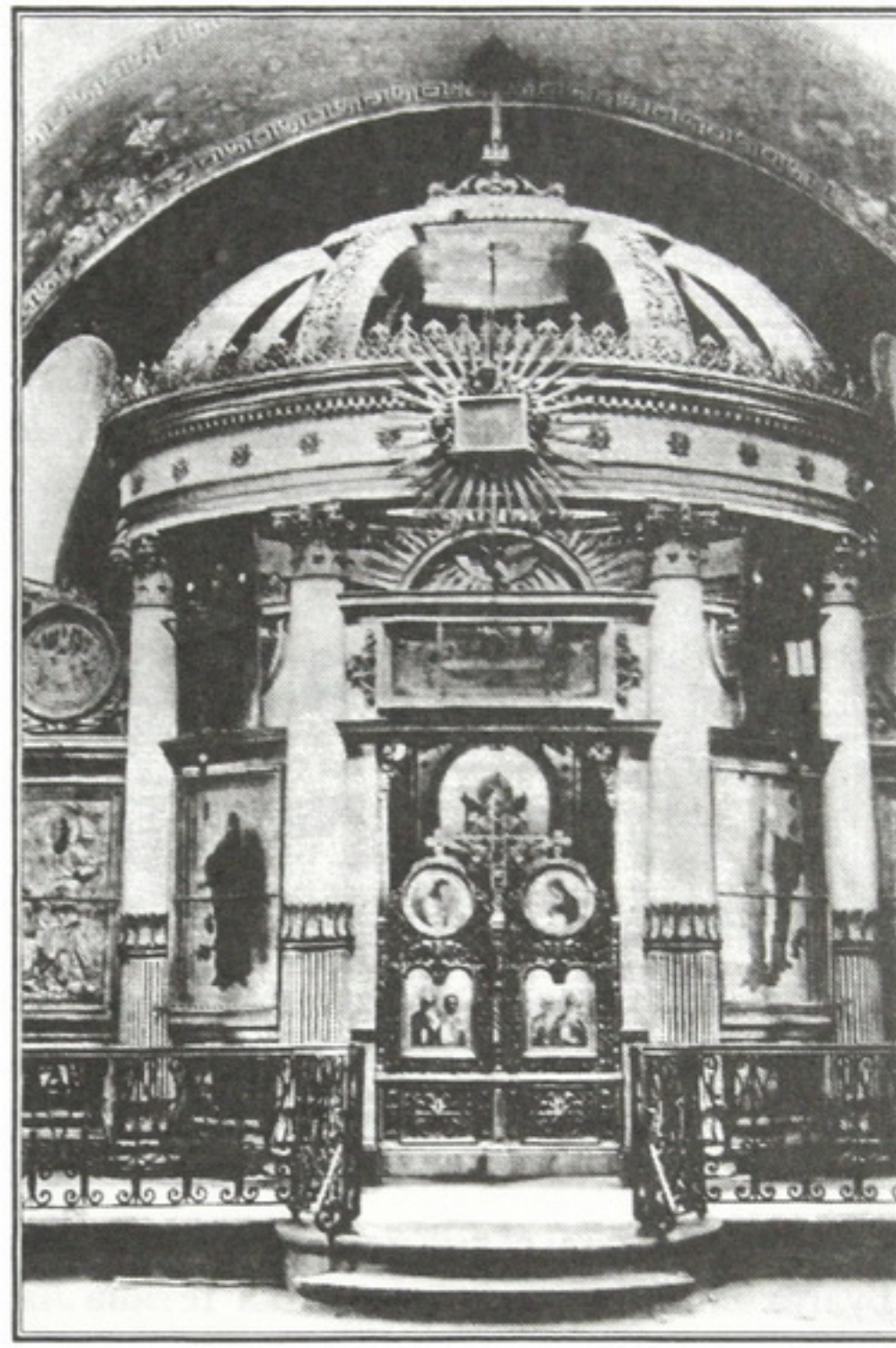

Рис. 24.
Іконостас церкви Миколи Доброго. Початок XX ст.

У 1892 р. комплекс Добромикільської церкви було повністю відремонтовано. "Храм имеет такой благолепный вид, какой именно и подобает истинному дому божьему и какой трудно встретить в обычной христианской церкви, он свидетельствует об истинно христианском усердии к нему его

настоятелей, ктиторов и прихожан. Остается лишь пожелать, чтобы последующие поколения только поддерживали теперешнее благолепие" [13].

Рис. 25.
Дзвіниця церкви Миколи Доброго під час реставрації. 1964–1968 рр.

У 1913 р. у Добромикільській церкві вінчалися 22-річний Михайло Булгаков і його перша дружина Тетяна Лаппа. Вінчав знаменитого у майбутньому письменника священик Олександр Глаголєв [26, с. 19–21].

На жаль, у 1935 р. церкву було знесено. Не врятувало її ні "сказочное благолепие", ні найкращий з усіх подільських храмів іконостас. Збереглася лише дзвіниця церкви, яку в 1963 р. було включено до Українського республіканського реєстру архітектурних пам'яток.

11 лютого 1964 р. розпочалися дослідження і реставрація пам'ятки. Завданням на ремонтно-реставраційні роботи передбачалося розроблення проектної документації, усунення пізніх прибудов, які псували вигляд пам'ятки і не мали самостійної історико-художньої цінності, насамперед будинку XIX ст., що знаходився в аварійному стані. Проектом передбачалося пристосувати помешкання дзвіниці для потреб середньої школи № 100, яка знаходилася поряд.

Під час відновлювальних робіт розібрали мурування, що маскували галерею-аркаду першого ярусу в межах східної прибудови, та реставрували галерею, капітелі колон в інтерпретованому І. Григоровичем-Барським коринфському ордері, профільовані бази колон. Укріпили цегляні конструкції дзвіниці, замінили дерев'яні конструкції даху та покрівлі, реставрували фасадний декор пам'ятки, зокрема на стіні, до якої було зроблено прибудову. Було проведено лише косметичний ремонт. Особливо впадає в око незавершена галерея (з одного боку), непропрацьовані капітелі, зруйновані сходи тощо [14, с. 190–193].

Нині споруда дзвіниці перебуває в незадовільному стані і конче потрібна термінова реставрація. Слід зазначити, що церква має велику парафію і належить греко-католицькій конфесії.

Дмитрівська церква (трапезна церкви Константина і Єлени)

Дмитрівська церква розташована у північно-західній частині Подолу, на розі вулиць Щекавицької й Кирилівської. Церква побудована і названа на честь Димитрія Ростовського (1651–1709 рр.) – видатного нашого співвітчизника, церковного діяча, богослова, письменника і проповідника.

Димитрій (світське ім'я – Данило) народився у містечку Макарів на Київщині в родині козацького сотника Сави Григоровича Туптала. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Прийняв чернецтво у Кирилівському монастирі (1668 р.) з ім'ям Димитрій. Із 1681 р. – ігумен українських православних монастирів (Максаківського, Батуринського, Глухівського), архімандрит чернігівського Єлецького (з 1697 р.) та Новгород-Сіверського Спаського (з 1699 р.) монастирів. Діставши призначення на посаду митрополита сибірського (1701 р.), Димитрій не добрався до Сибіру, бо захворів, і тому повернувся до Москви. Петро І згодом направив його митрополитом до Ростова Великого. Саме тому Данило Туптало увійшов до історії церкви під ім'ям митрополита Димитрія Ростовського.

Митрополит ревно займався просвітою духовенства й мирян. Він влаштовував школи для дітей, сам викладав грецькою і латинню. Димитрій – автор великої кількості проповідей, повчань, молитов. Укладач відомої "Книги житій святих" – "Четьї-Мінеї", перше і друге видання якої надруковані в Києво-Печерській лаврі. Митрополит Димитрій був канонізований у 1757 р.

Ділянка Подолу під Дмитрівською церквою у минулому була частиною церковної садиби, до якої належав ще один храм – на честь рівноапостольних Константина і Єлени. Цей храм до наших днів не зберігся (його розібрали в 1930-х рр.).

Св. Константин Великий – перший римський імператор-християнин. Він правив у першій половині IV ст. н. е., заснував на березі Босфорської протоки столицю Східно-Рим-

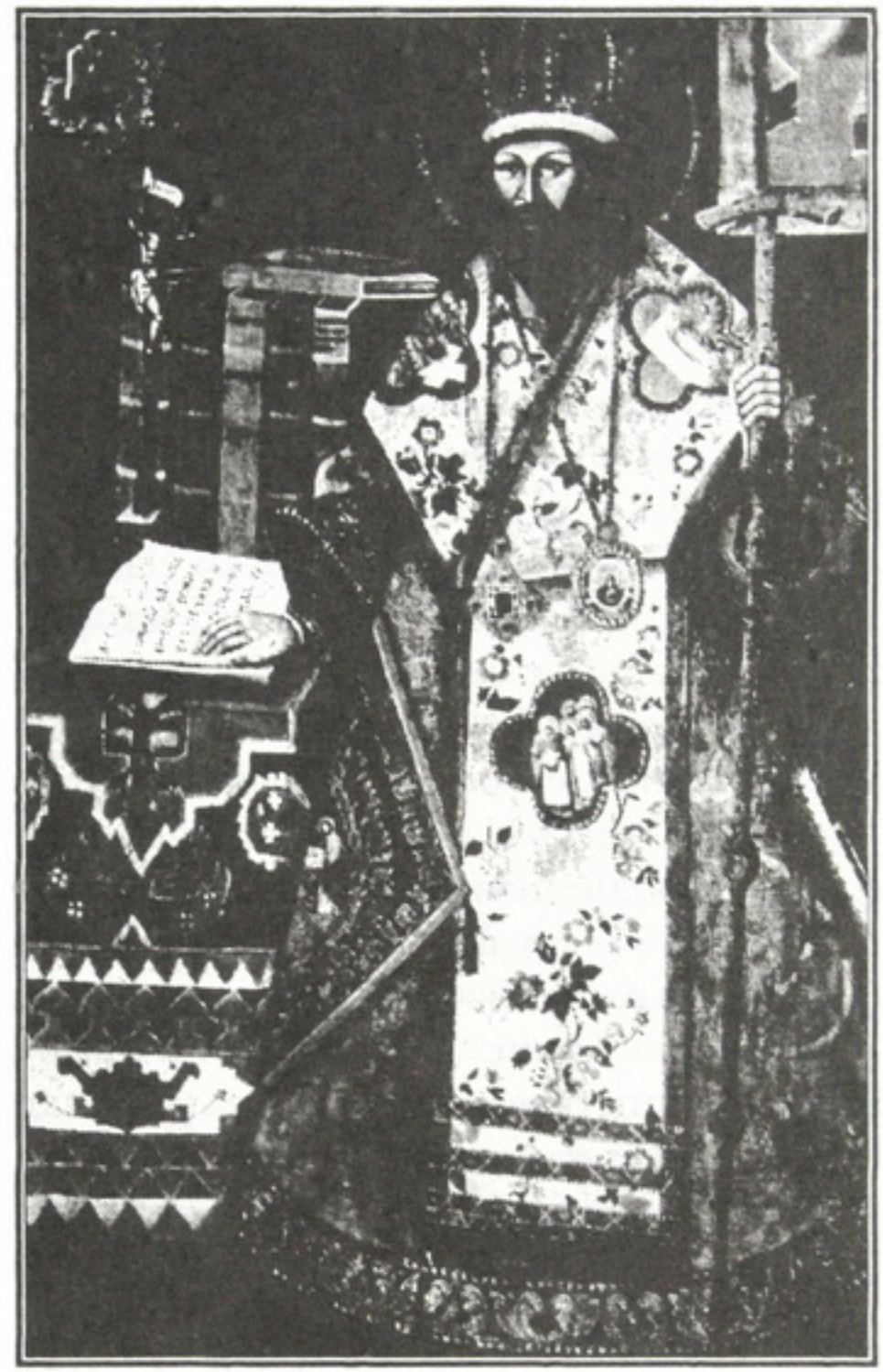

Рис. 26. *Портрет Димитрія Ростовського-Туптала. XVIII ст. Національний художній музей України.*

ської імперії – м. Константинополь (тепер Стамбул). Закликаючи своїх підданих до віротерпимості, він взяв під свою опіку християн, які раніше жорстоко переслідувались язичниками, дозволив їм будувати храми, займати високі посади

при дворі, тобто стверджував християнство як державну релігію.

Згідно з переказами, до такої діяльності його спонукало знамення Господнє: перед вирішальною битвою з ворожим військом він побачив на небі хрест з написом "Цим переможеш". Константин пообіцяв у разі перемоги обов'язково змінити своє ставлення до християн. Битву він виграв і слово дотримав.

Мати імператора Константина Єлена, якій вже було 80 років, вирушила до Єрусалима і знайшла там хрест, на якому був розп'ятий Ісус Христос. Часточки хреста, які віруючими були розвезені по різних країнах, вважаються чудотворними. Цариця Єлена сприяла поширенню християнської віри і, як і син її, була канонізована.

Дерев'яна церква Константина і Єлени (Цареконстантинівська) споруджена раніше Дмитрівської. Історичні джерела свідчать, що стояла вона "на земле, составлявшей в начале XVII века часть владений Киевской католической епархии. Богданом Хмельницким земля эта была возвращена мещанам, которые и поставили здесь Цареконстантиновскую церковь" [22, с, 199]. Її зображення є на найбільш ранньому з відомих іконографічних документів, що стосуються цієї церкви, – плані Києва 1695 р.: "На плане изображен ее восточный фасад с высокой центральной башней... с апсидой и прирубом с главой. С севера и юга к церкви примыкают крылечки. Поверхность стен церкви обшита гонтом" [2, с. 84].

Густо заселеному і хаотично забудованому на той час Подолу великої шкоди завдавали часті пожежі. Внаслідок пожежі, що відбулась у 1726 р., Цареконстантинівська церква згоріла. Проте з часом, як повідомляється в "Географическом описании города Киева" 1784 р., київським бургомістром Гордієм Минцевичем було споруджено кам'яний храм Святих рівноапостольних царів Константина і Єлени.

Слід зазначити, що відомості про дату перебудови Цареконстантинівської церкви, які наводяться в різних друкованих

ДМИТРІВСЬКА ЦЕРКВА (ТРАПЕЗНА ЦЕРКВИ КОНСТАНТИНА І ЄЛЕНИ)

літературних джерелах, протирічать одна одній. Тому цікаво переглянути рукописні архівні першоджерела, зокрема справу "О выдаче священнику Цареконстантиновской церкви Григорию Городецкому... на сооруженную вновь церковь усыновительного патента" від 14 липня 1732 р. з архіву Київської духовної консисторії. У тексті документа говориться про те, що "ныне (тобто у 1732 р. – *М. Д.*) церковь еще не освящена"*. Тому заслуговує довіри дата завершення будівництва храму – 1734 р., яка вказана на одному з уцілілих креслень споруди (на плані й північному фасаді), виконаному 1841 р. губернським архітектором І. Кедріним у зв'язку з запланованою тоді добудовою споруди. Аналіз цього цінного документа дає змогу зробити висновок, що основний об'єм кам'яної церковної будівлі спочатку мав особливості об'ємно-планувальної структури своєї дерев'яної попередниці, тобто він традиційно повторював риси типового для українського сакрального зодчества епохи бароко тридільного однобаневого дерев'яного храму, і лише з часом до її східного фасаду, з боку гранчастої апсиди, були прибудовані два нових невисоких об'єми – ризниці з південного і паламарні з північного боків апсиди. Характерна для барокових храмів грушоподібна форма бані на масивному восьмигранному барабані, судячи з фотодокументів пізніших періодів, не змінювалася до руйнування церковної будівлі.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 128, спр. 27.

Увага, що приділяється незбереженому храму, авторам не видається недоцільною, оскільки Дмитрівська церква була невеликою каплицею всередині Цареконстантинівської кам'яної дзвіниці.

Зображення цієї дзвіниці теж є на згаданому кресленні: вона триярусна, квадратна в плані, завершена високим грушоподібним куполом. До неї примикає одноповерхова кам'яна галерея. Приваблює багатий декор фасадів дзвіниці: руст, пілястри з капітелями, фігурні наличники прорізів тощо. Без сумніву, цей іконографічний документ буде практично застосований у разі відновлення пам'ятки.

Яка ж історія створення цієї пам'ятки архітектури, досить цікавої для нас, хоча до теперішнього часу збереглася тільки її нижня частина – перший ярус дзвіниці?

У літературі давно усталилась думка, що автором цієї споруди був знаменитий український зодчий XVIII ст. Іван Григорович-Барський (проте документально до теперішнього часу це не підтверджено). Пояснюються такі погляди, насамперед, очевидною стилістичною близькістю церкви до інших робіт майстра. Не згадується про неї і в загальному списку будов архітектора, наведених ним в епітафії. Дещо різні і дати побудови споруди, які наводяться в різних друкованих виданнях.

Пролити світло на темні плями історії пам'ятки дає змогу вивчення виявлених архівних першоджерел. Зокрема в "Деле о строительстве каменной колокольни при Киево-подольской Цареконстантиновской церкви" є датоване 1756 р. подання священнослужителів церкви та її парафіян – "доброхотных дателей" на розгляд київського митрополита Тимофія Щербацького о "намерении на место стоящей при церкви (Цареконстантинівської. – *М. Д.*) ... старой деревянной весьма обветшалой колокольне на том же месте вновь каменную колокольню ... сего лета начав состроить". З інших документів цієї справи випливає, що в 1758 р. дзвіниця була "строением совершенно по всему окончена"*. Отже, на основі архівних даних дату побудови дзвіниці слід віднести до 1756–1758 рр.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 151, спр. 24.

У згаданому поданні наведено обширний список багатих подільських купців і міщан, а також деяких знатних аристократів, які фінансували будівництво дзвіниці. Наприклад, "будучи в Киеве сиятельнейшая графиня Мавра Егоровна Шувалова" клопотала перед київським митрополитом про відрядження священика церкви Василя Дечинського до Санкт-Петербурга "к придворному Ее Императорского Величества священнику Василию Барановичу" для одержання додаткових коштів на закінчення будівельних робіт, причому немалої на той час суми – "семьсот рублей"**. Відмітимо, що придворний священик

** Там же.

В. Баранович, очевидно, був вихованцем Києво-Могилянської академії. Відомо, що його турбувала тяжка доля вихованців Києво-Подільської бурси – студентського гуртожитку академії для юнаків з найбідніших сімей і сиріт, яким він надавав фінансову допомогу [40, с. 24].

У наведених архівних матеріалах періоду будівництва дзвіниці немає відомостей про те, що в ній була Дмитрівська церква. Дані про влаштування церкви у дзвіниці відразу ж після завершення її побудови містяться в архівному документі пізніших часів – від 1769 р. Це "доношение" священика Цареконстантинівської церкви Василя Алексєєва митрополиту Арсенію, в якому говориться, що "в приходе Цареконстантиновской ... кроме большой каменной церкви, при каменной колокольне и другая каменная церковь, ради отправления ранней в воскресные и праздничные дни литургии... во имя новоявленного святителя Дмитрия Ростовского устроена и освящена, в якой с 1760 года священнослужение совершается..."*. З документа випливає, що через тісноту і незручності для віруючих, які збираються в церкві у зимній холод або літню спеку, священик і парафіяни просять дозволу на розбирання дерев'яної відкритої галереї, що примикає до дзвіниці, і на будівництво критої кам'яної. Іконографічні документи пізнішого часу свідчать про те, що кам'яна галерея була побудована, причому з декором на її парадному фасаді, близьким до декору дзвіниці. До наших днів ця галерея не збереглася, оскільки була розібрана у зв'язку з розширенням Дмитрівської церкви і прибудовою до неї додаткового об'єму в XIX ст.

Під час будівництва кам'яної галереї, очевидно, засипали глибокий льох, який існував до того при дзвіниці. Про нього в "доношении" 1769 р. говориться, що "в том погребе и содержать нечего, с чего бы могла быть церкви божией прибыль"**.

На початку 1780 р. Дмитрівську церкву передали у розпорядження одному недбалому полковому священику, після чого, як стверджували священики, вона стала вкрай занедбаною.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 164, спр. 5.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 184, спр. 48.

У 1793 р. парафіяни звернулись до митрополита Самійла Миславського з "Прошением о дозволении починить Дмитриевскую церковь" з такими словами: "При церкви нашей Цареконстантиновской ... под колокольней стоящая Дмитриевская церковь, осьмой тому год как ... отведена полковому артиллерийскому священнику Федору Когодовскому... и в таком долговременном оною церковью овладении... брусья под иконостасом и престолом, на коих нижний потолок положен, согнили, от чего иконостас на них стоящий движется, то есть к падению подвержен. А в наружности поделались многие великие и опасные скважины и расселины длинные даже до фундамента

Рис. 27. *Церква Константина і Єлени. Гравюра. 1880 р.*

досягающие, ... крыша и желоба согнили, а в опасаниях (галереї. – *М. Д.*) течь от испорчения верхней крыши снаружи..."*.

Митрополит прийняв рішення влаштувати полкову церкву в трапезній колишнього Богословського монастиря, "где их и лазарет поблизости состоит, поскольку оного полка военнослужащие и офицеры в Цареконстантиновской редко, а иные никогда не были и не бывают", а священику церкви Константина і Єлени Іоанну Костецькому "на починку Дмитриевской церкви... выдать шнурованную книгу для испрашивания милостного подаяния в епархии киевской, но с тем, чтобы имена всех снабдивших церковь подаянием для всегдашнего... помяновения верно записываемы были"**.

Відразу ж після ремонту трапилась нова біда: 15 серпня (за старим стилем. – *М. Д.*) 1800 р. спалахнула сильна пожежа. "Колокольня каменная о трех этажах с деревянным куполом, белою жестью одетым, в четыре часа по полудню от удара молнии, произошедшего на самый купол в верху под крестом загорелась и ... деревянная верхняя часть вся сгорела... все оное горящее опустилось внутрь колокольни в третий этаж, не имевший каменного залома; хотя же и была опасность, дабы колокола падением не разбили каменного залома в другой этаж, в котором состоит церковь малая..., но большие колокола задержаны висящими по прилежному водою заливанию. Покуда же продолжалась опасность, то... из церкви было вынесено все имение церковное, как в утвари, так и в лучших иконах стоящее. Запасные святые дары вынесены священником Богоявленской церкви Иоанном, престол яко малой и легкой взят и вынесен священником Введенской церкви Никифором..." Частина церковного майна зберігалась у будинках парафіян під наглядом поліції***.

Відповідно до указу Київської духовної консисторії, що вийшов невдовзі після описаної події, дерев'яну частину дзвіниці, яка згоріла, слід було привести у первісний стан, тобто провести реставрацію, точно відновивши втрачені під час пожежі елементи споруди.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 184, спр. 48.

** Там же.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 194, спр. 161.

Чи дотримались цих вимог духовних властей, – невідомо. У ті часи поступово мінялись архітектурні смаки суспільства, змінювався стиль у вітчизняному зодчестві від бароко до класицизму. Можна навести багато прикладів, як київські храми і дзвіниці епохи бароко, що мали високі витонченої форми бані, з часом втратили їх, набувши властиві класицизму завершення півсферичної або шпилеподібної форми. Відомо, що на початку XIX ст. ремонтом та реконструкцією Дмитрівської церкви керував київський міський архітектор А. Меленський – відомий представник класицизму. Можливо, не без його участі завершення споруди набуло ампірного характеру (різновид класичного стилю). Це помітно при аналізі креслень 1841 р., особливо якщо порівняти завершення дзвіниці з банею, зображеною поряд з Цареконстантинівською церквою, барокові контури якої збереглися без змін.

Відомо, що висока професійна освіченість А. Меленського не дозволяла йому зневажливо ставитись до найбільш значних архітектурних пам'яток попередніх епох. Під час ремонту він намагався зберегти хоча б частково їх особливості [18, с. 18]. Можливо саме тому й збереглись елементи вишуканого барокового декору Дмитрівської церкви?!

Спустошлива пожежа, що відбулася на Подолі влітку 1811 р., коли були знищені не тільки дерев'яні будівлі, але й більшість кам'яних, найменшої шкоди завдала Цареконстантинівській церкві й парафіяльним будинкам, які до неї примикали, завдяки тому, що ця ділянка була відгороджена від Подолу глибокою канавою [62, с. 7].

На обмірному кресленні 1841 р. зафіксовано бароковий декор фасаду будівлі. Цареконстантинівська церква, як і її дзвіниця, не втратила свого "допожежного" містобудівного значення. Вона зберегла значення висотної домінанти на перехресті двох подільських вуличних магістралей, хоча після пожежі Поділ перепланували за регулярною системою: щоб запобігти в майбутньому виникненню пожеж, за-

мість вузьких і кривих вулиць створили прямокутну мережу широких вулиць, вздовж яких будувались переважно кам'яні споруди.

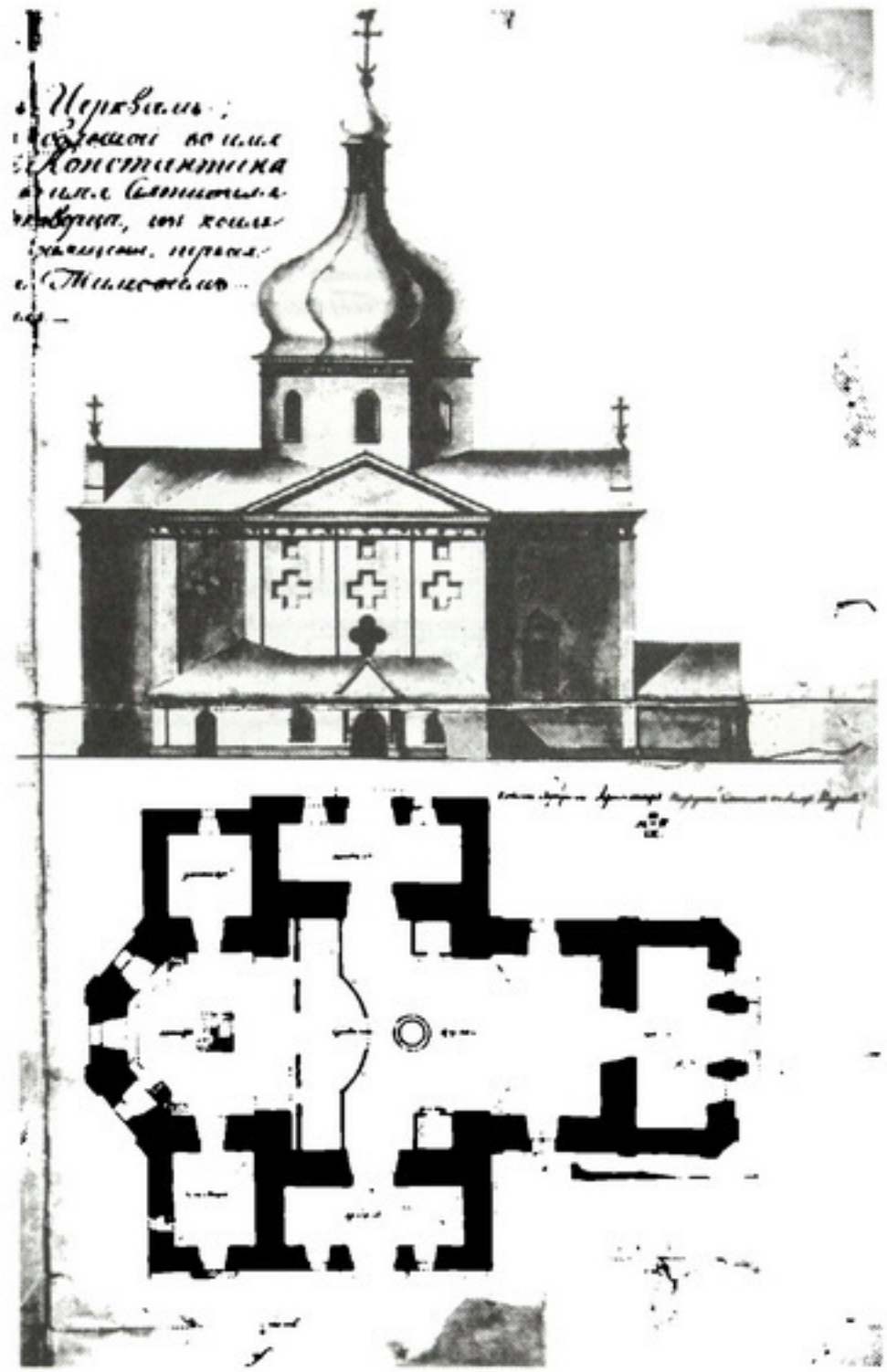

Рис. 28.
Церква Константина і Єлени. Фасад і план. Креслення 1841 р.

Цікаві відомості про Цареконстантинівську церкву та її дзвіницю, що стосуються першої половини XIX ст., наведені у спогадах відомого київського історика Миколи Закревського, який був парафіянином цієї церкви: "Автор этого сочинения

("Описания Киева". – *М. Д.*), проведший счастливое детство свое вблизи этой церкви, может засвидетельствовать, что она с 1813 до 1864 г. нисколько не изменилась, выключая желез-

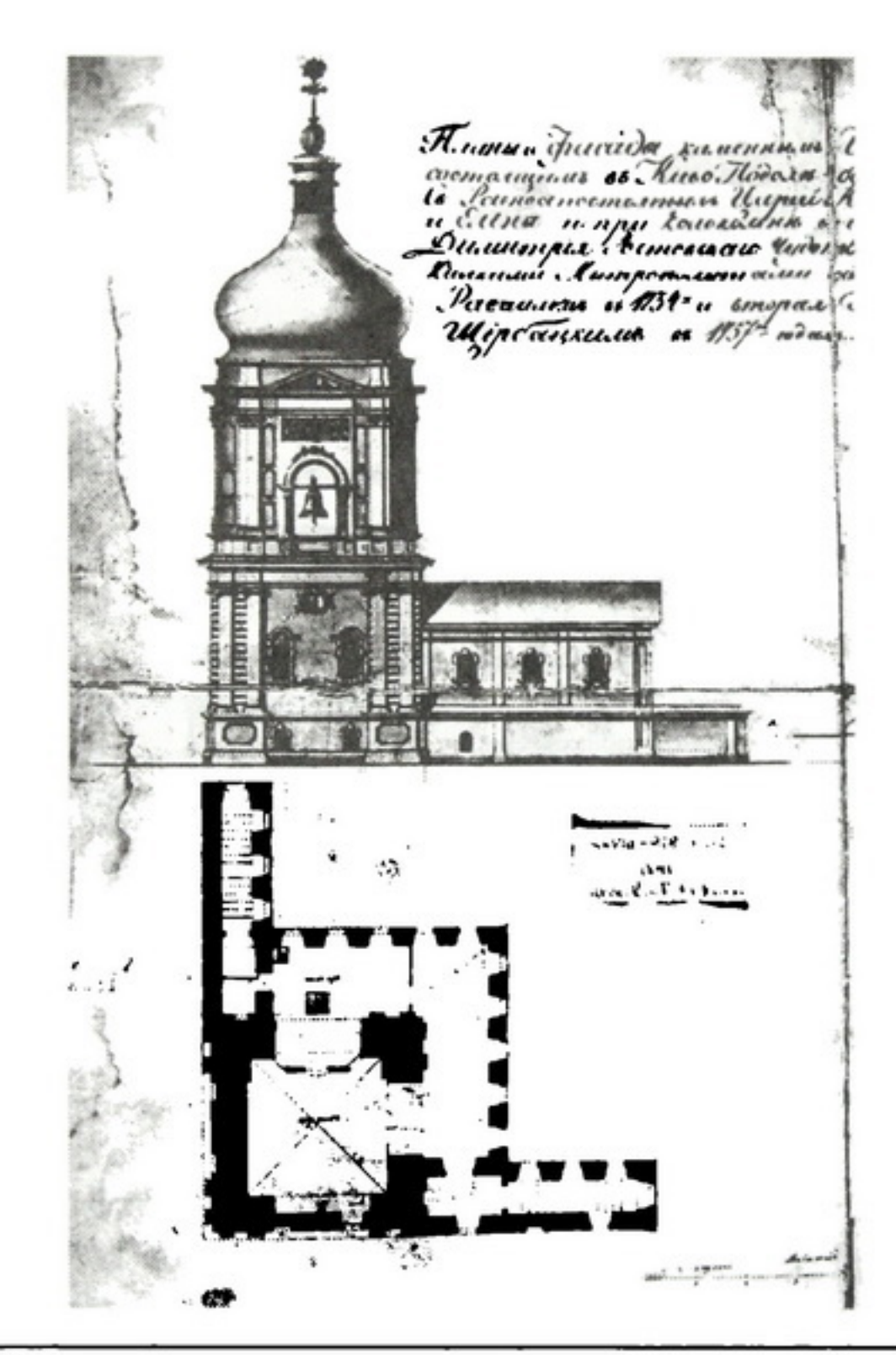

Рис. 29.
Дзвіниця церкви Константина і Єлени. Фасад і план. Креслення 1841 р.

ной кровли, которая прежде была деревянная. Также неподвижность заметна и на колокольне, которая из рук архитектора вышла гораздо понаряднее: два нижние этажа в рустиках, а верхний украшен пилястрами будто бы коринфского

ордера. Значительные починки в церкви и колокольне произведены в 1830 г." [22, с. 389].

Значні будівельні роботи з метою розширення Дмитрівського храму і перетворення його в теплу трапезну церкву почались у 1860 р. Гроші для цього будівництва були зібрані частково серед "доброхотных дателей", частково надані причтом. Цеглу закупили в "киевском Приказе общественного призрения",

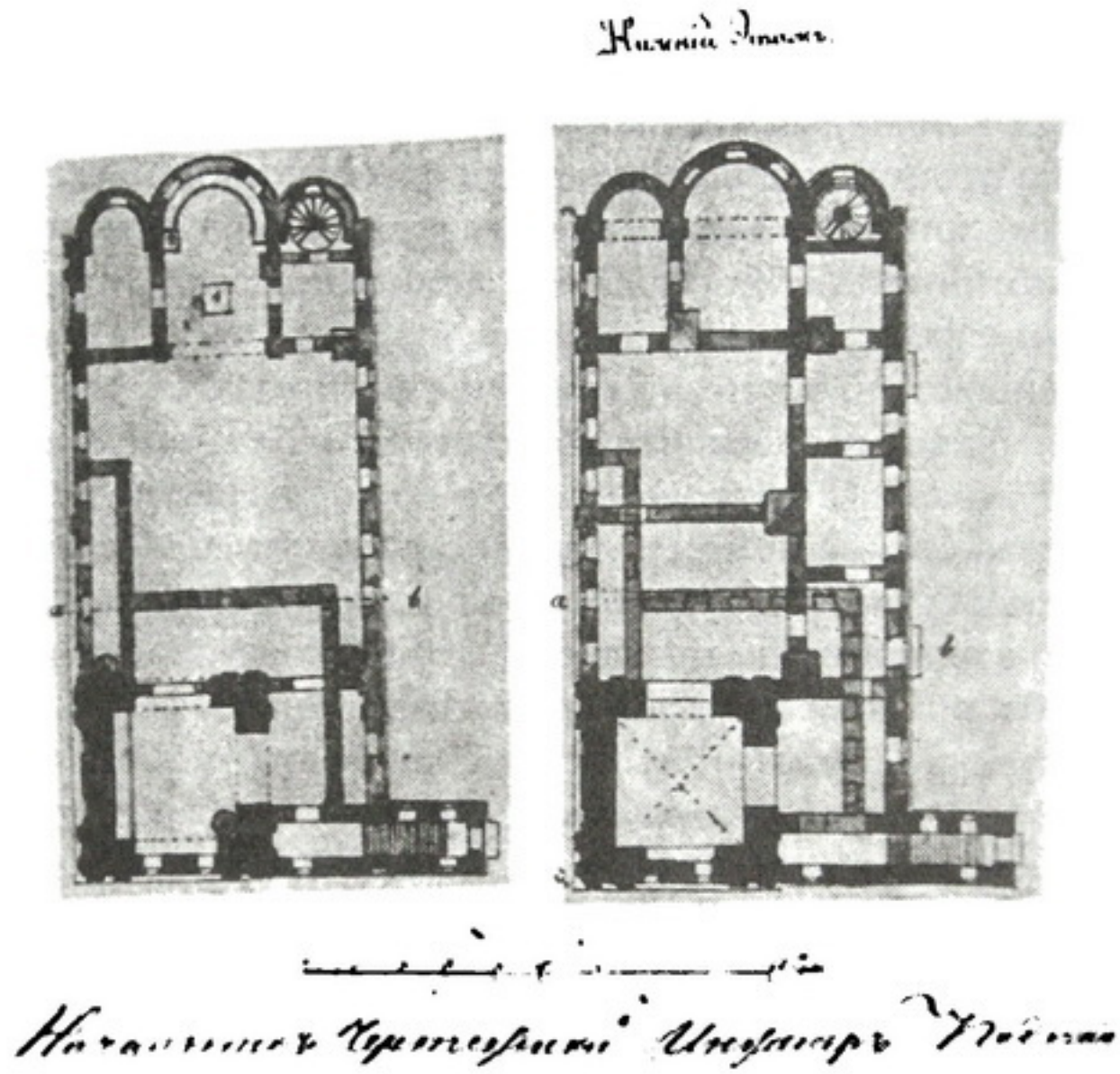

Рис. 30. *Дмитрівська церква. План. Проект прибудови трапезної до дзвіниці. Креслення 1862 р.*

для чого був заставлений один із будинків причту, "состоявших в сем же приходе близь самой церкви"*. Проектні креслення теплого Дмитрівського храму, затверджені Синодом у 1863 р., були виконані, як відомо з архівних джерел, київським

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 834, спр. 146.

єпархіальним архітектором*. Оскільки на той час цю посаду обіймав Петро Іванович Спарро, то саме його – відомого київського зодчого – слід вважати автором проекту реконструкції Дмитрівського храму. На будівельні роботи, які виконувались, в основному, у 1863–1865 рр., витратили 4193 руб. сріблом. Уже 5 грудня 1865 р. провели урочисте освячення "новоустроенного храма во имя Святителя Димитрия Ростовского... гораздо просторнейшего и удобовместительнейшего от прежнего, устроенного было под колокольнею"**.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 834, спр. 146.

** Там же.

Новозбудована Дмитрівська церква являла собою двоповерхову, прямокутну в плані споруду, що примикала торцевим західним боком до дзвіниці, а з східного була оформлена трьома напівкруглими в плані апсидними виступами. Над східною частиною приміщення з двосхилим дахом височіла невелика баня цибулиноподібного обрису. Рішення фасадів споруди співзвучне фасадам дзвіниці (рисунок віконних наличників, здвоєні пілястри, рустовані кутові частини тощо).

Слід підкреслити, що автору будови – єпархіальному архітекторові Києва П. Спарро – нерідко доводилось реконструювати київські старовинні церковні споруди. Він, відчуваючи їх красу і самобутність, як правило, делікатно намагався згармонізувати з ними нові компоненти, що добудовувались.

У 1860-х рр. ведуться також роботи із впорядкування території церковної садиби, зносяться старі хати і господарські прибудови, споруджується новий будинок для причту і для церковнопарафіяльної школи на 30 осіб***.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 819, спр. 142.

Важливою подією в житті парафіян Дмитрівської церкви, що відбулась за 10 років після її освячення, стало влаштування в ній нового розкішного іконостаса. Ось що повідомлялось про це (і про красу інтер'єру храму в цілому) у газеті "Киевские епархиальные ведомости" 1875 р.: "Новый иконостас... изяществом своей фигуры и отделки не может не производить на душу глубокого впечатления. Исполненный в готическом стиле иконостас представляет три пирамиды: среднюю – высшую и две ровных боковых с тремя под ними царскими врата-

ми, так что в храме будто три престола. Изящная резьба, капители, карнизы, пилястры и все поле иконостаса покрыты лучшим золотом – то блестящею гладью, то с прозеленью насыпною, от чего весь иконостас представляется как бы вышитым из золота и производит поражающее впечатление. Все иконы в иконостасе византийского стиля с современным, впрочем, колоритом; поля на иконах великолепной чеканной золотой работы. Иконы, для предохранения, покрыты незаметными прозрачными бельгийскими стеклами. Прибавьте ко всему этому новой масляной краскою покраску свода храма, начинающуюся из-за иконостаса довольно светлым полем, потом постепенно переходящим к западу в темно-голубой небесный цвет, – покраску стен под сероватый мрамор, хоры... у западной стены, паникадило в 36 свечей последнего изящного фасона, подсвечники, лампады... и вы можете получить понятие о том впечатлении, которое производит постройка храма"*.

* Киевские епархиальные ведомости. – К.,1875. – № 21, ч. II. – С. 718–730.

Іконостас виконували майстри Володимирської губернії з села Боголюбова Семен Іванів і його син Сергій Семенів Шорохови. Вони були буквально обласкані київським митрополитом, який видав їм особливий похвальний лист, в якому говорилось, що "работы: столярная, резная, позолотная и живописная исполнены ими весьма искусно и в стиле, соответствующем благолепию храма Божьего". За рекомендацією митрополита цими майстрами були зроблені "новые иконостасы в теплую церковь Киево-Подольского Успенского собора и в новый храм Пустынного Николая за Днепром, на Десне"**.

** Там же.

У наступний період, аж до середини 1900 р., будь-які суттєві будівельні заходи у приміщенні теплої Дмитрівської церкви не проводились. Проте вже у 1906–1907 рр. були виконані роботи з пристосування першого ярусу дзвіниці під каплицю на честь Св. Василія Великого. Кошти на них (до 5000 руб.) виділив київський купець Степан Пташевський, який бажав таким чином увічнити пам'ять про свого сина-гімназиста Василя,

що трагічно загинув (втопився в Дніпрі). С. Пташевський запросив проектувати каплицю "інженер-техніка" П. Лебедєва, який заявив, що "устройство часовни для колокольни совершенно безопасно, так как не требует ломки капитальных стен и основных сводов, а коснется лишь нижнего свода... служащего не для украшения здания, а для устройства пола во втором этаже"*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 1056, спр. 527.

Підтримавши пропозицію купця С. Пташевського, причт і церковний староста звернулись до митрополита: "Устройство часовни поможет образовать для прихода источник доходов на удовлетворение просветительных и благотворительных нужд... как-то: на поддержание церковноприходской школы, на выдачу пособий сиротам и т. п. ... Цареконстантиновский приход в настоящее время населен по преимуществу беднейшим народом: извощиками, сапожниками, столярами, торговками, рабочими и т. п. Все лучшие помещения в приходе заняты евреями. Здесь их главный район жительства в Киеве и они мало-помалу вытесняют старожилых торговых мещан, которые в прежнее время представляли большую силу в приходе. С уходом этой силы из прихода оскудели и материальные средства его, а между тем возросшее рабочее поселение... безусловно требует организации и развития приходской благотворительности. Начало такой организации и может положить устройство часовни. Часовня будет находиться на бойкой дороге, по которой днем и ночью движутся тысячи людей: из города и пригородных сел на близлежащий Житний базар. Многие из них охотно... будут заходить в часовню, ставить здесь свечи и бросать копейки в кружки... Со временем при этой часовне может возникнуть часовенное братство, которое и упрочит дело благотворительности"**.

** Там же.

6 травня 1907 р. відбулось урочисте відкриття каплиці Св. Василія Великого – "изящного сооружения... восточная стена которого украшена прекрасным иконостасом в два яруса... Иконостас сплошь позолочен, иконы украшены богатой чеканкой с эмалью, под иконостасом 5 больших серебропозлащенных лампад. Посредине часовни к потолку приделано по-

злащенное паникадило в 12 свечей. Потолок и стены украшены живописью. Пол часовни керамиковый... Вход в часовню украшен железным фронтоном с иконой"*.

У ті часи на першому поверсі Дмитрівської церкви були розміщені церковнопарафіяльна школа і квартира вчителя. У 1916 р. через вкрай незадовільний технічний стан будівлі піднімалось питання про капітальний ремонт і перетворен-

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 1056, спр. 527.

Рис. 31. *Дмитрівська церква. Загальний вигляд. 1960 р.*

ня її повністю в церковнопарафіяльну школу "с тем, чтобы в ней по воскресным и праздничным дням устраивались религиозно-нравственные беседы и чтения"**. У післяреволюційний час церковна громада була ліквідована і стан церковних будівель ставав дедалі занедбанішим. У 1930-ті рр., у період варварського ставлення держави до пам'яток історії та культури, Цареконстантинівську церкву було зруйновано, розібрано два верхніх яруси дзвіниці та баню Дмитрівської церкви. Будівля колишнього Дмитрівського храму довгий час використовувалась як складське приміщення, але в 1948 р., після ремонту його фасадів і даху коштом церковної громади, у храмі поновились богослужіння.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 1058, спр. 145.

У 1963 р. будівлю було внесено до Українського республіканського реєстру архітектурних пам'яток. Восени 1965 р. релігійну громаду Дмитрівської церкви ліквідували, а в її приміщенні обладнали спортивний зал сусідньої школи*. Нещодавно будівля знову була передана церковній громаді.

* ДАМК України, ф. Р-6, оп. 1, спр. 256.

Зараз споруда Дмитрівської церкви являє собою одноповерхову, прямокутну в плані трьохапсидну однобаневу церковну будівлю під двосхилим дахом. Вона складається з частин різних часів: до первісної, квадратної в плані західної її частини, добудовано зі сходу прямокутний в плані об'єм, витягнутий вздовж осі схід–захід. Фасади західної частини будівлі оздоблені здвоєними пілястрами з витонченими ліпними коринфськими капітелями, накладеними на один широкий рустований пілястр. Над кожною парою вікон, обрамлених фігурними наличниками, розташовані ліпні картуші з пальметами, стилізованими розетками й раковинами. Цокольна частина фасадів (основа пілястрів) декорована фільонками зі зрізаними кутами. Фасади прибудованої (східної) частини споруди такі самі, як і західної, проте деталі декору виконані сухо, рисунок і пропорції не відповідають західним, віконні прорізи більші за розміром. Ця частина будівлі має неглибокий підвал (цокольний поверх), перекритий напівкруглим склепінням з розпалубками.

Будівля, якій властиві у західній частині форми українського бароко, є важливим композиційним елементом забудови північно-західної частини Подолу і, безумовно, цінною пам'яткою архітектури, достойною відтворення у первісному вигляді.

Церква Миколи Набережного

Походження назви храму обумовлено його місцезнаходженням на березі Дніпра. Згідно з народним повір'ям, храм на честь Миколи Чудотворця було зведено ще у XI ст. поблизу того місця, де втопилося немовля.

Легенда розповідає про подружжя, яке вирушило у Вишгород на поклін мощам Св. Бориса і Гліба та поверталося на човні Дніпром до Києва. Під час подорожі жінка задрімала і випустила маля у воду. З відчаю батьки звернулися з молитвою про допомогу до Св. Миколи, "большую веру в него имея". І чудо здійснилося! Дитя невдовзі знайшли батьки живим та неушкодженим у Софійському соборі біля ікони Св. Миколи Мокрого. Протягом століть ікону Св. Миколи Мокрого визнавали як головну святиню Софійського собору та найдавнішу чудотворну ікону на Русі.

Відомостей про форму давньоруської церкви і матеріали, з яких вона була зведена , не залишилося. Достовірні писемні джерела свідчать, що вже в середині XVI ст. існувала дерев'яна парафіяльна церква Миколи Набережного. Після пожежі 1677 р. храм був зруйнований і на його місці коштом київського війта Ждана Федоровича будується нова дерев'яна церква [58, с. 153]. На плані Києва 1695 р. церкву Миколи Набережного зображено дерев'яною однобаневою з однією вівтарною апсидою, спрямованою до сходу сонця.

Архівні документи свідчать, що з часом, наприкінці 1750-х рр., храм сильно занепав і тоді коштом козаків Київського та Ніжинського полків було здійснено капітальний ремонт. Доречно навести фрагмент архівного документа про матеріал і будову храму: "Репорация же... церкви имеет быть такова: верхи два, алтарный и средний весьма дряхлые вновь строить и белым железом побить... всю церковь кругом жельовницами пожуховать, також и опасание кругом жельовницами и гонтом покрыть надобно"*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 154, спр. 68.

Підтримка церкви з боку "доброхотов" була конче потрібною, оскільки на той час її приход становив лише незначну кількість дворів подільських мешканців, що розташовувалися

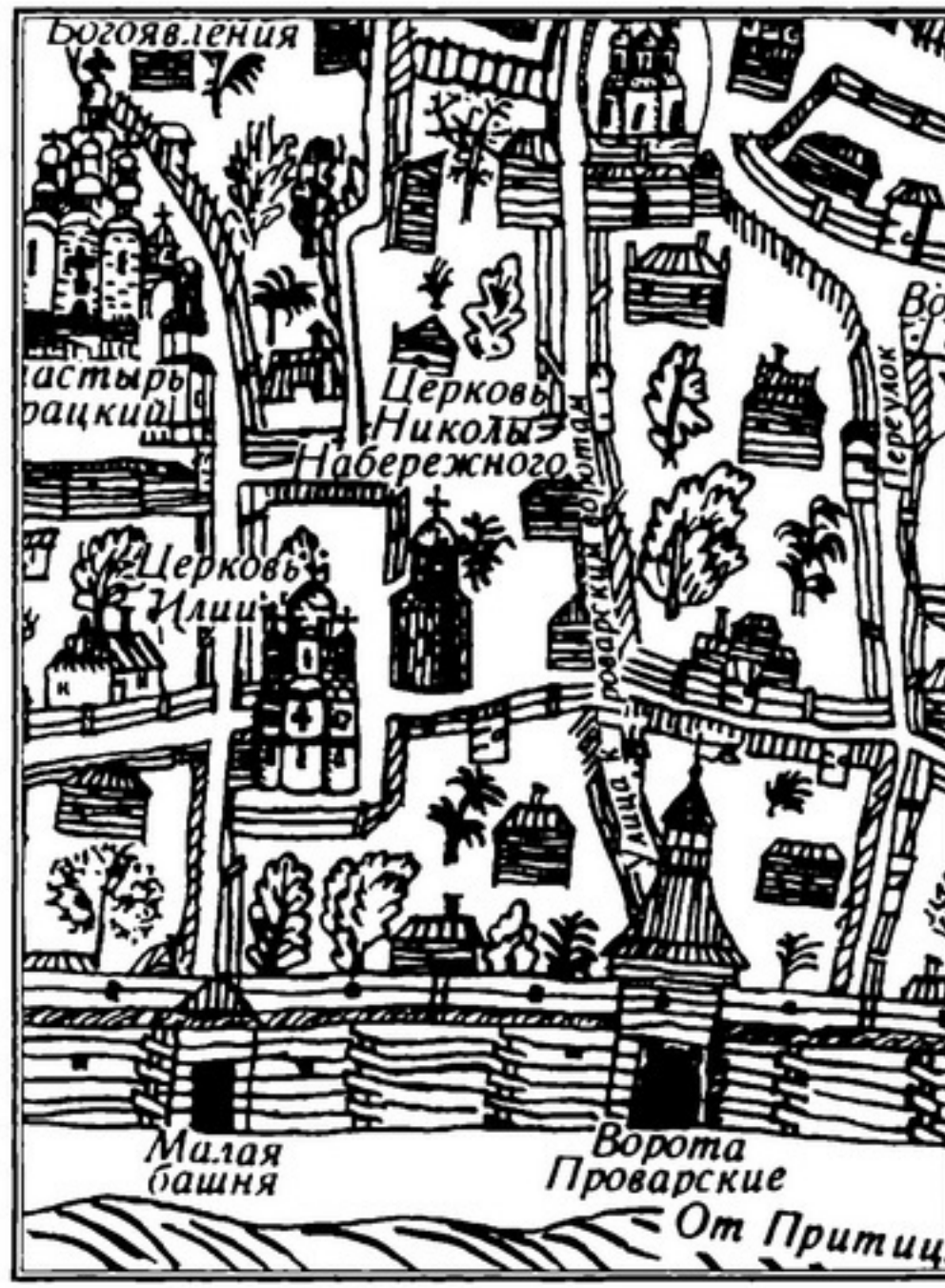

Рис. 32. *Фрагмент плану м. Києва 1695 р.*

поблизу і страждали від частих пожеж та повенів, до того ж нерідко йшли в найми на заїжджі двори. В одному з рапортів причту церкви в Київську духовну консисторію є скарга, що "ныне оный приход против прочих Киевоподольских приходов в оскудение пришел, потому что ныне достаточных прихожанских дворов не более 15 имеется... да бобылей 11 и то более мизернейших"*. У 1769 р. згідно з розпорядженням

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 237, спр. 2.

Київської духовної консисторії до церкви Миколи Набережного приписується частина дворів, які раніше належали двом сусіднім багатолюдним приходам – Преображенському й Іллінському. Внаслідок цього в приході церкви з'являються заможні парафіяни, які порушують питання будівництва нового храму замість старого, який прийшов у занепад і не задовольняв нових потреб. Незважаючи на розпочате у 1770-х рр. спорудження нового кам'яного храму, старий дерев'яний ще деякий час продовжував існувати.

Початок будівництва нового храму датується 1772 р. (саме цей рік зазначено в найбільш ранніх літературних джерелах) [58, с. 153], а закінчення – 1782 р., коли церква була відбудована "вчерне". Оздоблювальні роботи в інтер'єрі тривали кілька років. Автором споруди був талановитий український зодчий Іван Григорович-Барський.

2 вересня 1782 р. священик церкви Федір Лубенський у своєму "доношении" в Київську консисторію сповіщає, що "церковь... в один престол святителя Николая совершенно сооружена, только следует зделать в оную иконостас новый, на зделку которого немалой денежной суммы надобно, но оной при церкве и малейше нет, почему без освящения долгое время оставаться будет. Из здешних же жителей некоторые доброхоты сыскиваются на зделание нового иконостаса денег дать с тем условием, чтобы в той церкви был и другой иконостас". Після огляду збудованого храму консисторські чиновники визнали за можливе влаштування другого престолу. "Тот придел, в котором намеренны престол состроить, есть способен и пространен к поставлению в нем другого престола и есть прегражден от большего престола так точно, как из левой стороны для пономарни каменною стеною..."*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 176, спр. 100.

Оскільки "зделание для двоих престолов новых иконостасов" затягнулося ще на значний період, храм був освячений лише 4 січня 1789 р. За наказом митрополита Самуїла антимінс старої дерев'яної церкви було замінено на новий. Другий

престол, улаштований з південного боку від головного, освятили в ім'я святих Жон Мироносиць*.

Відомо, що під час благоустрою нового кам'яного храму Божа служба відправлялася в старій дерев'яній церкві, розібраній лише наприкінці XVIII ст.

У 1792 р. поблизу храму (на південний схід від нього) була збудована дерев'яна дзвіниця з теплою під нею церквою з престолом святих великомучеників Іоанна-воїна і Пантелеймона-цілителя**. Цю прямокутну в плані споруду з закругленою східною частиною зображено на плані Києва 1803 р., який дає уявлення про конфігурацію головного кам'яного храму та територію церковної садиби. Згідно з цим планом, тогочасній споруді були притаманні ті ж основні риси, що збереглися до наших часів.

Основний храмовий об'єм є хрещатим у плані, рамена хреста завершуються напівкруглими апсидами, які доходять до 2/3 висоти стіни, вони перекриті напівкуполами, а прямокутні частини рамен хреста піднімаються далі й завершують трикутними фронтонами входи до церкви, які були влаштовані з трьох сторін (захід, південь, північ). Щодо двох невеликих квадратних камер, які примикають з півдня і півночі до вівтарної апсиди, то за даними архівних джерел вони не були первісними, а добудовані наприкінці XVIII ст. як церковні ризниця і паламарня***.

Деякі текстові документи свідчать, що наприкінці XVIII ст. поблизу церкви Миколи Набережного знаходилися дерев'яні будівлі, які належали церковнопарафіяльній школі, та будинок настоятеля храму Матвія Россовського****, точно визначити місцезнаходження яких нині, на жаль, неможливо. Ці дерев'яні споруди і дзвіниця, як і всі дерев'яні забудови Подолу, що оточували церковну садибу, згоріли під час спустошливої пожежі 9 липня 1811 р.

Великі збитки пожежа завдала також кам'яній будівлі церкви Миколи Набережного, від якої "остались одни стены, внутри же все сгорело" [22, с. 577]. Церква "лишилась всего верх-

* ДАМК, ф. 313, оп. 1, спр. 278.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 1009, спр. 53.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 813, спр. 133.

**** ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 44.

него украшения... была в таком положении, что богослужение в ней никак продолжать было не можно" [62, с. 13]. Проте вдалося винести з церкви і врятувати від вогню найдавнішу храмову ікону Св. Миколи, шановану в народі як чудотворну.

Внаслідок перепланування вулиць Подолу, яке було виконане після пожежі за чітко розробленою регулярною системою, напрям вулиць і конфігурація кварталів суттєво змінилися: церква Миколи Набережного виявилася під кутом до нових прокладених вулиць.

Забудова Подолу здійснювалася повільно, і багато його храмів після пожежі роками стояли напівзруйновані та недіючі. Зокрема, Покровська церква була освячена для богослужіння лише у 1817 р., Іллінська – у 1818 р., а Микільсько-Притиська – у 1820 р. Цікаво, що освячення церкви Миколи Набережного відбулося ще в жовтні 1812 р.* після влаштування в храмі іконостаса, купленого в Києво-Печерській лаврі (знаходився в церкві Зачаття Анни на Дальніх печерах)**. Цьому сприяли чималі пожертвування парафіян та енергійність настоятеля храму.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 206, спр. 53.

** ЦДІА України, ф. 128, оп. 1 (загал.), спр. 1309.

Вже у грудні 1815 р. був "исправлен и отделан теплый (южный) придел бывший прежде во имя Святых Жен Мироносиц". Нині цей бічний вівтар освячено в ім'я святих Іоанна-воїна і Пантелеймона-цілителя [22, с. 577].

На початку 1820-х рр. на церковному цвинтарі збудували дерев'яну дзвіницю та невеликий дерев'яний дім для церковного причту. Дзвіницю, яка в середині 1840-х рр. була в занедбаному стані, розібрали.

За проектом, який зберігся, ця споруда мала модні для свого часу ампірні форми. Підпис під кресленням свідчить, що автором забудови був видатний київський зодчий Іван Степанович Кедрін. "В 1832 году возникла мысль у прихожан устроить особую каменную теплую церковь с колокольнею; однако же она не скоро осуществилась. Собираемые суммы денег были употреблены... на украшение живописными священными изображениями стен храма Св. Николая. Расписывание церкви,

производившееся киевскими живописцами, окончено в 1837 году. Из живописцев чаще других упоминается Синельник", – повідомляє М. Закревський [22, с. 578].

Рис. 33.
Дзвіниця церкви Миколи Набережного. Креслення 1820 р.

Наведена дата настінного розпису інтер'єру храму найбільш рання з тих, що згадуються в літературі. Відомостей про розписи XVIII ст., значною мірою знищені пожежею 1811 р., не залишилося.

Виконане у 1841 р. архітектором І. Кедріним креслення храму (північний фасад і план) показує, що на той час до західної частини основного об'єму споруди був прибудований восьмигранний у плані тамбур-притвор. На цей час у південно- і північно-західній частинах храму з метою збільшення корисної площі планувалося влаштування двох квадратних камер, які були аналогічні тим, що знаходилися в південно- і північно-східній частинах споруди. Проте цей проект не був здійснений.

Рис. 34.
Церква Миколи Набережного. Північний фасад. Креслення І. Кедріна. 1841 р.

У 1852 р. інтер'єр храму зазнав змін, зокрема було поновлено старі та виконано нові настінні розписи. Замість старого іконостаса, який передали в одну сільську церкву, влаштували новий [22, с. 278]. В оформленні інтер'єру брав участь художник

О. Сенчило-Стефановський, який згадується в творах письменника М. Лєскова [30, с. 411].

Порівняння іконостаса, зображеного на проектному кресленні 1851 р., з нині існуючим показує, що зберігся лише нижній ярус іконостаса середини XIX ст.

Внаслідок своєрідного місцезнаходження церкви Миколи Набережного виникали деякі труднощі з улаштуванням теплої церкви з дзвіницею. Зокрема, висувалась пропозиція "устроить новую церковь... значительно расширив и выдвинув теплый предел с южной стороны"*. Проте добудова церкви з

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 831, спр. 209.

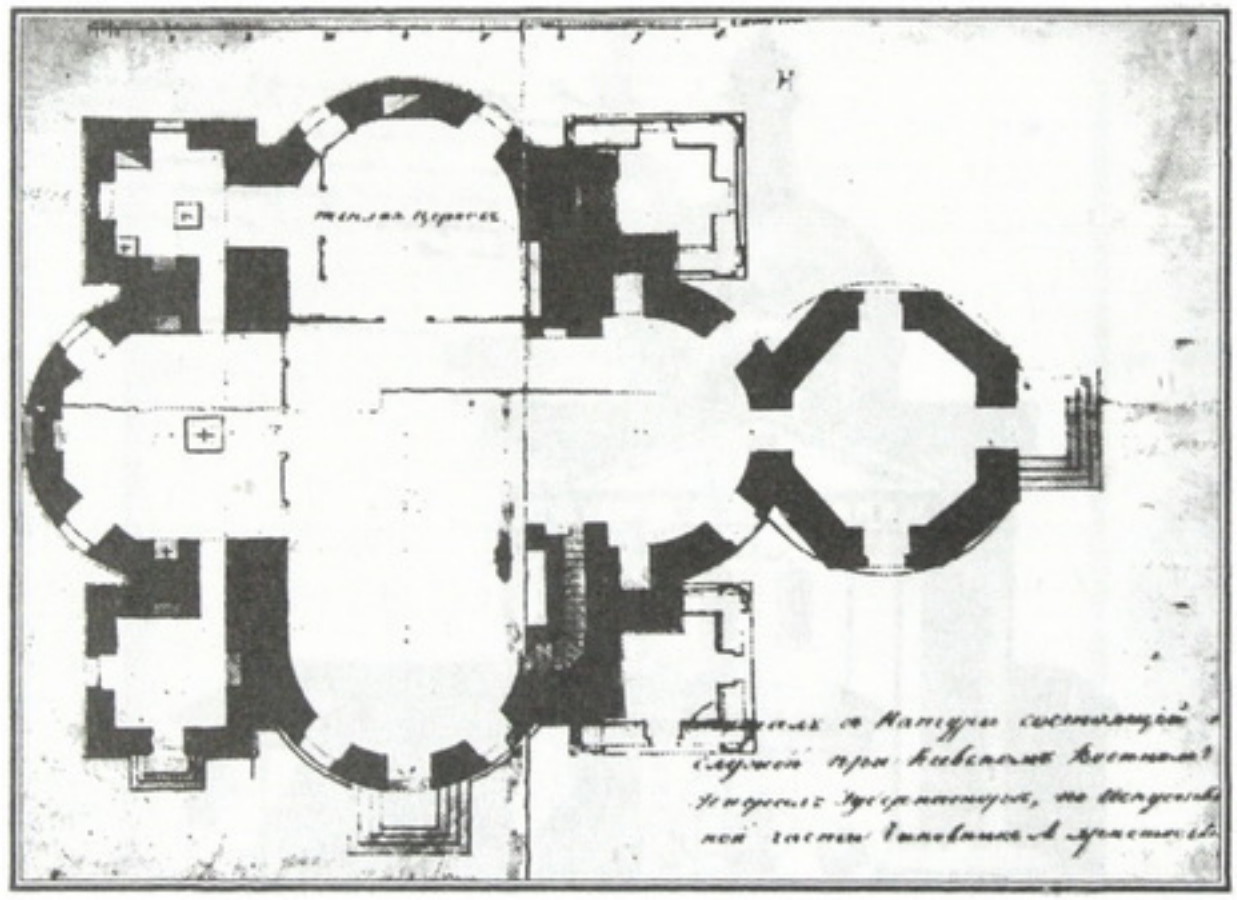

Рис. 35. *План церкви Миколи Набережного. Креслення І. Кедріна. 1841 р.*

одного боку для збереження загальної симетрії вимагала прибудови з другого боку, але це було неможливо "по совершенной близости... здания к черте улицы". Пропонувався також варіант, за яким для будівництва нової церкви передбачалося зруйнувати західну прибудову діючої холодної церкви, що являла собою окремий шестикутник, який прилягав до напівкруглої частини церкви, а оскільки півкруги були з різних боків

споруди, то відокремлення шестикутника "не нарушит симметрии церкви"*.

Згідно з цією пропозицією, київський архітектор М. Іконніков склав проект споруди, який відіслали до Петербурга на затвердження. Проте розглянутий в Головному управлінні шляхів сполучення і громадських будівель проект М. Іконнікова не було схвалено. Замість нього із канцелярії Синоду до Києва відправили "к исполнению" типовий проект у псевдоросійському стилі. Відповідно до проекту, будівництво передбачалося, як і раніше, з західного боку Набережно-Миколаївської церкви, проте без розбирання тамбура.

11 травня 1861 р. відбулися урочисті закладини теплого храму церкви Миколи Набережного, "в основание которой положены новые серебряные монеты"**.

"При рытии рвов для фундамента найдено множество костей человеческих, что подало повод некоторым думать, что на этом месте, вблизи церкви, было в старину кладбище", – повідомляє М. Закревський. При влаштуванні у 2000 р. бювета в південно-східній частині від церкви Миколи Набережного теж знайшли велику кількість кісток.

"В 1862 году вся важнейшая работа, как то возведение стен и глав церкви, и покрытие оной кровлею, была окончена; иконостас установлен в один ярус...". Церква була освячена 31 жовтня (за старим стилем. – *М. Д.*) 1863 р. в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці [22, с. 578].

Отже, спорудження теплої церкви тривало два будівельні сезони 1862–1863 рр. Аналіз іконографічних досліджень свідчить, що до нашого часу екстер'єр храму не зазнав суттєвих змін. Це цегляна, тинькована, одноповерхова будівля, прямокутна в плані, з напівкруглою апсидою на східному боці. Дах двосхилий. Шатрова дзвіниця височить над західною частиною храму. Вона восьмигранна, з слуховими віконцями на кожній грані й з арочними прорізами біля основи. Східну частину споруди завершує цибулиноподібна маківка на невисокому барабані. Поздовжні південні та північні фасади членуються

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 831, спр. 209.

** Киевские епархиальные ведомости. – К., 1861. – № 12, ч. II. – С. 73.

великими віконними прорізами (по чотири на кожному) з півциркульними перемичками.

У 1882 р. церковний причт та парафіяни почали клопотати про перебудову їх головної церкви з холодної на теплу. До Київської духовної консисторії було надіслано прохання такого змісту: "Набережно-Николаевская церковь, вследствие увеличения числа православных жителей в приходе и вследствие посещения ее многочисленными богомольцами других приходов, привлекаемых благочинием богослужения с хорошим... хором певчих, не может вмещать всех желающих молиться в ней в праздничные дни; малая же теплая церковь не вмещает и половины богомольцев... и в зимнее время в этой церкви бывает весьма тесно и душно"*. Це клопотання задовольнили. Молодший інженер Київського губернського управління П. Федоров зробив висновок, що церква буде достатньо теплою, якщо змурувати п'ять груб та зробити нові дубові подвійні рами до всіх вікон. Ці роботи були виконані під керівництвом П. Федорова, водночас дещо розширили вхід, який відокремлював притвор від церкви.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 854, спр. 6.

Архівні документи свідчать, що в кінці 1890-х рр. у храмі провели капітальні ремонтні роботи. Із рапорту причту в духовну консисторію від 15 лютого 1899 р. випливає, що до цього часу "было совершено полное обновление Набережно-Николаевской церкви; начали с того, что заменили каменный пол деревянным, потом промыли и заново выкрасили масляной краской всю церковь; обновили всю живопись; соорудили новый престол"**.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 798, спр. 444.

Ремонтні роботи виконувались коштом київських купців Василя Фоміна і Григорія Письменного і за їх активної особистої участі (постачання будівельних матеріалів, установлення риштувань тощо), за що вони отримали благословення Синоду з грамотою. У 1914 р. в інтер'єрі церкви Миколи Набережного за проектом Рихарда Гейна встановлено 14 лампочок у різних місцях, але не в панікадилах, де й досі свічки***. У цьому ж році в художньо-іконописній майстерні Д. Нівежина складе-

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 1057, спр. 730.

но кошторис на виконання великого обсягу робіт у храмі по відтворенню живопису та іконостаса. Планувалося не тільки перезолотити іконостас, промити і реставрувати живописні

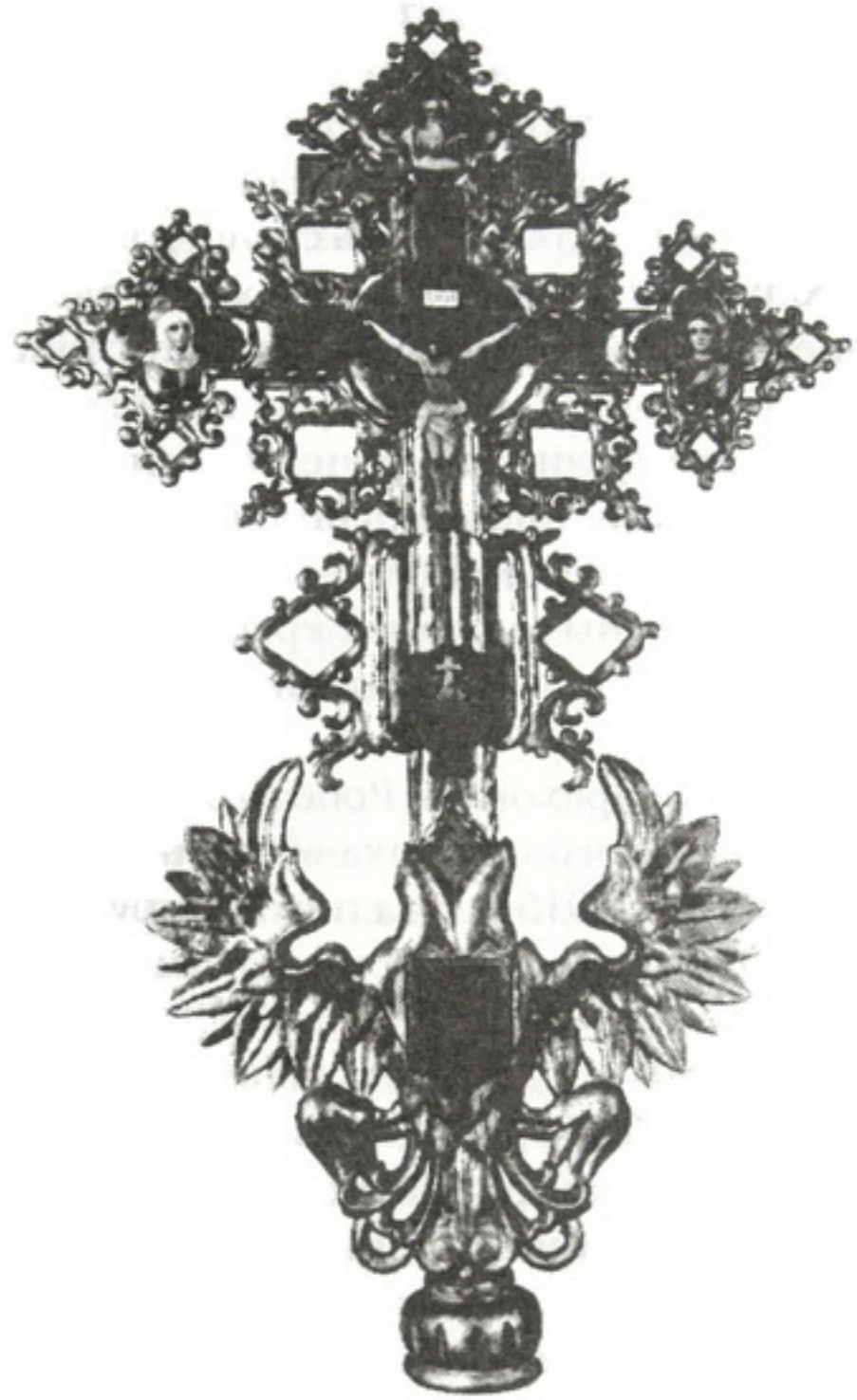

Рис. 36.
Різьблений дерев'яний хрест у вівтарі храму.

композиції, але й покрити різнокольоровими орнаментами з позолотою і алюмінієм пілони бічних арок, рами до ікон і деякі ділянки стін та вікон храму, а також заново написати дві картини над вівтарем. Проте у відповіді на прохання причту і

представників парафіян поновити інтер'єр духовна консисторія, посилаючись на особливий "Указ Его Императорского Величества", вимагала надати "отзыв Общества старины и искусства о неимении со стороны общества препятствий...". (У зв'язку з цим цікаво відмітити, що у зазначеному "Указі" йшлося про здійснення контролю за організаціями, які реконструюють культові споруди архітектурної або художньої цінності.) В отриманій відповіді зазначалося: "Представляется установленным, что роспись стен... для юго-западного края и эпохи характерна. Если причт и жертвователи настаивают на замене изображений, то таковая допустима при непременном, однако, условии: 1) предварительного сфотографирования указанных картин с сохранением сих воспроизведений в церковных хранилищах или библиотеке и с передачей по одному екземпляру в музей нашего общества; 2) сохранения в новых стенописных мотивах красок и тонов, соответствующих уничтоженным и остающимся нетронутыми на прочих стенах"*.

Ці зауваження були враховані. Роботи завершили у 1915 р.

За свідченням відомого історика вітчизняної архітектури Г. Лукомського, саме у 1915 р. над нижнім ярусом іконостаса було надбудовано його верхню частину, і саме в цей час іконостас набув вигляду, який зберігся і нині**.

Після революції 1917 р. і до 1960 р. церква Миколи Набережного належала релігійній громаді, коштом якої здійснювалися поточні ремонти споруди. Найбільш значні ремонтні роботи з відбудовою аварійних склепінь і даху церкви (заміною струхлявілих частин дерев'яних конструкцій) виконані в післявоєнні часи – у 1948–1949 рр.

5 жовтня 1960 р. постановою РМ УРСР за № 2079 Набережно-миколаївська православна громада була знята з реєстрації, церковні приміщення передані у розпорядження Подільського райвиконкому, а потім – київського культспортторгу. Церковне начиння передали громаді сусідньої Іллінської церкви, цінну літературу – у відділ раритетної книги Держав-

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 873, спр. 367.

** Лукомский Г. К. Киев. Церковная архитектура XI–XIX вв. // Византийское зодчество. Украинское барокко: Репр. воспроизведение изд. 1923 г. – К.: Техніка, 1999. – С. 54.

ної історичної бібліотеки, ювелірні вироби, меблі й килими – державі.

Дуже довго храм був без господаря, майже не охоронявся, хоча значився у списку пам'яток архітектури, які охороняються державою [43, с. 94]. Одного разу в приміщення прокралися злодії і винесли декілька ікон з іконостаса, потім хулігани влаштували пожежу, яку, на щастя, вдалось швидко погасити. Церква не опалювалась. Температура і волога в приміщенні залежали від сезонних змін, що, природно, негативно впливало на стан настінних розписів.

У 1986–1988 рр. у зв'язку з пристосуванням церковних приміщень під студію грамзапису були проведені ремонтно-реконструкційні роботи. Влаштували підземне приміщення – перехід від церкви Миколи Набережного до церкви Благовіщення. У цей час провели центральне опалення, законсервували настінні розписи і частково реставрували живопис іконостаса та настінних композицій.

Після набуття Україною незалежності, церкві Миколи Набережного повернули статус діючого храму. До наших днів вона, в основному, зберегла свої первісні архітектурні форми. Церква цегляна, потинькована, однобанева, хрещата в плані, з короткими раменами хреста, які закінчуються низенькими напівкруглими апсидами. До півкруга західної апсиди прибудовано восьмигранний тамбур – головний вхід до храму.

Оскільки рамена хреста основного об'єму будівлі досить короткі, складається враження цілого нерозчленованого єдиного об'єму, а через те, що завершується він тільки одним півсферичним куполом, споруда сприймається як могутній стовпоподібний храм. Купол має глухий ліхтарик, невелику баньку і хрест. Кути основного об'єму фіксують спарені пілястри стилізованого коринфського ордера. Фасади завершені профільованим карнизом і трикутними фронтонами. Невеликі апсиди підкреслюють могутність храму-стовпа. Глухі декоративні ніші, вікна і двері обрамляють фігурні наличники складного

профілю з високо піднятими лучковими сандриками. Стіни апсид членуються лопатками, розкріпованими в карнизі. Вікна основного об'єму споруди мають лучкові перемички, оздоблені трикутними сандриками.

В інтер'єрі всі чотири апсиди перекриті конхами, а бічні рамена хреста – півциркульними склепіннями, які слугують ніби підпружними арками для барабана купола.

Досить оригінальним є вирішення барабана купола. Перед простінками між сильно заглибленими вікнами поставлені спарені колони коринфського ордера, над якими перекинуті арочки. Завдяки цьому барабан має ніби арочне завершення. Фриз архівольта барабана прикрашений ліпними зірками. Тонке прорисовування архітектурних деталей, розкішний декор фасадів надають храму яскравої ошатності і святковості. Пластична виразність купола підсилюється світлотіньовою грою.

Подібні архітектурні вирішення барабанів характерні для багатьох храмів раннього середньовіччя Греції, Сирії й інших країн Близького Сходу, які відвідав старший брат Івана Григоровича-Барського – монах Василь. Там він зробив багато зарисовок, очевидно, не без впливу яких формувався естетичний смак зодчого [31, с. 620]. Близькі до форм барабана церкви Миколи Набережного завершення деяких київських церков (Св. Георгія, Св. Ольги, Св. Олександра Невського та ін., які, на жаль, не збереглися до наших днів) [69, с. 64]. І в цьому можна помітити місцеву традицію київського культового зодчества. Між іншим, аналогічний композиційний прийом характерний зведеній також І. Григоровичем-Барським некультовій споруді – фонтану "Самсон".

Слід відмітити, що зведений у 1772–1782 рр. храм Миколи Набережного за своїми формами, прийомами декорування фасадів і об'ємно-просторовою композицією близький до інших церков, створених генієм зодчого.

Настінний розпис церкви Миколи Набережного виконувався поетапно, неодноразово поновлювався і доповнювався. Хоча розпис кінця XVIII ст. майже повністю був знищений

пожежею 1811 р., про його характер можна судити з окремих фрагментів картини "Страшний суд". У середині 1990-х рр. ці фрагменти були відновлені й законсервовані художником-

Рис. 37.
Св. Феодосій Печерський. Фрагмент розпису притвору церкви. Початок XX ст.

реставратором М. Романченком. Зображення ангелів і голів грішників з гримасами на обличчях виконані в м'якій соковитій лесувальній манері, близькій до розписів інтер'єрів Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Безумовно,

ці фрагменти є яскравими взірцями високої майстерності українських митців епохи бароко. На жаль, картину "Страшний суд", яка за старою традицією була розташована над західним входом до храму, не можна відновити повністю, оскільки в минулому з конхи вивалювався тиньк і ці місця доводилось перетирати. Не виключено, що фрагменти первісного розпису ще збереглись на стінах і склепіннях під нашаруваннями, проте для їх виявлення потрібні ретельні зондажні обстеження всієї поверхні стін.

Основна частина розпису – це виконані у 1830-х рр. (групою київських майстрів під керівництвом відомого у ті часи живописця І. Синельника), а також у 1850-х рр. (живописцем О. Сенчило-Стефановським) великі багатофігурні композиції у характерній для класицизму строгій академічній манері з розумінням специфіки монументального мистецтва. Композиції, зазвичай, мають симетричну будову й органічно вписуються у площину стіни. Лики головних персонажів тонко моделюються світлотінню. Високою майстерністю вражає, наприклад, виконана у ніжній пастельній гамі композиція "Вознесіння Богородиці" у південній частині трансепту.

Як уже відмічалось, розпис храму в багатьох місцях був зіпсований розписами, виконаними пізніше. З'явилось не властиве для первісних розписів поєднання відкритих яскравих контрастних кольорів драпірувань і фонів з різко окресленими пастозними тінями, що значною мірою змінило стриманий колорит розпису. Настінний розпис поновлювався у 1882, 1887, 1898 й 1915 рр., а також у післяреволюційний час і, очевидно, не завжди майстрами, що мали професійну підготовку.

Мабуть, вже після розширення дверного прорізу між восьмигранним притвором і храмом обабіч притвору були намальовані фігури святих, з північного боку – преподобного Антонія Печерського, з південного – преподобного Феодосія Печерського. Очевидно, в цей же час з'явились близькі до них за стилем живописні композиції на чотирьох гранях притвору на тему "Житіє Св. Миколи Мирлікійського".

У 1914–1915 рр., після перетирання тинькованого шару стін у вівтарній частині храму, були намальовані композиції, для яких характерна натуралістична манера трактування образів

Рис. 38.
Церква Миколи Набережного. Гравюра. 1880 рр.

і оточуючого їх середовища. У зазначені роки також декорувались незайняті ділянки стін і склепінь храму орнаментами з вписаними в них тематичними медальйонами "Агнець", "Ковчег", "Богоматір-Оранта" та ін.

У післяреволюційний час, коли церква не мала достатніх фінансових можливостей, були виконані розписи, які не мали

великого художнього значення: "Святий дух" на підкупольному плафоні, "Бог-Отець" на стелі вівтаря і композиція "Притча про женців" у консі західної апсиди, на місці згаданої сцени "Страшний суд".

Ансамбль розписів церкви Миколи Набережного – найкраще збережений взірець релігійного мистецтва епохи бароко і класицизму пізніших часів. Особливістю є властивий українському бароко принцип складного килимового розташування живописних композицій на церковних стінах і склепіннях з канонізованими традиційними біблійними і євангельськими сюжетами.

Чудово гармонує з настінним розписом храму його іконостас. Справжнім шедевром іконописного мистецтва є виконана на дерев'яній дошці темперними фарбами храмова ікона Св. Миколи Мирлікійського*, яку дослідники датують першою половиною XVII ст. [49, с. 493]. Ікона шанувалась віруючими як чудотворна. Вона була врятована під час пожежі у дерев'яній церкві Миколи Набережного. Вишуканість кольорового вирішення і лінійного ритму, особлива декоративність, увесь мажорний лад твору зближує її з кращими зразками українського народного мистецтва. Спочатку храмова ікона була розміщена у спеціальному кіоті, нині вона розташована у нижньому ярусі іконостаса.

* Див. авантитул.

Більша частина ікон створена в XIX ст., тільки декілька з розташованих у верхньому ярусі – на початку XX ст. Манера їх живопису з елементами модерну близька до лаврської іконописної школи, зокрема до творів І. Їжакевича.

Покровська церква

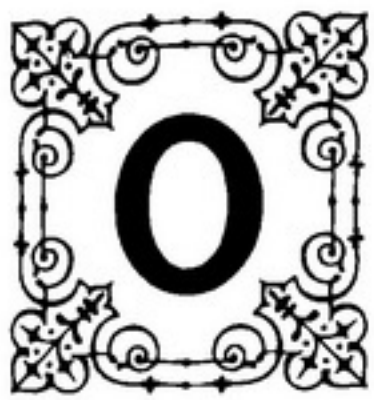

Одна з найчарівніших споруд XVIII ст. – київська Покровська церква на Подолі. Вона розташована на території садиби, обмеженої зі сходу вулицею Покровською (колишня Зелінського), з півдня – провулком Покровським, а з заходу – вулицею Боричів Тік.

Архітектурний ансамбль Покровської церкви складається з власне церкви XVIII ст., двоповерхової прибудови, облаштованої з західного фасаду на початку XIX ст., і дзвіниці, збудованої у другій половині XVIII ст. Із заходу і частково з півночі двір огороджений цегляним парканом з воротами, з півночі та зі сходу по вулиці Покровській – металевою решіткою на ажурній цегляній парапетній стіні. В центрі знаходиться цегляна аркада з ворітьми і хвіртками.

За композицією церква належить до українських триверхих тризрубних храмів. Будівля виконана в стилі українського бароко відомим архітектором Іваном Григоровичем-Барським. Деякі дослідники історії Києва вважали, що на місці сучасної Покровської церкви знаходився кляштор Бернардинів, який стояв під Андріївською горою. Вперше кляштор Бернардинів згадує у своєму описі Гійом Боплан.

Неподалік від існуючої в наш час будівлі з середини XV ст. стояла вірменська церква Різдва Богородиці, яка згоріла у 1651 р. [44, с. 97].

У 1685 р. на її місці будують нову дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці, яка зображена на плані Ушакова 1695 р. В "Официальной ведомости киевоподольской прототипии" від 2 квітня 1784 р., опублікованій у "Киевских епархиальных ведомостях" 1862 р., про дерев'яну церкву Покрови Богородиці мовиться: "Церковь во имя Покрова Пресвятое Богородицы состроена в 1685 г. старанием и иждивением киевского купца Николая Ивановича Геркавиота" [27].

Відносно року будівництва сучасної кам'яної церкви існує дві версії: перша – 1772 р.; друга – 1766 р. Л. Похилевич вважав, що сучасний кам'яний храм Покровської церкви збудований у 1772 р. [50], цієї ж точки зору дотримувалися М. Захарченко [23, с. 192], К. Шероцький [75], М. Сементовський [60]. Проте М. Закревський, посилаючись на ту ж "Официальную ведомость киевоподольской прототипии", повідомляє, що

Рис. 39. *Покровська церква. Загальний вигляд архітектурного ансамблю. Церква і дзвіниця. 1970 р.*

"состроена Покровская церковь в 1766 году" [22, с. 717]. Цю думку поділяють і сучасні дослідники, наприклад, М. Холостенко в статті "Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII ст." [73], Г. Логвин у путівнику "Київ" 1967 р. [37, с. 181–184]. У 1970-х рр. тривали ремонтно-реставраційні роботи храму, а також проводилися історико-бібліографічні дослідження. У 1971 р. було складено історичну довідку Р. Каргородським, де наводилися нові історичні факти. В одній із архівних справ ЦДІА України згадується "Дополнение инженера-майора Бибикова о краже строительного материала у Михайловских ворот (Михайловский Золотоверхий собор)

священником Покрова Пресвятой Богородицы, датированный июнем 1766 года" [27]. В іншій архівній справі, знайденій цим же дослідником в Державному архіві м. Києва, події розгортаються 1 травня 1784 р.: "Церковь во имя Покрова Богоматери в два этажа каменная с оградой деревянной... первая деревянная состроена в 1685 году коштом киевского мещанина Николая Ивановича Геркавиота, по обветшанию коей в 1766 году выстроена в два этажа каменная, внизу святого апостола Иакова Алфеева, а в верхнем – Покрова Пресвятой Богородицы сообща доброхотства". Документ підписаний священиком Симеоном Глятиковським. Таким чином, зіставивши усі вищезгадані факти, можемо стверджувати, що 1766 р. і є роком будівництва Покровського храму.

У давнину, ще до монголо-татарської навали, вважалося, що Божа Мати є покровителькою над Руссю. Пізніше майже по всій Україні будувалися храми на честь Святої Покрови, а зображення Покрови Божої Матері стає патронатним для українського козацтва. Таким чином, мова йде про церкви найвпливовішої суспільної сили того часу на Україні – козацтва.

Свято Покрови Пресвятої Богородиці відзначається 14 жовтня за новим стилем (1 жовтня за старим). Історія виникнення такого значного для України свята своїм корінням поринає в глибину століть.

За царювання Лева VI Філософа (886–911) у 910 р., під час вторгнення сарацинів до Грецької імперії, святий Андрій Юродивий та його учень Єпіфаній, перебуваючи 1 жовтня у Влахернському храмі в західному передмісті Константинополя, де зберігалися ризи Богородиці, на всенощному недільному співі побачили у повітрі чудесне явлення Пресвятої Діви Богородиці в оточенні пророків, апостолів і ангелів. Вся осяяна сонячним світлом, вона молилася за грішників і покривала християн чесним своїм омофором. Побачивши таке дивне видіння, Андрій звернувся до свого друга, ченця Єпіфанія: "Чи бачиш ти, брате, царицю і богиню всіх, яка молиться за весь світ?" Той відповів: "Бачу, святий отче, і жахаюсь."

Потім на їх очах Богородиця зняла свій омофор, який став таким великим, що, взявши його в руки, Вона змогла покрити ним усіх, хто був у церкві, ніби боронячи людей від нещастя. Ця звістка, що миттєво розійшлася по всій країні, додала відваги воякам і мешканцям, що зрештою й допомогло відстояти незалежність Візантії. Власне ця історія й прислужилася до відзначення свята Покрови. Свято вважається великим: окрім Божої служби, православна церква відправляє акафіст Покрови Богоматері, де співається: "Радуйся, Радосте Наша, накрий нас від всякого зла чесним твоїм омофором" [34, с. 42–43].

У християнстві омофор, або покров – довга, широка тканина, на якій виткано хрест, – розглядається як знак архієрейської відзнаки. Її носять єпископи під час богослужіння. Як уже зазначалося, особливо святкувалася Покрова Божої Матері на Запоріжжі. Українські козаки вважали Святу Покрову своєю покровителькою. Існує переказ, що після зруйнування Катериною II Запорізької Січі у 1775 р. козаки, які пішли за Дунай під ласку турецького султана, взяли з собою образи Пресвятої Покрови.

Глибоко побожними людьми були запорізькі козаки, адже їм постійно загрожувала смерть у походах та війнах. Навіть під час церемонії посвяти до січового товариства кошовий вимагав, щоб неофіт перехрестився. А в прославленій на всю Європу Конституції Пилипа Орлика була введена стаття про православну віру.

Свято Покрови Божої Матері мало для запорожців надзвичайне значення. По-перше, під захистом Покрови Божої Матері вони не боялися ні ворожого вогню, ні грізних бур на морі, по-друге, під Покровом Приснодіви запорожці уникали спокус з боку підступного жіноцтва і свято дотримувалися своєї обітниці – захищати православну віру.

Видатний історик Д. Яворницький описував прагнення козацтва мати свій храм, де б вони не стояли табором чи куренем: «Віднайшовши який-небудь гарний острів серед Дніпра чи узвишений "ріг", тобто мис на березі річки, і влаштувавши на

ньому свій Кіш, запорізькі козаки вибирали найгарніше і найвідкритіше місце, і на ньому, перш за все, споруджували церкву, найчастіше на честь Покрови Пресвятої Богородиці, а потім лишень бралися до інших необхідних будівель. Нехай пишається храм Божий в небесній височині, і нехай святі молитви летять від нас прямісінько до престолу Господа Бога»= [27].

Сонце заливало інтер'єри Божих храмів і, ставши навколішки, козаки молилися Вседержительці, прохаючи лише одного – захистити свою Вітчизну, бо зі сходу наступав москаль, з заходу йшли поляки з панськими посланцями, несучи католицизм і руйнуючи православ'я, а з півдня підіймав голову турецький султан, жадібно позираючи на багаті землі неньки-України.

В Україні свято Покрови поєдналося зі старими, ще язичницькими святами осінніх сватань та весіль, а тому дівки, яким уже надокучило дівувати, молилися: "Свята мати, Покровонько, накрий мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зосталася дівкою". Зі Святою Покровою пов'язано чимало метеорологічних спостережень та приказок. Наприклад, якщо на Покрову віє вітер з півночі, то це знак, що зима буде холодна, з великими хурделицями і снігами, а якщо з півдня – тепла, з відлигами. Також вважали, якщо на Покрову заспіває півень – це знак того, що господарство твоє подвоїться, чи й потроїться.

Особливо полюбляли тему Покрови Божої Матері українські іконописці. Не було на Україні хати, де б не висіли образи із зображенням Покрови Божої Матері. Одна із найбільш відомих українських ікон – "Покрови Богородиці з портретом Богдана Хмельницького", – датована кінцем XVIII ст., експонується в Національному художньому музеї України. На іконі зображена Богородиця, яка покриває омофором уклінних віруючих, що моляться. Під її покровительством, під лівою рукою, цар у зубчастій короні, обличчя його віддалено нагадує царя Олексія Михайловича, Богдан Хмельницький і дві жінки. Під правою – славетний єпископ Лазар Баранович, ще один архієрей і ченці. Постаті царя і єпископа, що стоять на першому плані, затуляють людей, які стоять за ними: їхні голови

видно тільки частково. Лише обличчя гетьмана одразу привертає увагу. Богдана Хмельницького зображено таким, як на відомій гравюрі Гондіуса. Ми пізнаємо його по шапці з пір'ям, що стала вже класичною. Він молодий, квітучий, хвацький, з гордо піднятою головою, на відміну від царя він не молиться, а весело поглядає на глядача. Ще за життя Б. Хмельницький увійшов у легенди як сильна, вольова людина, справжній "хміль" народних дум. На іконі передано дух українства, використано улюблені кольори: синій, жовтий, червоний. Центр ікони – образ Богоматері з традиційним обличчям української молодиці. Особливо привертає до себе увагу фартух Богоматері, розмальований традиційними квітами: мальви червоні і білі, сині волошки. Саме ті волошки, що синіли серед неосяжних полів українського жита [8, с. 55].

Отже, в Києві, на Подолі, під Андріївською горою, будується церква в ім'я Покрови Богородиці.

Церква споруджується у часи розквіту стилю бароко, що найбільше відповідав менталітету української нації, її світосприйняттю і світобаченню.

В європейських країнах стиль бароко здобув визнання у XVII ст. – першій половині XVIII ст. В Україні він поширився в другій половині XVII ст. Колишню замкненість і ясне розчленування об'ємів замінила динамічна побудова архітектурних мас, пишна декоративність. Поєднання бароко з елементами народної архітектури стало основою своєрідного стилю "українське бароко". Соковиті форми, любов до пишного, гнучкого орнаменту, насиченість кольору – основні риси українського бароко. І. Грабар у книзі " О русской архитектуре. Исследования. Охрана памятников" особливо влучно охарактеризував стиль бароко: "... стиль барокко выработался в гигантский стиль, перед которым все преклонялись, в стиль решительно сметавший все идеалы и заветы ренессанса и властвовавший в Европе на протяжении целых двух столетий, ибо начало его относится еще к середине 16 ст., а конец к середине 18 ст." [15, с. 14].

Ю. Асєєв у книзі "Стили в архитектуре Украины" про бароко пише: "Стиль барокко был противоречивым и неоднозначным. Так, в разных странах он выражал идеи и дворянской культуры времен расцвета абсолютизма, и борьбы за национальное единство, и вкусы бюргерства" [6, с. 33–36]. Українське бароко характеризується своєрідними особливостями, зокрема використанням традицій народного мистецтва. Наприкінці XVII ст. у Києві будується багато громадських споруд. Зокрема на Подолі, в центрі головної площі, зводиться замість дерев'яної кам'яна ратуша з високою баштою зі шпилем і годинником, "центрованим" планом, фасадом, розчленованим пілястрами, вікнами, обрамленими типовими для бароко наличниками, і вхідним приміщенням з порталом і парадними зовнішніми сходами.

У 1747 р. розпочинається будівництво Андріївської церкви – архітектурного шедевра світового значення, вплив якого помітно буде відчутний в подальшому будівництві барокових храмів України. Вибір місця для будівництва був не випадковим – на домінуючій над Подолом горі. Стрункий силует хрещатої в плані церкви зі стрімкими, злітаючими вверх високими банями, що завершуються бароковою маківкою і чотирма тонкими башточками, встановлений на діагоналі підбанного квадрата, створюючи традиційне "пятиглавие", з усіх боків споглядається на фоні неба. Ошатність церкви, виконаної великим К. Б. Растреллі, підкреслена "обилием пластики, светлой гаммой бирюзовых стен, белых колон, золотых капителий и деталей декора" [6, с. 36]. Андріївська церква вплинула і на архітектурне рішення храму Покрови Пресвятої Богородиці*.

* На одній з головних на той час вулиць Подолу з досить непривабливою назвою Гнила, за часів розквіту бароко, будується храм Покрови Пресвятої Богородиці. Вулиця називалася Гнилою тому, що по ній проходило відгалуження стародавнього дерев'яного водогону, який розпочинався на схилах Андріївської гори, далі до Контрактової площі, потім одна гілка йшла до церкви Різдва Христова (сучасна Поштова площа), друга пролягала повз Братський монастир до Дніпра, а третя гілка – по сучасній вулиці Костянтинівській.

Автор будівлі – відомий український архітектор Іван Григорович-Барський – народився в 1713 р. у м. Києві на Подолі. Існує кілька гіпотез відносно походження відомого архітектора. За однією, його батьком був священик Києво-Подільської Успенської церкви, за іншою – він народився в сім'ї київського крамаря і був шостою дитиною в десятидітній родині. Однак

останнє твердження є досить сумнівним, бо крамарі в Україні не могли мати подвійне прізвище – Григорович-Барський. Таке прізвище міг мати дворянин або священнослужитель. Корені родини Барських прослідковуються з початку XVII ст. До села Літки, що під Києвом, приїхало молоде подружжя. Це були втікачі з міста Барі. Місцеві жителі називали прибульців Барськими, що згодом стало основою для їхнього прізвища. Напевно, хтось із них був Григорович по батькові, отже, так і виникло прізвище Григорович з Барі – Григорович-Барський.

І. Григорович-Барський здобув освіту в Києво-Могилянській академії. В атмосфері спілкування з людьми культури, людьми духовно багатими плекався і ріс талант молодого архітектора. М. Холостенко у статті "Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII ст." перераховує колег Барського по академії – відомих художників, живописців, графіків, архітекторів: Г. Левицький, О. Антропов, О. Мігура, І. Зарудний, І. Галаховський, І. Щирський, О. Тарасевич та інші [73, с. 44]. Однак найбільший вплив на молодого і талановитого архітектора справила архітектурна школа К. Б. Растреллі*. Як уже зазначалося, непересічний талант молодого українця формувався у добу розквіту українського бароко, що й обумовило творчий вибір архітектора. Із біографічних даних маємо досить скупі відомості про його життя і творчість. У січні 1744 р. І. Григорович-Барський одружився, згодом став батьком великої родини, в якій народилося 15 дітей. У кінці 1740-х рр. починається службова кар'єра І. Григоровича-Барського на магістратській посаді. Зберігся власноручний запис архітектора: " 1749 года был урядником до полгода, а около года до окончания на инстигаторском звании, за бургомистерства Герасима Халявски и райцтва Михайла Ворониковича и Василя Жука" [32].

Великий вплив на творчість І. Григоровича-Барського мав талановитий російський архітектор А. Квасов. Андрій Васильович Квасов – один із тих російських професіоналів-архітекторів, які намагалися продовжити традиції петровського бароко в часи розквіту растреллієвської пишної, насиченої плас-

* "Видно красота Андреевского храма давала себя чувствовать", – писав відомий дослідник київських старожитностей К. Шероцький у путівнику "Київ".

тикою і декором, архітектури. А. Квасов приїздить на Україну будувати на замовлення Розумовських собор Богородиці в Козельці (1752 – 1763 рр.). За типом – це поставлений на "подклеть" дев'ятикамерний храм, що завершувався п'ятьма верхами. На відміну від, як правило, закінчених кутових "ячеек", в козелецькому соборі вони досягають висоти вінцевого карнизу, що надає композиції головного об'єму споруди цілісного характеру. Завершення маківок, як і форма ґаночків, типові для української архітектури. Ліпні деталі козелецького собору виконав І. Григорович-Барський, який працював разом з А. Квасовим. Згодом І. Григорович-Барський стає головним архітектором київського магістрату і можна без перебільшення сказати, що в другій половині XVIII ст. архітектура київського Подолу визначалася, в основному, його будівлями. На основі відомої епітафії, що, як стверджують дослідники, власноручно написав сам архітектор у період якоїсь кризи в житті, перераховуються будівлі, споруджені І. Григоровичем-Барським за життя: "...фонтан Самсона на Подоле, Кирилловский монастырь, колокольня Кирилловской церкви, церковь Красногорского монастыря около Золотоноши, колокольня Петро-Павловской церкви на Подоле, Покровская церковь, дом магистрата в Козельце, собор Рождества Богородицы в Козельце (вместе с Квасовым), здание бурсы, колокольня Успенского собора, Набережно-Никольская церковь и жилые дома бывшего греческого монастыря на Подоле..." [73].

Вивчення творчого спадку І. Григоровича-Барського і аналіз його творчого почерку здійснив М. Холостенко. Зокрема він визначив такі три головних особливості творчості архітектора, а саме: неабиякий розмах творчої діяльності і велику кількість збудованих об'єктів; споруди сконцентровані, в основному, в одному районі – на Подолі, який за тих часів був головним торговельно-економічним центром міста; високу культуру архітектурної майстерності, високу якість виконаних робіт, творчу самобутність, оригінальність робіт автора.

М. Кальницький в путівнику "Знакомьтесь: Киев. Подол" пише: " В облике стройного трехглавого храма просматривается влияние Бартоломео Растрелли. Достаточно сравнить закрутленные фронтоны над апсидами у Покровской и Андреевской церквей" [26, с. 19]. І. Кіржаєва у буклеті " Іван Григорович-Барський у Києві" зазначає, що найвидатнішою спорудою І. Григоровича-Барського вважається Покровський храм Подолу [32].

Будівництво церкви розпочалося у 1766 р., а закінчилося 1772 р. Покровський храм відрізняється гармонійною єдністю, вишуканістю декоративного оздоблення, які засновані на творчому переосмисленні кращих традицій народної архітектури.

М. Холостенко зазначав: "Слід підкреслити, що він [Григорович-Барський] ніколи не був просто наслідувачем, він завжди зберігав свою творчу індивідуальність та історичні традиції української культури" [73]. Особливо це відчутно в архітектурі Покровського храму, який є типовою українською спорудою, аналогами якої можуть бути тризрубні українські дерев'яні церкви. В плані церква нагадує дещо витягнутий, за рахунок подовженої західної частини собору, хрест. Особливостями планувальної структури храму є напівкругла апсида з двома приміщеннями по краях і напівкруглі гілки трансепту. При такій об'ємно-просторовій побудові три бані, розміщені по поздовжній осі зі сходу на захід, вдало завершують Покровську церкву.

Деякі дослідники (М. Захарченко [23, с. 258], М. Сементовський [60, с. 271]) неправильно вважали, що Покровська церква певний час була п'ятибаневою. М. Шероцький, спростовуючи це хибне твердження, зазначає, що Покровський храм мав три бані, які символізували Святу Трійцю [75, с. 192]. Г. Логвин у путівнику "Киев" пише: "Он [Григорович-Барский] ставит три купола по продольной оси, как это принято в украинских деревянных, трехкупольных храмах" [37, с. 175].

П. Юрченко в книзі "Дерев'яна архітектура України" зауважує, що в основу вирішення архітектурного об'єму церкви була покладена типова структура: три зруби, поставлені в ряд по поздовжній осі зі сходу на захід, складають типову тризрубну церкву, в якій середній зруб ширший і вищий за бічні [77, с. 8].

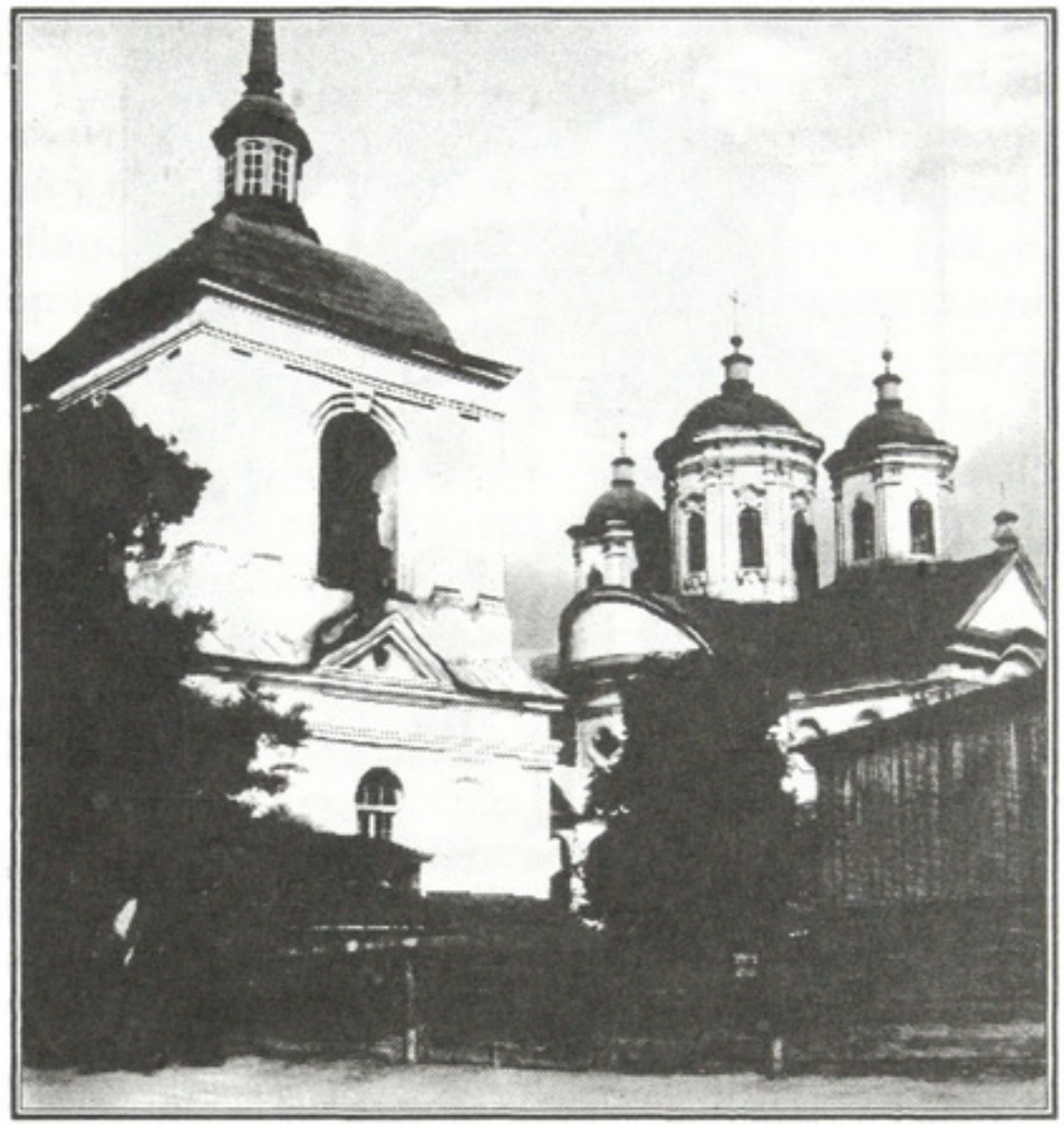

Рис. 40. *Покровська церква. Архітектурний ансамбль. Фото кінця XIX ст.*

Особливістю церкви є її двоповерховість. Нижній поверх церкви – в ім'я апостола Іакова Алфеєва, а верхній – в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Двоповерховість – один із основних композиційних засобів, властивих І. Григоровичу-Барському. Проте найбільшою оригінальністю і конструктивно-декоративною особливістю Покровської церкви є бічні входи – живописні ґаночки, без яких неможливо уявити жодної

дерев'яної хати на Україні. А в XVI–XVIII ст. ґаночки зустрічаються і серед споруд монументальної культової архітектури. До нашого часу на фасадах храму збереглися два ґанки. Однак Г. Логвин вважав, що спочатку ґанків було три: "... боковые входы Григорович-Барский сделал оригинально свежо в виде

Рис. 41.
Покровська церква. Фрагмент. Ґаночок і віконні прорізи. Фото кінця XIX ст.

удивительно живописных крылец – ганков...Так же, вероятно, был устроен и главный, западный вход, к сожалению, уничтоженный во время пристройки с запада теплого храма" [37, с. 181–184].

Особливо багато декоровані стіни храму. Основний декор стіни – пілястри, які відіграють подвійну роль конструктивного і декоративного засобу. Кути церкви оформлені спареними, ніби накладеними одна на одну, пілястрами коринф-

ського ордера. Вони розкріповуються, створюючи своєрідні пучки. Проте пілястри застосовуються не тільки в конструктивному плані, а і в образному сприйнятті будівлі. Про це свідчить, по-перше, гра світлотіней і тіні розкріпованих пілястр, які членуються не тільки збоку пілястр, а і у фризі. Ефект декоративного сприйняття церкви є надзвичайним. По-друге, на північному і південному фасадах притвору вікна вставлені нібито у виступ завширшки чотири метри у вигляді пілястр, які мають не тільки бічне членування, а й розкріповку у фризі. Г. Логвин у путівнику "Киев" писав: "Ни у кого, кроме Григоровича-Барского, этот прием не встречается" [37, с. 174]. Р. Каргородський в історичній довідці "Покровская церковь и колокольня" зазначав, що виявлені на тлі стіни пілястри підсилюють не тектонічний характер будівлі, а, по суті, декоративний. Ця гармонія конструктивно-декоративних принципів прослідковується в усіх елементах неординарного архітектурного мислення І. Григоровича-Барського [27].

Споруда має розвинений карниз, який колись розділяв церкву на перший і другий поверхи. І ще одна архітектурна особливість, яка характеризує творчість І. Григоровича-Барського, – закруглені гілки трансепту увінчані напівкруглими фронтонами, які повторюють в плані форму виступів. Такий прийом Григорович-Барський застосував і в спорудах у Козельці й біля Золотоноші. Західний фасад храму завершено трикутним фронтоном, над яким раніше було "сонце".

Сучасна Покровська церква без прибудови до західного фасаду має тридцять чотири віконних прорізи, які прикрашені як простими наличниками, так і трикутними сандриками. Три великих віконних прорізи північного і західного фасадів мають хрестоподібну форму і прикрашені сегментоподібними опуклими сандриками. Дванадцять круглих вікон північного, південного і західного фасадів розміщені у другому ярусі фасадних стін і прикрашені півциркульними сандриками.

На апсиді (східний фасад) – три величезні арочні прорізи, які розміщені трохи вище порівняно з вікнами других фасадів.

Вони обрамлені наличниками з замковими каменями. Округлені сандрики спираються на витягнуті вертикальні волюти, що зв'язують їх з віконними наличниками.

Велика кількість віконних прорізів найбільш характерна для українських храмів. Зокрема це безпосередньо стосується храмів, збудованих на честь Покрови Божої Матері. Роль жінки в Україні надзвичайно велика. Ця традиція іде ще від скіфських баб, які стояли на всіх шляхах України як символи добра, плодючості, жіночої мудрості. За часів Київської Русі шанування Покрови Богоматері, як покровительки і опікунки, набуло широкого розповсюдження саме в Києві. Князь Ярослав Мудрий після перемоги над печенігами у 1036 р., збудувавши собор Святої Софії та церкву Благовіщення, віддає свою державу під опіку Богоматері. Величезна кількість віконних прорізів у храмах за часів Київської Русі свідчить про прагнення народу до світла, знань, Божої мудрості, яку можна осягнути через молитву до Бога, до чогось світлого, чистого, доброго [28].

Культові споруди України вражають освітленістю. М. Цапенко в книзі "Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII вв." пише: "Характерные для северных храмов небольшие проемы не свойственны украинской архитектуре. Освещенность зданий здесь больше благодаря развитым световым проемам, чему благоприятствовал более мягкий климат и издавна существующее стекольное производство" [70, с. 32–41].

Оцінюючи одну із кращих робіт відомого українського архітектора І. Григоровича-Барського – Покровську церкву, слід зазначити, що і цю споруду не минула досить драматична доля, яка спіткала майже всі храми Подолу. В. Щербина в "Справочнике-путеводителе по Киеву и его окрестностям" пише: "В царствование Александра I в 1811 г. страшный пожар истребил всю нижнюю часть города – Подол. Уцелели только каменные здания – церкви и здание коллегии" [76, с. 21–22]. В. Пілявський в статті "Из истории планировки и застройки Киева в начале XIX в." зазначав: " 9 июля 1811 г. на Подоле

возник пожар, который в течение дня уничтожил почти все строения этой части города" [47].

Відомо, що під час пожежі згоріли бані Покровської церкви, згоріло і завалилося перекриття, а декор, ліпнина та іконостас зникли безслідно. Ґаночки – основна окраса храму – зазнали невідтворних змін. Тому про первісний архітектурний вигляд храму можна судити лише спираючись на описи, віднайдені в архівах. Оскільки Покровський храм був двоповерховий, то ґаночки також були двоповерховими. Всі три ґаночки мали сходи на другий поверх. Нині в першому ярусі ґанки з трьох боків наглухо закриті, і тільки з фасаду відкриті півциркульною аркою, над якою великі замкові камені. Над аркою витончений профіль карниза. Другий ярус ґанків відкритий з трьох боків арками, які спираються на короткі колонки. Капітелі колонок, з якими вони збереглися, трактовані в дуже своєрідній стилізації коринфського ордера. Ґанки надають Покровському храму святковий і світський вигляд. Водночас вони вигідно відтіняють великі маси споруди.

Про інтер'єр храму серед літературних джерел знаходимо досить скупі відомості. Зокрема М. Холостенко в статті "Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII ст." пише, що "в середині церква тепер одноповерхова, бо загинуло під час пожежі дерев'яне перекриття, що ділило її на верхню і нижню церкви, і не було відбудоване" [73]. Г. Логвин у путівнику "Киев" приділяє увагу іконостасу, який раніше стояв у храмі: "Без иконостаса, погибшего во время пожара в 1811 году, трудно представить себе первоначальный внутренний вид церкви. Сейчас без него она воспринимается несколько суровой и сдержанной, что несвойственно архитектуре барокко. Только сохранившиеся коринфские капители пилястр напоминают нам о былом богатстве и красоте интерьера" [37].

Один із великих знавців і цінителів архітектури Подолу, його побуту, легенд, а особливо подій, які розгорталися на Подолі під час контрактових ярмарків, Ф. Ернст у путівнику "Київ" описав всі втрати, які зазнав інтер'єр церкви під час пожежі

1811 р.: "Пожежа Подолу 1811-го року та пізніша перебудова великою мірою зіпсувала будову – підлогу між горішньою і долішньою церквами викинуто, сходи до ґанків знищено, покриття бань змінено на ампірове, до західного фасаду притиснуто незграбну прибудову" [31, с. 568–569]. Про іконостас, який стояв у храмі, знаходимо різні свідчення. Зокрема М. Сементовський і М. Закревський згадують "о прекрасном иконостасе, который ...в 1861 г. ...отделан купцами Лычковыми " і який надавав Покровському храму "благолепный вид". Проте інший дослідник подільських храмів Ф. Ернст бачив цей іконостас і засвідчив, що "у середині XIX ст. збудовано суто ремісничий іконостас псевдомосковського стилю за проектом академіка Штрома". Як уже зазначалося, до нашого часу перший іконостас храму не зберігся.

Інтер'єр церкви нині досить простий. Церква має чіткий тридільний план. Подвоєні пілястри чотирьох несучих колон в стилі коринфського ордера поставлені на занадто високий цоколь, ордер не сприймається як цілісна композиція, але це вже наслідки пожежі і наступних невдалих перебудов. Міжповерхове перекриття в первісному стані знаходилося біля основи колони. Підлога нижнього поверху була значно вищою за існуючу. Таким чином, спочатку пропорції ордерної системи були гармонійні та підкреслювали простоту і виразність інтер'єру. У торцевій стінці західного рамена хреста на висоті між двома ярусами вікон розміщені хори, куди ведуть сходи, що знаходяться в стіні західного фасаду. Нижня площина хорів закруглена, бар'єр має вигляд металевої огорожі.

Приміщення Покровської церкви в різні часи використовували для різних потреб. З 1933 по 1946 рр. в її будівлі знаходилося відділення Київського обласного архіву. З 1946 р. споруду теплої церкви було передано в користування православній общині. У 1946 р. і 1948 р. виконували ремонти храму [39]. Невдовзі, у 1948 р., Покровський храм передали православній общині. У 1950 р. розпочався капітальний ремонт церкви, під час якого замінено всі конструкції бань і покрівлі, від-

новлено цоколь і карнизи [35]. З 1969 р. приміщення Покровського храму орендувало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, і її основні споруди використовували як складські приміщення, а в теплій церкві знаходився виробничий цех [27].

У "Памятниках градостроительства и архитектуры Украинской ССР" (1983 р.) про дзвіницю Покровської церкви знаходимо таку інформацію: "Колокольня кирпичная, квадратная в плане, двухъярусная. Завершена главой со шпилем" [44, с. 98]. Дзвіниця розташована на південний захід від Покровського храму і являє собою значну цегляну споруду. Нижній ярус дзвіниці має вигляд кубічного масивного об'єму, стіни якого оздоблені плоскими пілястрами. По верху стін проходить високий, слабо розкріпований пілястрами, карниз. Над кожною гранню нижнього ярусу облаштовано трикутний фронтончик, вікна обрамлені наличниками. На другому ярусі дзвіниці з усіх чотирьох боків розміщені широкі арки дзвонів, декоровані замковим каменем. Обабіч арок розміщені плоскі пілястри. Зверху високий, ледь розкріпований антаблемент з розвиненою фризовою частиною.

У 1946 р. дзвіниця опинилась в аварійному стані. Відомі архітектори К. Співак, А. Гвоздік, В. Горошко провели натурні дослідження, виконали обмірні креслення і констатували, що фундаменти, цоколь і стіни дзвіниці на той час потребували ремонту. Система кроков маківки в багатьох місцях прогнила, покрівля напівзруйнована. Згодом провели ремонт будівлі. У 1955 р. групою архітекторів під керівництвом Є. Лопушинської (Республіканські науково-реставраційні виробничі майстерні) проводилися дослідження і обмірювання будівель всього архітектурного комплексу Покровської церкви. Була складена історична довідка і пояснювальна записка з обґрунтуванням необхідності реставраційних робіт комплексу [39].

Вивченню історії Покровської церкви присвячено багато праць. У 1970-х рр. розроблявся проект реставрації архітек-

турного комплексу. У 1971 р. мистецтвознавцями Р. Каргородським, у 1972 р. Г. Максимовою, а також у 1974 р. Л. Крощенком було складено детальні історичні довідки про архітектурний ансамбль, на основі яких провели реставраційні роботи.

Нині архітектурний ансамбль Покровського храму добре зберігся і належить Українській православній церкві Київського патріархату.

Хрестовоздвиженська церква

Церква названа на честь одного з найвизначніших християнських свят – Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього.

У цій книжці ми вже згадували християнських подвижників – римського імператора Константина і його матір царицю Єлену, які дуже багато зробили для утвердження християнської віри на початку IV ст., за що були канонізовані і названі рівноапостольними.

Знайдені царицею Єленою в Єрусалимі гроб Ісуса Христа і хрест, на якому він був розіп'ятий, – священні для всіх віруючих реліквії. На місці знахідки хреста, встановленого на підвищенні для споглядання і поклоніння, цариця Єлена збудувала перший Хрестовоздвиженський храм. Ця важлива історична подія відзначається православною церквою 27 вересня (14 вересня за старим стилем).

У літературних джерелах київську Хрестовоздвиженську церкву нерідко називають ще Кожум'яцькою, тому що вона була парафіяльною церквою жителів Кожум'як – історичної місцевості, розміщеної в улоговині між горами Старокиївською і Киселівкою (Замковою). За часів Київської Русі тут жили ремісники-кожум'яки, які згодом створили свій цех при Київському братстві. У добре знаній легенді про Кирила Кожум'яку, який переміг в єдиноборстві змія-людоїда (синонім кочівників – ворогів Русі), опоетизована сила і відвага народних героїв – людей звичайної ремісничої праці [30, с. 665].

Церква розмістилась під горою Киселівка, з північно-західного боку. До початку будівництва кам'яного храму на цьому місці стояла однойменна дерев'яна триверха церква на кам'яному підмурку, збудована у 1748 р. на кошти жителів Кожум'як [45, с. 205]. Ця попередниця кам'яного храму на плані Києва

1803 р. мала характерний для епохи бароко хрещатий план з гранчастою апсидою на сході.

Будівництво Кожум'яцької церкви було пов'язане зі значним зростанням на той час населення слободи і його благополуччя, а також з небажанням значної частини мешкаючих тут ремісників і міщан ходити на богослужіння у Василівську церкву, яка знаходилась на значній відстані від поселення [22, с. 273].

Рис. 42. *Урочище Кожум'яки. Фрагмент гравюри. 1888 р. Хресто-воздвиженська церква.*

Приводом для клопотання перед київською духовною владою про дозвіл на будівництво храму, очевидно, стало те, що в той час розбиралися залишки неподалік розміщеної дерев'яної Хрестовоздвиженської церкви на Андріївській горі для побудови там на замовлення імператриці Єлизавети Петрівни кам'яної палацової Андріївської церкви. Це пояснює такі, здавалось би, дивні обставини, що новий храм на честь Воздвиження Хреста Господнього будується зовсім не на підвищеній ділянці місцевості, як вимагала цього багатовікова традиція, а в улоговині під горою.

Після сильної пожежі 1811 р., яка знищила майже всі дерев'яні будівлі (у тому числі й Хрестовоздвиженську церкву),

розпочалося будівництво нового кам'яного храму. Він зберігся до наших днів, але зі значними змінами. Спочатку було зведено тільки нижній однонавовий ярус храму – приділ на честь Архистратига Михаїла*. Таку назву приділу деякі київські краєзнавці пов'язують з існуванням ніби-то на цьому місці в сиву давнину Новгородської (Михайлівської) божниці [75, с. 200].

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 1010, спр. 273.

У 1822 р. київський міський архітектор А. Меленський склав проект, згідно з яким планувалася надбудова верхнього ярусу для влаштування Хрестовоздвиженського приділу та побудова дзвіниці [1, с. 157]. У наступному році проект отримав благословіння київського митрополита Євгенія Болховітінова. Проте реконструкцію довгий час не проводили "по причине недостатка материала и денег"**. Лише в середині 1830-х рр. (за даними, що містяться в "Книге записей подаяний на достроение второэтажной Крестовоздвиженской церкви") завдяки енергійній, подвижницькій роботі, яку проводив серед парафіян настоятель церкви священик Кузьма Лобадовський, від "доброхотных дателей" почали надходити значні кошти, причому навіть від віруючих інших парафій, а найбільше від Притисько-Микільської. У 1839 р. запланована реконструкція храму закінчилася "вчерне". Після завершення оздоблювальних робіт у 1841 р. митрополит Філарет освятив головний престол церкви***. Проте дзвіниці на той час ще не було.

** ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 1590.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 1020, спр. 8425.

Архівний документ Київської духовної консисторії, який зберігся, свідчить, що іконостас верхнього Воздвиженського приділу було нашвидкуруч змонтовано з окремих фрагментів іконостасів, які належали різним подільським церквам, що вціліли під час пожежі 1811 р. Мабуть, не випадково, вже в 1843 р. церковний причт і парафіяни звертаються до митрополита Філарета з проханням дозволити спорудження нового іконостаса для головного Воздвиженського вівтаря.

У проханні йшлося "о ветхости иконостаса... не имеющего в себе симметрии и хорошего виду, во многих местах показавшего

трещины... и посему угрожающего падением". Проектне креслення нового іконостаса склав губернський секретар Олексій Сенчило-Стефановський. Була укладена угода між "Крестовоздвиженской церкви священником Маркеллой Казанским и старостою церковным Петром Иваножином с одной сторо-

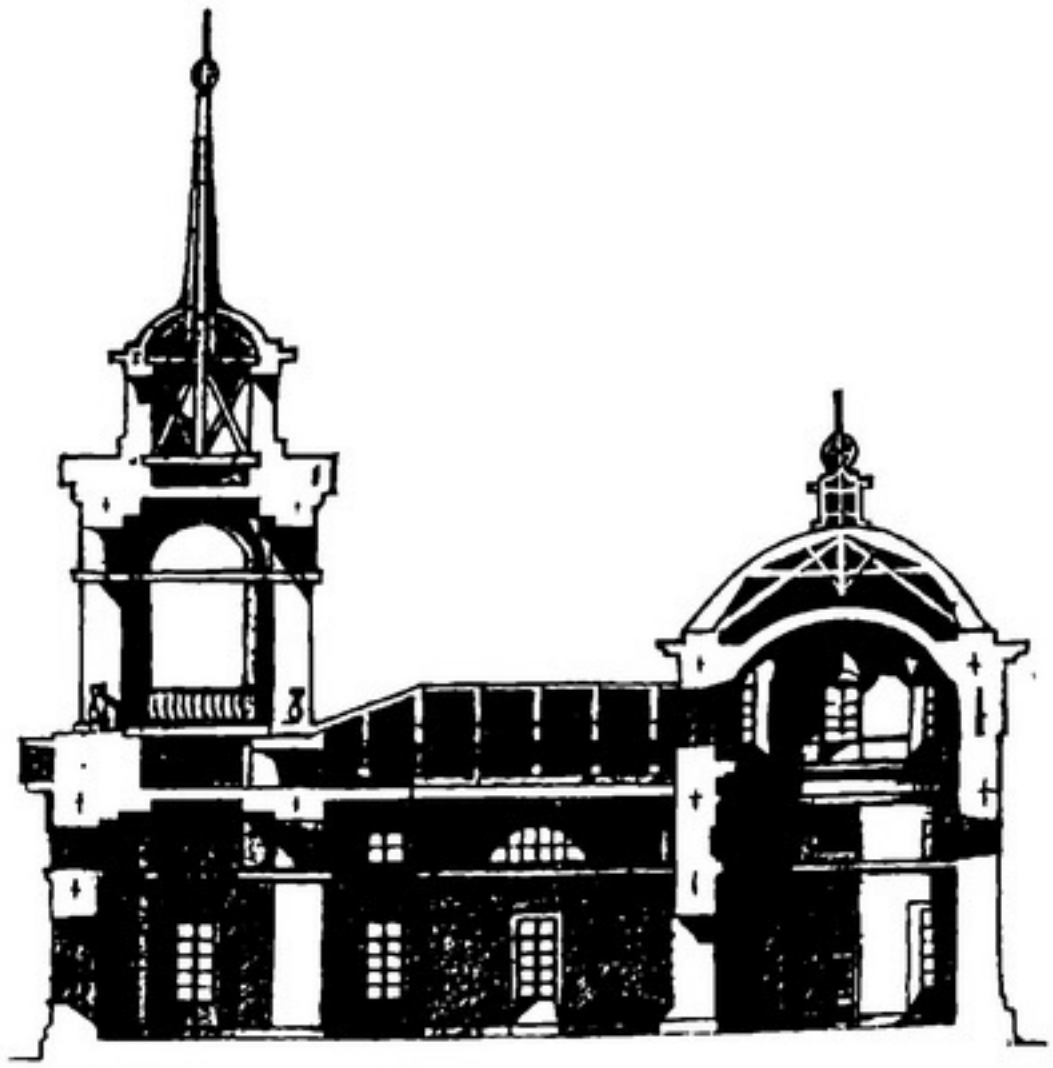

Рис. 43. *Хрестовоздвиженська церква. Креслення А. Меленського. Розріз. 1822 р.*

ны и Сенчило-Стефановским – с другой", за якою останній зобов'язувався, згідно з проектом, добросовісно та якісно виконати всю необхідну роботу: "столярную и резную... из соснового и липового дерева; колонны и весь иконостас... с лицевой стороны окрасить белой краской и полакировать; в церковных вратах крест с сиянием... позолотить по клеевому грунту листовым золотом; иконы должны быть писаны собственною ... рукою, а не другим кем-либо и из лучших образцов, какие только смогу достать"*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 809, спр. 213.

Проте на початку 1844 р., коли столярні й половина різьбярських робіт з виготовлення іконостаса вже були виконані, виникла скандальна ситуація, для виходу з якої прийняли рішення "возобновить прежний иконостас во всем его благолепии", а новий "передать в какую-либо новую бедную церковь". Причина того, що трапилося, полягала в тому, що конструкція нового іконостаса не передбачала місця для розміщення старовинних образів зі старого іконостаса, які більшістю парафіян-старожилів вшановувалися як священні раритети, а це, з їх точки зору, вважалося недопустимим прорахунком. Шанувальники старовини, як видно із тексту архівного документа, керувалися, перш за все, намірами запобігти "всякой неприличной пестроты и смеси нового с древним... выполнить Высочайшую волю Государя Императора, не соизволяющего на уничтожение никаких церковных древностей, а повелевающего напротив – сохранять оную древность со всевозможным тщанием". Старий іконостас був відремонтований майстром Доценком*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 809, спр. 213.

"Просительная книга для собирания пожертвований" від 1857 р., видана митрополитом Філаретом церковному старості Пилипу Соцькому, свідчить, що вже до цього часу було зібрано досить коштів для будівництва кам'яної дзвіниці**, і в 1859–1860 рр. вона була зведена за планом єпархіального архітектора П. Спарро в стилі пізнього класицизму, характерному для тієї епохи.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 831, спр. 63.

Ця споруда, яка прилягає до храму із заходу, добре зберегла свої первісні архітектурні форми. На настійливі прохання причту і парафіян міською Думою до території міського цвинтаря, який "по скудости усадебной земли необходимо требовал несколько большего расширения и пространства", було приєднано "до сего времени пустопорожнее, никому не принадлежавшее место (85 кв. сажень) в смежности погоста Крестовоздвиженской церкви под горою Киселевкою"***.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 830, спр. 205.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. до парафії Хрестовоздвиженської церкви приписується значна частина віруючих інших

парафій, особливо старокиївської Вознесенської. Це пояснювалося збільшенням щільності забудови житлом ділянок, що прилягали до храму, і переселенням сюди киян, які жили раніше в менш зручних місцях на схилах сусідніх пагорбів. Значною мірою такі зміни обумовили необхідність проведення реконструкції прилягаючого до храму з північно-західного боку ветхого коридору (галерії). Згідно "предписанию", виданому 28 жовтня 1868 р. будівельним відділенням київського губернського правління священику церкви Василю Мокринському, замість розібраної дерев'яної галереї було здійснено будівництво ширшої кам'яної, яка "благовиднее старой и предохранит народ, невмещающийся в церкви от ненастной погоды"*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 756, спр. 694.

Архівні документи свідчать, що у другій половині XIX ст. при Хрестовоздвиженській церкві відкрилась церковнопарафіяльна школа. Для її утримання потрібні були додаткові кошти і причту доводилося заощаджувати, умовно кажучи, кожну копійку, наприклад спалювати "негодные к употреблению ветхие ризничные облачения, чтобы извлечь остатки ценного металла" та пустити їх у продаж**.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 859, спр. 321.

Хрестовоздвиженська церква і її школа з часом перетворилися на вельми шанований серед подолян церковно-просвітницький центр. Незважаючи на це, знаходилися богохульники, які вважали за можливе коштом церкви вирішувати свої матеріальні проблеми: наприкінці 1877 р. "из церковной ризницы были похищены священные сосуды"***.

*** ЦДІА України, ф. 127, оп. 768, спр. 92.

На початку 80-х рр. XIX ст. були виконані важливі роботи з благоустрою церковної садиби. Насамперед змурували кам'яну огорожу для розмежування частини двору і площі, яка прилягала до церкви. Після цього під горою для запобігання зсувів забили дубові стовпи і виконали "обдерновку" відкосів; із тесаного каменю міцних гранітних порід змурували масивну стіну; між горою і храмом, з південного боку, знизили рівень землі; переклали бруківку всього церковного цвинтаря і облаштували навколо церкви тротуари, які залили вапном.

У 1886–1887 рр. під керівництвом міського архітектора В. Ніколаєва було здійснено значне розширення церкви, яка "по приходу настоящего времени тесна": замість розібраної дерев'яної галереї, що прилягала до південного фасаду храму, звели "большую каменную пристройку" – приділ з напівпідвалом*. У приділі влаштували церковну ризницю, а на нижній поверх нової прибудови перевели церковнопарафіяльну школу, яка розташовувалася до цього в невеликому дерев'яному будиночку.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 858, спр. 42.

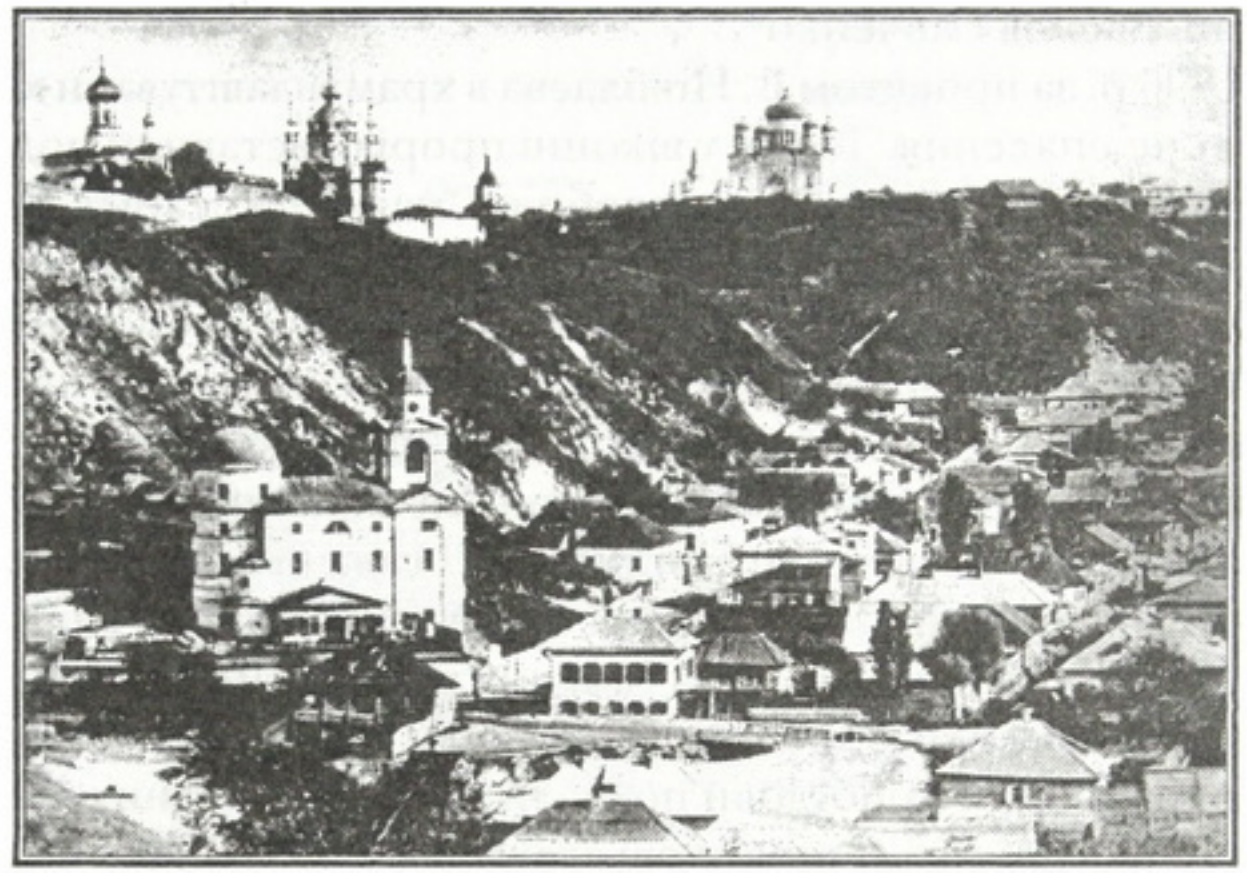

Рис. 44. *Хрестовоздвиженська церква в панорамі Подолу. Вигляд з півночі. Фото другої половини XIX ст.*

В архівних матеріалах, які стосуються реконструкції храму того часу, містяться цікаві деталі про характер виконаних робіт, їх організацію, застосовані матеріали та про виконавців реконструкції. Наприклад, камінь із сірого граніту для фундаменту прибудови придбали на кошти церковного старости Арсенія Кучерова, а залізні в'язі для укріплення стін і покрівельне залізо закуповували в крамниці "потомственного почетного гражданина... купца Михаила Дегтярева". На будівництві працювали каменяр Пилип Огарьов, тинькар Дмитро Спірідонов, столяр Петро Корольов, тесляр Тит Філімонов,

покрівельники Петро Жданов і Борис Іванов, маляр Тимофій Сенчило, скляр Тимофій Мухін.

Майстри-пічники змурували кілька груб, зробили "пробивку арок внутри церкви", влаштували кіоти для образів Почаївської Божої Матері та Святителя Миколи Чудотворця. У малюванні образів, а також у "возобновлении живописи и написании таковой вновь" на стінах і склепіннях храму брали участь живописці Захарій Михайленко, Григорій Вигуров, Федір Іванов. "Поновление икон на большом куполе" виконував живописець Василь Савченко*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 875, спр. 15516; спр. 1694а.

У 1896 р. за проектом В. Ніколаєва в храмі влаштували калориферне опалення. Тоді ж у віконні прорізи вставили подвійні зимові рами, а на горищі зробили "накат на старых прочных балках, лежащих поверх стен". У 1901–1905 рр. для розширення церкви за проектом В. Ніколаєва звели двоповерхову кам'яну прибудову до храму з північного боку, симетричну південній прибудові. Згідно з архітектурним кошторисом у цей час виконувались такі роботи: викопали окопи під фундамент для нових стін прибудови завглибшки 1 сажень; вимурували із цегли фундаменти, цоколь нової прибудови, стіни з "киевского строевого кирпича"; для з'єднання нових стін із старими в останніх зробили борозни завширшки і завглибшки шість вершків; в стіни прибудови поклали два ряди залізних в'язей зі штабового заліза. В прибудові влаштували калориферне опалення, з'єднане з системою опалення основної будівлі храму; на верхньому поверсі, де намітили встановити приділ на честь Казанської Божої Матері, "по особому рисунку из дубового материала" влаштували іконостас і дубовий престол; всередині прибудови стіни двічі звапнували**.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 867, спр. 406.

Залізний дах над прибудовою, як і над храмом, повністю пофарбували мідянкою двічі по ґрунту; над північною і південною прибудовами храму змурували дві бані діаметром 1,5 сажня, а над головним куполом – нову баню такої самої конструкції, як і бічна, діаметром 2 сажні, заввишки 3 сажні до яблука. Яблуко з хрестом позолотили; до 13 вікон храму "выкованы железные

переплеты... окрашенные масляной краской в серый цвет"; біля вхідних дверей до храму поставили 3 дерев'яних тамбури, стіни яких, як і самі двері, пофарбували вохрою під дуб*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 864, спр. 406.

11 вересня 1905 р. на прохання настоятеля церкви священика Матвія Бутовського і з благословення митрополита Фла-

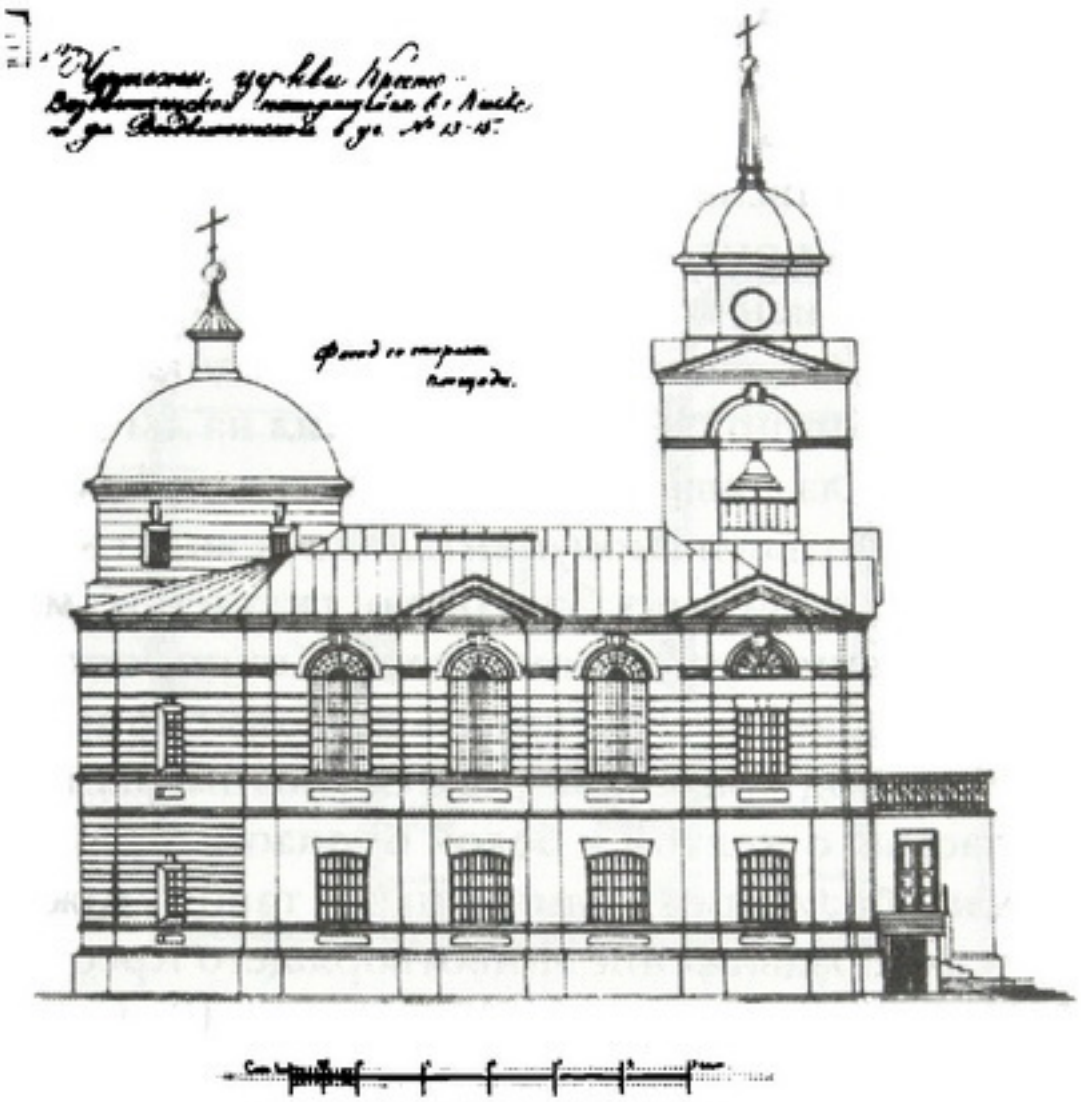

Рис. 45. *Хрестовоздвиженська церква. Північний фасад. Обмірні креслення. 1925 р.*

віана освячено приділ на честь Казанської Божої Матері, влаштований на другому поверсі північної прибудови**. У 1910–1912 рр. звели двоповерховий дерев'яний, облицьований цеглою, будинок для причту, звернений головним фасадом на вулицю Воздвиженську, його торець прилягає до південно-західного боку церковної садиби. Він зберігся до наших днів.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 868, спр. 431.

У 1912 р. причт Хрестовоздвиженської церкви брав активну участь у зборі коштів на зведення храму в ім'я Миколи

Чудотворця і будинку для російських прочан у м. Барі, де покояться мощі Святителя*. У 1914 р. на честь цього святого, вельми шанованого в православному світі, в північно-західному куточку церковної садиби за проектом архітектора Олексія Петренка була зведена невелика наметова каплиця в псевдоросійському стилі для похоронної відправи.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 871, спр. 113.

Наприкінці 1914 р. церковний причт і парафіяни звернулися до духовної влади за дозволом на художній розпис південного і північного приділів верхнього поверху храму. В їх "прошении" до Київської духовної консисторії говорилось, що правий і лівий приділи були повибілювані, але потім почорніли, закоптились, місцями обсипався тиньк, а також про те, що "выросший в нашем приходе подрядчик по росписи церквей Лев Филиппов Кохно предложил на льготных условиях... два придела нашего храма украсить орнаментами и живописью"**. Дозвіл на монументально-декоративні розписи приділів було отримано. За угодою, складеною між причтом та іконописним майстром Левом Кохно, останній зобов'язувався в приділах "расписать живописью и орнаментами с панелью под мрамор, частью с золотом, частью с алюминием и частью с желтой и белой бронзой... сделать до 30 священных изображений – одиночных и таких сложных, как Тайная Вечеря, Воздвижение Животворящего Креста Господня и др."*** Як випливає з акту, складеного 18 січня 1915 р. членами Комітету по розпису церкви, свою роботу Л. Кохно на той час виконав відповідно до даного йому завдання цілком добросовісно.

** ЦДІА України, ф. 127, оп. 873, спр. 421.

*** Там же.

У друкованих літературних джерелах наводяться дані, що в розпису Казанського приділу брав участь відомий український живописець, парафіянин Хрестовоздвиженської церкви, що мешкав на вулиці Дегтярній, Григорій Петрович Світлицький.

Як свідчить церковний кліровий запис від 1918 р., в передреволюційний час у храмі Божа служба відправлялася в трьох приділах з престолами: "во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста и во имя Казанской Богоматери" на

верхньому поверсі та "во имя Архистратига Михаила" на нижньому*.

* ЦДІА України, ф. 127, оп. 1010, спр. 273.

Після революції храм залишався деякий час діючим, але у 1935 р. його закрили, а останнього настоятеля церкви – священика Феодосія Павловича Павловського – заслали до Сибіру. У 1936–1941 рр. церковні приміщення використовувались під різні майстерні та склади. Інтер'єру храму, його монументально-декоративному оздобленню було завдано величезної шкоди. Проте в роки німецької окупації відправа відновилась і більше не припинялась.

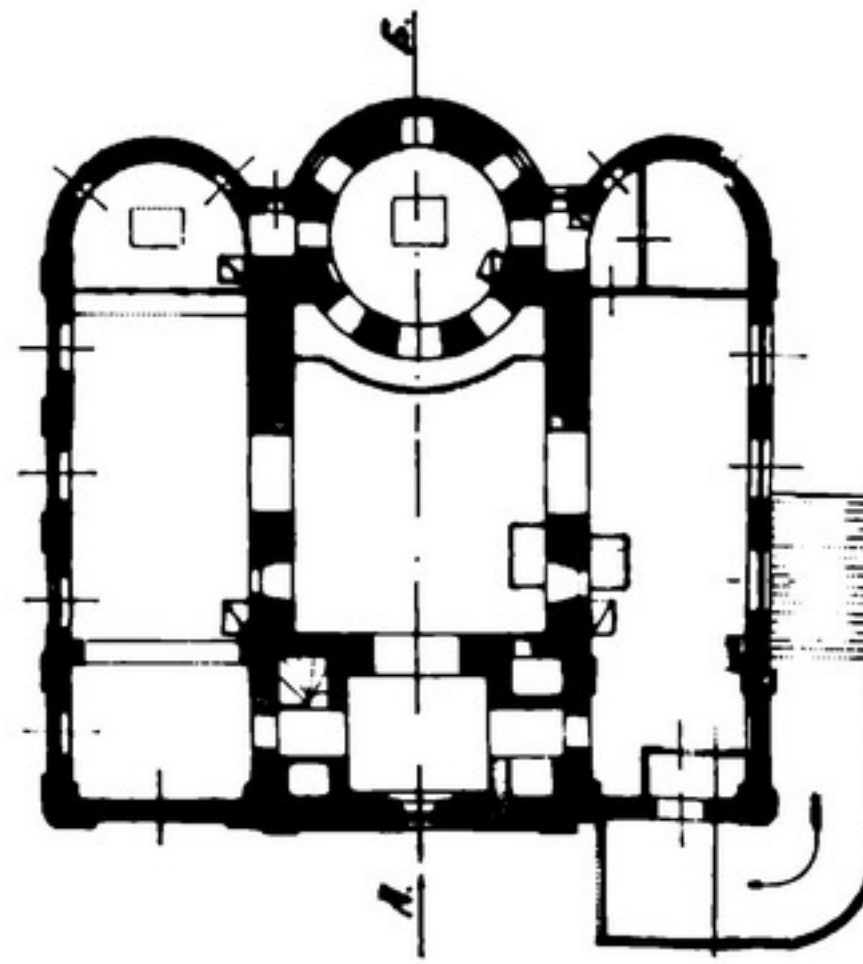

Рис. 46. *Хрестовоздвиженська церква. План другого поверху. Обмірні креслення. 1925 р.*

У 1986–1988 рр. коштом церковної громади провели ремонтно-реставраційні роботи в приділах верхнього поверху, відновили живопис. У 1991 р. почалася реставрація нижнього приділу Св. Михаїла, а з серпня 2000 р. там правиться богослужіння. Одночасно з цим на нижньому поверсі влаштований північний приділ Св. Андрія Первозванного, а у верхньому

Хрестовоздвиженському приділі встановлено новий різьблений іконостас, зроблений в Івано-Франківську.

Викладені факти свідчать про те, що різні, відносно значні, добудови і перебудови в Хрестовоздвиженській церкві виконувались протягом практично всього XIX ст. і, частково, на початку XX ст., внаслідок чого в будівлі поєднуються стилістичні риси архітектури різних періодів. Це поєднання візуально легко простежується в архітектурних формах і об'ємно-просторовій структурі церковної споруди, а процес поступової видозміни, трансформації образу пам'ятки можна бачити, аналізуючи відповідні іконографічні матеріали. Зокрема, на найбільш ранніх фотографіях храм прямокутний в плані, об'єм витягнутий вздовж осі схід–захід з напівкруглою апсидою зі східного і дзвіницею із західного боку. Фасади первісного ядра храму розчленовані невеликими півциркульними віконними прорізами, горизонтальними тягами і рустом. Проте на іконографічних документах початку XX ст. храм зображено у вигляді тринавової трьохапсидної будівлі з високою папертю і східцями в південно-західній частині. План його вже наближений до квадрата. Фасади прибудов мають неоренесансний характер. Для освітлення інтер'єру влаштовано на другому поверсі ряд великих півциркульних вікон з характерними для того часу металевими рамами.

Архівольти вікон прикрашені зубцями із профільованих цегляних тичків. Це досить розповсюджений на рубежі XIX–XX ст. місцевий київський художньо-декоративний прийом, напрацьований у зв'язку з відмовою від зовнішнього тинькування будівлі та переходом до використання на фасадах лицьової цегли.

Дзвіниця, яка піднімається над притвором храму, добре зберегла свої первісні класичні форми (за винятком її завершення, яке лише нещодавно було відреставровано). Дзвіниця квадратна в плані, двоярусна, з арочними прорізами на чотирьох фасадах другого дзвінкового ярусу, увінчана восьмигранним куполом сферичної форми і високим шпилем.

У цілому церковна будівля за своїми архітектурними формами і пропорціями гармонійно вписується в навколишнє архітектурно-ландшафтне довкілля і, безумовно, являє собою видатний історико-архітектурний зразок київського культового зодчества. На загальному фоні традиційної храмової архітектури свого часу вона є вельми оригінальною спорудою.

Безумовно велика не тільки історико-архітектурна, але й художня значимість пам'ятки. Вона пов'язана з настінним розписом її інтер'єру, який створювався, як уже згадувалось, багатьма майстрами у різні часи. Тому й немає стилістичної єдності, і не всі розписи, природно, мають однакову високу художню цінність. На багатьох ділянках стін і склепінь інтер'єру храму перші живописні композиції не збереглись, а на збережених помітні чисельні некваліфіковані поновлення.

Якщо врахувати, що не так багато дійшло до наших днів пам'яток сакрального зодчества, де збережено у такому значному обсязі зразки старовинних настінних церковних розписів, як у Хрестовоздвиженській церкві, то значення пам'ятки для наших сучасників і нащадків важко переоцінити. Багато живописних композицій, судячи за сюжетами і стилістичними особливостями, створювались явно під впливом знаменитого розпису київського Володимирського собору, виконаного такими визначними майстрами релігійного живопису, як В. Васнецов, М. Нестеров, і це було досить поширеним явищем у релігійному мистецтві того періоду. З часом дуже популярними стали церковні розписи відомого українського художника І. Їжакевича – випускника іконописної майстерні Києво-Печерської лаври, який згодом став її викладачем.

Як зазначалося раніше, в розпису Казанського приділу храму брав участь визначний український живописець Г. Світлицький. Зауважимо, що церковний живопис – маловивчена сторінка його творчості. Але, виходячи з живописних особливостей виконання таких композицій, як "Покрова Пресвятої Богородиці" і "Бесіда Христа з самаритянкою", вони, безумовно, належать пензлю цього майстра. Дослідники припускають,

що в одній з названих багатофігурних сцен художник зобразив себе в образі дяка, тим самим підкресливши свою повагу до гуманітарних традицій епохи Відродження.

Якщо врахувати, що з Хрестовоздвиженською церквою пов'язані імена багатьох видатних діячів культури і мистецтва різних часів, зокрема зодчих А. Меленського, П. Спарро, В. Ніколаєва, художника Г. Світлицького, письменника М. Булгакова (його батьки були парафіянами цього храму, а сам письменник 18 травня 1891 р. був там похрещений)* і багатьох інших, то, без сумніву, ця пам'ятка архітектури є справжньою національною святинею. Храм належить Українській православній церкві Московського патріархату.

* Хинкулов Л. Ф. Золотые ворота Киева. – К.: Рад. письменник, 1988. – С. 82.

Церква Різдва Христова

Якщо спускатися на Поділ вигнутим і крутим Володимирським узвозом, то перед очима відкривається чудова панорама подільських споруд. Церква Різдва Христова стояла на розі Олександрівської вулиці (тепер Сагайдачного) і Поштової площі, нею закінчувалася дорога з гори на Поділ. Вертикалі дзвіниць церкви Різдва Христова і Грецького монастиря на Контрактовій площі ніби розпочинали і завершували основну магістраль Подолу – вулицю Олександрівську.

З трьох ампірних церков – Миколи Доброго, Пирогощої і Різдва Христова, збудованих Андрієм Меленським у Києві на Подолі і зруйнованих у 1935 р., церква Різдва Христова мала для українців особливе значення. З 6 по 8 травня 1861 р. в ній стояла труна з тілом славетного поета Тараса Шевченка перед тим, як його прах було відвезено на Чернечу гору до м. Канева [12].

С. Русова в журналі "Украинская жизнь" 1913 р. писала: "...можно собственно сказать, что до 60-х годов не было украинского общества: были литературные кружки, были отдельные семьи и личности, проникнутые национальными симпатиями. Похороны Шевченко – вот первый факт общественной национальной жизни в Украине" [56].

Найдетальніший опис похорону Тараса Шевченка залишив Честахівський, друг поета, у своїх листах до української громади. "Батько наш, дорогий Кобзар, орел сизокрилий, уже в Києві. Учора 6-го числа, в сім часів утра приїхали в Бровари... Процесія почалася около 5 часів у самому лісі, що з сторони Броварів. На мосту одпрягли коней і студенти й громада несли на руках Кобзаря аж до самісінької церкви Рождества, що на Подолі. Усю дорогу казали привітні слова Батькові Кобзареві і оставили його на ніч у церкві. У неділю, в чотири часа пополудні, одслужили панахиду і понесли Батька Великого на руках...

Як вийшов я з церкви та подивився, що діється на дворі під великим небом, то я не знаю, братці українці, як Вам сказати, що діялося зо мною. Хотілося би умерти, або утопитися...щоб не побачити більше такого. Домовину Кобзаря поставили на нари і несли на руках понад Дніпром широким і понад крутими горами.

Попереду їхали на конях два жандарма, за ними хор не солдатської, а городської музики, грали марш. За ними несли хреста, а за хрестом хоругву, а за нею ще дві хоругви, потім попи, за ними група цехових громадських значків 8-м, а потім красувався кобзарський гроб, накритий червоною китайкою – заслугою козацькою, а кругом його 11 значків городських цехів. Процесія розтягнулася на цілісіньку версту, і вид був такий високоторжественний і поразітельний та добром пахучий, що хіба тільки у Бога в раю"*.

Земляк і давній знайомий Т. Г. Шевченка Петро Лебединцев згадував: "Не тільки в церкві, а й на дворі було повноповнісінько людей. Сотні киян зібралися на Олександрівській і Михайлівській, біля Царського саду стояло народу не менше, ніж буває 15 липня під час Володимирського Хресного ходу". Так оплакував український народ смерть свого Кобзаря.

Біографія Т. Г. Шевченка переплітається з історією подільської церкви не тільки чорною датою його смерті. Церкву Різдва Христова побудовано 1814 р., саме тоді, коли народився поет. Мешкаючи у Києві, Т. Г. Шевченко нерідко навідувався до цього чарівного придніпровського куточка**.

За завданням Археологічної комісії Т. Г. Шевченко замальовував пам'ятки старовини давнього міста. Допомагав йому художник Михайло Сажин. На жаль, Тарасові зображення церкви Різдва не збереглися, проте відомо, що саме її він малював.

Поряд із церковним дерев'яним храмом стояв будинок, у якому жив видатний український музикант і композитор Артем Ведель. Із розчинених навстіж вікон до церкви долітали чарівні звуки мелодій "Херувимської", "На ріках Вавілонських" та інші, написані талановитим композитором.

* Честахівський. Листи Честахівського, писані в 1861 р. про похорон поета Шевченка // Неопалима купина. – 1995. –№ 3–4. – С. 36–52.

** Товариш Тараса Григоровича по Київському університету поет Белін-Кенджицький писав: "Ми ходили часто понад Дніпром... Він брав із собою теку з паперами для малювання, пенсілі та фарби, і так ми малювали..."

Особливою мелодійністю відзначався дзвін дзвіниці при мурованому храмі. Його звучанням заслуховувався ще невідомий у ті часи поручик у відставці Олександр Купрін, коли вперше ступив на київську землю. Майбутній письменник оселився неподалік від церкви у готелі "Дніпровська гавань", часто заходив до храму, милувався його чудовим іконостасом, настінним живописом.

Церква була першим значним храмом на шляху від моста до Подолу вздовж берега Дніпра, вона ніби відкривала собою Поділ. Її східний фасад виходив на нинішню Поштову площу, південний – на вулицю Сагайдачного.

На підставі літературних і архівних джерел можна уявити інтер'єр церкви, проектний і фактичний первісний зовнішній вигляд храму, його наступні прибудови і поновлення, а також довідатися про історичні події, які пов'язані з церквою.

Місце, де знаходився храм, розташоване неподалік від колони Магдебурзького права, встановленої там, де, за переказом, князь Володимир хрестив своїх синів. Багато парафіян вважали, що церква Різдва була заснована за часів Київської Русі, коли правив князь Володимир. Це засвідчує документ зборів Київської духовної консисторії "Фундамент доскональный тестованый храму Рождества Христова", опублікований у журналі "Киевская старина". У ньому стверджується, що "церковь Рождества Христова Киево-Подольская, Крещатицкая – перва мае и веде свый фундамент од самого крещения Володимерового и Руси, од року 6519" (тобто 1011 р. від Різдва Христова. – *Л. Т.*). Але цей документ (за мовою написання відповідає кінцю XVI – початку XVII ст.) не сприймався всерйоз найбільш авторитетними істориками. Вони вважали його або вимислом, як М. Закревський [22, с. 757–759], або підробкою, як М. Петров [45, с. 198–200]. До того ж відсутні будь-які згадування про цю церкву в документах до 1543 р.

Саме в 1543 р. церква Різдва Христова на Подолі згадується в ревізькому звіті королівських комісарів. Ким була збудована і який мала вигляд ця церква, невідомо, але у 1564 р. вона вже

не існувала і на пожертвування відбулися закладини нової церкви. Цей храм згадується в "Росписи Киева" 1682 р. серед 12 подільських церков. Про його зовнішній вигляд можна судити з відомого плану Києва 1695 р., складеного І. Ушаковим, де церква Різдва зображена у вигляді дерев'яної однобаневої будівлі. На початку XVIII ст. церква згоріла, і в 1717 р. коштом київського бургомістра Романа Тихоновича знову було збудовано дерев'яний храм "в тож именование". У 1743 р. поряд зі старою церквою почалося будівництво нової.

Оскільки коштів не вистачало, будівництво тривало сорок років (до 1748 р. були збудовані стіни і баня). Споруда була завершена в 1783 р. у вигляді нового дерев'яного храму на кам'яному фундаменті. Але до 1804 р. церква стала такою ветхою, що, за словами міського архітектора А. Меленського, "от сильного напряжения ветров угрожает скорым падением" [12, с. 32]. На початку 1805 р. церкву розібрали, а Божі служби відправляли в дзвіниці Симеонівської церкви при храмі Миколи Доброго.

Слід було вирішити, чи буде храм зводитися на старому місці. Причт і парафіяни наполегливо висловлювалися за це, але військовий губернатор І. Тормасов дотримувався іншої думки. Він переконував їх перенести церкву на нове місце "на Крещатицкой расчищенной горке". Проте невдовзі побажання парафіян було задоволено. У червні 1808 р. міський архітектор А. Меленський* склав проект нової кам'яної церкви, яку планували побудувати на старому цвинтарі (проект затвердив київський митрополит Серапіон) [75].

Церква Різдва Христова виконана в стилі класицизму. Храм проектувався симетрично відносно осі захід–схід. Головний об'єм храму перекривався банею з люкарнями і завершувався маківкою з хрестом. Зі сходу до головного об'єму примикала півциркульна в плані вівтарна апсида, із заходу – двоярусна дзвіниця, увінчана шпилем, з півночі і півдня – чотириколонні портики іонічного ордера. Площину стін передбачалося розчленувати напівколонами і прикрасити рустом.

* Андрій Іванович Меленський (1766–1833) увійшов в історію київської архітектури як видатний інтерпретатор класичного стилю. Серед найбільш значних його будівель у Києві – храм Миколи Доброго (не зберігся), Воскресенська церква, будинок ігумені та дзвіниця Флорівського монастиря, церква-ротонда Св. Миколи на Аскольдовій могилі (перебудована), Воздвиженська церква на Кожум'яках, пам'ятник-колона на честь повернення Києву Магдебурзького права.

ЦЕРКВА РІЗДВА ХРИСТОВА

З невідомих причин на початку XIX ст. у документах храм іменували по-різному: церква Різдва Христова і церква Різдва Богородиці. Ця плутанина зафіксована і в проекті А. Меленського: у заголовку говориться про церкву Різдва Богородиці, а в резолюції митрополита – про церкву Різдва Христова [23, с. 264].

Рис. 47. *Церква Різдва Христова. Проект А. Меленського. Головний фасад. 1808 р.*

При проектуванні місце розташування храму порівняно з колишнім було обрано трохи ближче до Дніпра. Це створило деякі проблеми. Наприклад, при виконанні земляних робіт з'ясувалося, що прокладена труба водогону XVIII ст. продірявилася, і вода заливає ґрунт. Довелося розчищати й осушувати ґрунт, проривати канави, завозити щебінь. Лише у 1808 р. під керівництвом А. Меленського розпочалися будівельні роботи. Цегляне мурування виконали міщани В. Серіков і П. Кукушкін. Будівельні матеріали причт придбав у місцевих купців.

Деякі джерела за 1808 р. свідчать, що "при рытье фундаментов этой церкви было найдено кладбище согласно старинному

обычаю хоронить умерших в храме или подле храма. Это кладбище вероятнее всего служило для всего Подола, пока не было заменено новым – на Щекавике". Протягом виконання робіт замовник відчував постійну нестачу коштів. На початку будівництва причт мав у своєму розпорядженні невелику частину кошторисної суми, що складала 65 тис. руб. Але настоятель храму протоієрей Михайло Луценко і диякон Максим Романовський доклали багато зусиль для збирання пожертвувань на будівництво церкви. Цих коштів вистачило на оплату чималого обсягу робіт. Деякі витрати покрили цільові пожертвування, найбільше з яких зробив купець Веремєєнко (1800 руб.). Майор Г. Савойський позичив храму 6000 руб. з умовою вічного поминання. Невелике пожертвування (10 руб.) отримали від представника знаменитої родини борців за волю Греції – волоського князя Іпсіланті, який мешкав на той час у Києві.

Уже в 1809 р. були зведені стіни і на зиму перекриті тимчасовим дахом. На початку 1811 р. дзвіниця майже була готова, на ній навіть закріпили деякі дзвони. Але раптова трагічна подія призупинила будівництво. 9 липня 1811 р. сталася спустошлива пожежа, яка знищила практично весь дерев'яний Поділ. Жарке і сухе літо сприяло поширенню вогню*. До 10 липня густонаселений район перетворився у руїни [22, с. 757–759].

* За словами М. Закревського, "в продолжении трех часов Киевский Подол представился огненным морем".

Безпосередньо від пожежі церква Різдва, очевидно, не постраждала, оскільки вона розташована біля самого Дніпра далеко від епіцентру катастрофи. Згоріли тільки деякі дерев'яні речі, що зберігалися поза церквою, у тому числі й старий іконостас. Проте пожежа негативно вплинула на хід робіт внаслідок того, що більшість парафіян втратила все своє майно і не могла підтримувати будівництво пожертвуваннями. У зв'язку з цим кам'яне мурування бані було закінчене лише 30 червня 1813 р., після чого на бані встановили позолочені хрести, а всередині храм відтинькували і частково розписали.

Втрати від пожежі частково були компенсовані тим, що до церкви Різдва перейшло вціліле майно прилеглої Спасо-Преображенської церкви, яка зовсім згоріла. Найкоштовнішим

придбанням був дерев'яний різьблений п'ятиярусний іконостас стародавньої роботи. Його встановили у церкві Різдва 1 січня 1814 р. У лютому того ж року митрополит Серапіон урочисто освятив храм.

Зовнішній вигляд нової церкви багато в чому програвав запроектованому. Нестача коштів (будівництво закінчилося з безліччю боргів) призвела до того, що проект довелося спростити. Не були облаштовані люкарні на бані та відкладено до кращих часів будівництво обох портиків. Цілих десять років існування оновленого храму настоятелю М. Луценку і колишньому священику Спасо-Преображенського храму М. Романовському дуже багато клопоту завдавали кредитори. Деякі з них врахували скрутне становище причту і повністю або частково відмовилися від стягнення боргів. Останній із кредиторів будівельник Серіков одержав гроші лише у 1830 р.

Спочатку приход у зв'язку з пожежею зменшився від 929 до 637 парафіян, але згодом їх кількість почала збільшуватись. У 1820 р. А. Меленський склав кошторис "для зделания вновь двух фронтонов с колоннами при церкве новопостроенной во имя Рождества Спасителя с деревянною огорожею", але тільки в 1825 р. ці роботи вдалося виконати. Слід зазначити, що на цей час істотно змінилося містобудівне положення церкви. До пожежі 1811 р. храм стояв на розі старих вулиць Великої Хрещатицької і Рождественської, причому на першу виходив північний фасад, а на другу – західний, звідки і передбачався вхід до церкви. Коли ж у 1812 р. було прийнято новий план забудови Подолу, який кардинально змінив мережу вулиць, то виявилося, що прокладена знову Олександрівська вулиця проходила біля самої церкви з її південного боку, південний портик виступав за червону лінію, а рівень бруківки був вищим за рівень цвинтаря. Рождественської вулиці не стало. Внаслідок цього передбачений проектом вхід до храму став незручним, оскільки потрапити до церкви із західного боку можна було тільки через цвинтар, а для цього потрібно було пройти крутим брукованим спуском Олександрівської вулиці.

Взимку це було особливо незручно. Довелося відкрити вхідні двері з південного боку головного об'єму, і тому під час богослужіння було чути вуличний шум. Перепад рівнів призвів до того, що колони південного портика виявилися ніби вкопаними в землю. Через порушення пропорцій (а можливо задля економії) запроектовані в 1807 р. іонічні колони замінили більш простими тосканськими. Крім портиків, зовнішні стіни

Рис. 48. *Вулиця Олександрівська (нині Сагайдачного) під час Контрактової ярмарки. Праворуч церква Різдва Христова.*

храму прикрашали зі східного боку напівколони, між якими в рустованих стінах розташовувались прорізи вікон і над ними круглі вікна другого ярусу. Подібні круглі вікна були і під шпилем дзвіниці. Другий ярус дзвіниці прикрашали вісім іонічних напівколон [22, с. 751–752].

Церковний цвинтар у 1825 р. обгородили, а через десять років огорожу замінили невисоким дерев'яним парканом на цегляних опорах. Креслення огорожі і воріт склав міський архітектор Л. Станзані.

Зовнішній вигляд церкви змінився у 1837–1841 рр., коли до храму був прибудований новий північний теплий бічний вів-

тар на честь Св. Сергія Радонежського. Ці роботи виконувалися (у 1836–1842 рр.) коштом колишнього церковного ктитора (старости) купця другої гільдії Сергія Ісайовича Терехова. Прибудова являла собою кам'яну базиліку з плоскою стелею, до якої зі східного боку примикала вівтарна частина у вигляді ротонди, завершеної невеликою банею. Проект прибудови (автор невідомий) був ухвалений міським архітектором Л. Станзані 25 листопада 1837 р.* Новий бічний вівтар був освячений 10 серпня 1841 р. З його появою церква втратила притаманну класицизму симетрію і лаконічність форм.

* Він, зокрема, зазначав: "При делании от стороны погоста предполагаемого к постройке теплого придела делать таковую и с другой стороны для соблюдения симметрии и приличия города не нужно".

Купець С. Терехов за своє пожертвування заслуговував багатьох подяк. Проте у 1846–1847 рр. настоятель церкви М. Космін відмовився надати йому в оренду церковні угіддя. Тоді С. Терехов почав вимагати у митрополита виплатити йому останню із сум, витрачених на ремонт храму. Грошей у церкви не було, і С. Терехов одержав в оренду угіддя з заліком боргу за орендну плату.

У 1845 р. частково був розписаний інтер'єр церкви, а також поновлений живопис іконостаса. Незважаючи на цей ремонт, зовнішній вигляд храму залишався скромним. Київський староста священик К. Фоменко писав: "Бедный и убогий вид имела в 50-х годах Рождественская церковь. Зимой богослужение производилось в тесном Сергиевском теплом приделе, устроенном старостой Сергием Тереховым. Молящихся была лишь горсточка".

У 1860–1863 рр. на церковному цвинтарі, на розі нинішніх вулиць Сагайдачного і Боричів узвіз, звели триповерховий кам'яний будинок замість дерев'яного будинку причту. Київська духовна консисторія ухвалила, що цю будівлю "находит весьма возможным и полезным для церкви". Верхній поверх використовувався для потреб причту, а у нижньому здавали в оренду чотири магазини, які приносили храму солідний прибуток. У 1860-х рр. поряд з церквою побудували поштову станцію. Таке розташування храму і станційного будинку на тривалий час визначило вигляд нинішньої Поштової площі [26, с. 12–13].

При перепланування Подолу після пожежі церкві надали у власність дві ділянки. Перша з них (поруч із цвинтарем) через особливості планування кварталу стала ізольованою від фронту вулиць, у 1902 р. її продали власниці суміжної ділянки Р. Мордасевич. Друга ділянка, забудована незначними спорудами, знаходилася на розі сучасних вулиць Сагайдачного і Боричів узвіз (раніше за адресою вулиця Олександрівська, 73. – *Л. Т.*) по діагоналі від цвинтаря. Оскільки церква не мала коштів на зведення капітального будинку, ділянка здавалася в оренду. Нині на цьому місці височить сучасна споруда, в якій розміщується Перкомбанк.

З 1883 р. церква Різдва взяла "в свое заведывание" Хрещатицьке джерело – колодязь біля каплиці під пам'ятником Магдебурзькому праву – і одержала право освячувати в ньому воду. Парафіяни церкви І. Іщенко й А. Давиденко надали кошти на позолоту верхівки пам'ятки і придбання для каплиці ікон [23, с. 264].

Свідоцтв про значне перероблення церкви в другій половині XIX ст. немає. Але є підстави вважати, що у цей час поновили живопис храму, оскільки настоятелем церкви Різдва Христова в 1853–1899 рр. був Йосип Желтоножський. Цей священик мав неабиякий мистецький дар, брав участь у поновленні древніх фресок Софійського собору і Кирилівської церкви, а при церкві Різдва відкрив іконописну майстерню.

У 1893 р. з ініціативи Й. Желтоножського і парафіянина церкви архітектора М. Казанського було запропоновано перетворити храм з холодного у теплий. М. Казанський склав проект пристрою калорифера в головному об'ємі та голландської печі у вівтарі. Але цей проект не було відразу реалізовано. Вдалося лише поставити навколо цвинтаря нову металеву огорожу на цегляних стовпах за проектом того ж М. Казанського (1893 р.) і коштом церковного старости купця А. Сироткіна.

Будівельні і реставраційні роботи набули доволі широкого розмаху, коли новим священиком став випускник Київської

духовної академії Олексій Іванович Язловський. Енергійний настоятель вдало продуманими діями зумів перебороти хронічний брак коштів. Уже в 1900 р. Язловський запропонував капітально відремонтувати церковний будинок на цвинтарі та прибудувати до нього новий триповерховий об'єм. Роботи завершили у 1903 р., причому значну частину потрібних для ремонту коштів отримали від продажу церковної ділянки. У 1900–1901 рр. церкву відремонтували зовні, позолотили три маківки й хрест, пофарбували дах і стіни. У 1902 р. в садибі церкви проклали нову каналізацію. Згодом, у 1904 р., єпархіальний архітектор Є. Єрмаков склав проект прибудови входу до церкви. Для входу до головного об'єму храму прибудували спеціальний тамбур, до якого з південного боку вели нові вхідні двері, а колишній західний вхід заклали і перетворили у вікно з різнокольоровим склом у формі хреста.

Найзначніші роботи розгорнулися з 1909 р. Зокрема, на кошти А. Сироткіна у 1911 р. до вівтаря з північного і південного боку прибудували невеликі, круглі в плані ризницю і паламарню. При цьому з зовнішнього боку апсиди закрили дві ніші. У тому ж році був нарешті реалізований проект М. Казанського із влаштування опалення в церкві. Калориферне опалення з вентиляцією за системою А. Соскіна забезпечило богослужіння в зимовий час у всьому храмі. Одночасно рівень підлоги в церкві підняли приблизно на 1,05 м. Нову підлогу замостили плитками на залізобетонній основі.

З 1911 р. почалося оновлення інтер'єру головного об'єму храму. У вівтарі влаштували новий престол – мідний, з позолотою й емаллю і рельєфним зображенням Тайної вечері. Іконостас був перезолочений і розділений на дві частини (у головній частині храму залишився триярусний, а два яруси перенесли до Сергієвського бічного вівтаря). К. Шероцький у путівнику "Киев" назвав іконостас "строгим, простолинейным, но благородным". На кошти, пожертвувані дружиною А. Сироткіна, перед іконостасом поставили нову огорожу. З'явилися нові різьблені криласи, перезолотили кіоти. Київські іконописці

брати Кохно заново розписали стіни. Найзначнішим було зображення у вівтарі юнака Христа – Бога Слова, що сидить на престолі, в оточенні символічних зображень євангелістів (орел, телець, лев, ангел). Праворуч зображений Ісус, він наближається до апостола, що потопає у хвилях, ліворуч – добрий Пастир з ягням на руках, оточений отарою овець. На північній стіні

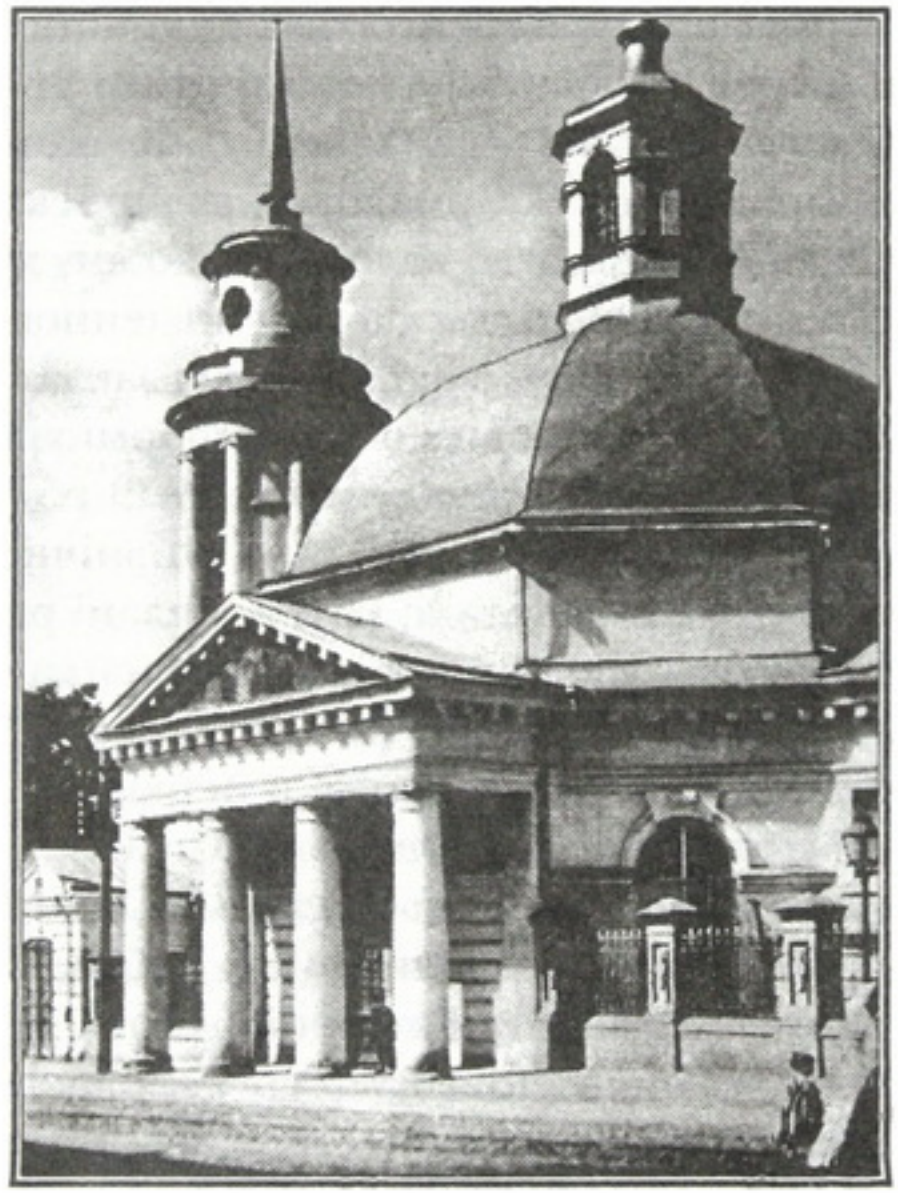

Рис. 49.
Церква Різдва Христова. Головний фасад. Фрагмент. Початок XX ст.

вівтаря в ніші над жертовником було написано "Моління про чашу", обабіч – лики святителів Іоанна Златоуста і Василя Великого. На південній стіні вівтаря містилося зображення Ісуса Христа, який прямує на Голгофу, з хрестом і в терновому вінці, а по сторонах цього розпису – лики святителів Іакова і Григорія. Угорі вівтарної апсиди на веселці був намальований

Бог-Отець, що простирає руки над світом, зі Святим Духом на лоні, оточеному серафимами.

Центральний об'єм храму прикрасили композиції й орнаменти, запозичені братами Кохно зі знаменитих розписів Володимирського собору в м. Києві. На північній і південній стінах були зображені лики святих, біля західної стіни – копії композицій В. Васнецова "Водохрещення Русі" і "Страшний суд".

Привертали увагу різьблені царські врата іконостаса з зображеннями Благовіщення Пресвятої Богородиці та чотирьох

Рис. 50. *Церква Різдва Христова у процесі відбудови. Поштова площа. 2003 р.*

євангелістів. На північних і південних вратах – лики Св. архангелів Михаїла і Гавриїла.

Розпис центрального об'єму церкви продовжувався до 1914 р., але освячення оновленого храму відбулося 26 березня 1911 р. У 1914 р. відновили і розписали бічний вівтар Св. Сергія, провели калориферне опалення, влаштували нові мармурові

престол і жертовник. 3 травня 1914 р. оновлений бічний вівтар було освячено. Вартість виконаних робіт по відновленню храму і бічного вівтаря склала 36 тис. руб.*

Усі ці заходи передували ювілейним святам, присвяченим 100-річчю будівлі. Попри те, що розпочалася Перша світова війна, церква отримала дозвіл на проведення урочистого молебню. У зв'язку з військовими подіями в приміщенні церкви облаштували евакуаційний шпиталь на 25–30 ліжок.

Серед найважливіших реліквій, що належали церкві Різдва Христова, слід відмітити давній образ Св. Миколи в срібній ризі, а також ткану шовком плащаницю з зображенням "Покладення в гроб". Плащаниця датується 1545 р. ("літо 7053". – *Л. Т.*), виготовлена вона, напевно, на Буковині за молдавського воєводи Петра. Відомо, що в 1930-х рр. плащаниця зберігалася в музеї Києво-Печерської лаври. У церкві було вісім напрестольних хрестів, дарохранильниця, вісім стародавніх Євангелій та інші цінності. Серед дзвонів церкви найбільший важив 99 пудів. На ньому було рельєфне зображення Спасителя, Богородиці, Іоанна Предтечі та святителя Миколи.

Храм було знесено у 1935 р. Цінні речі, шати ікон, золото і срібні рами конфіскували. Дерев'яний іконостас спалили. Ікони продали за кордон.

Сучасне відновлення храму повернуло Києву чудову пам'ятку історії, збагатило панораму Подолу. Значна кількість збережених архівних креслень і фотодокументів дала змогу провести таке відтворення з високим ступенем достовірності.

Проект розроблений у творчій архітектурній майстерні "Ю. Лосицький", автор проекту – заслужений архітектор України Ю. Г. Лосицький.

* Протоієрей К. Фоменко, що характеризував церкву у середині XIX ст. як "бедную и убогую", у 1914 р. писав: "Рождественская церковь увеличилась, благоукрасилась, получив вид городской благоустроенной церкви. Стены церкви расписаны художественной иконописью. Поет лучший хор. Киевляне! Придите и увидите".

Антаблемент – верхня горизонтальна частина архітектурного ордера, яка спирається на колони або пілястри і складається з архітрава (нижня частина), фриза (середня частина) та карниза (верхня частина).

Апсида (абсида) – у храмових спорудах перекритий склепінням циліндричний або гранчастий виступ за межі зовнішньої стіни, призначений, як правило, для влаштування вівтаря.

Арка – криволінійна несуча конструкція, яка спирається на дві опори і може мати різноманітну форму – півциркульну, стрілчасту, еліптичну та ін.

Аркада – декілька арок, що спираються на ряд стовпів або колон.

Аркатура – архітектурний декор у вигляді удаваних (глухих) невеликих арок.

Архівольт – декоративне вирішення аркового прорізу, яке виділяє конструктивну криву арки з площини стіни.

База – див. **Колона.**

Базиліка – прямокутна (іноді хрестоподібна) в плані храмова споруда, розділена у поздовжньому напрямку рядами окремих опор на нави; різновидом є купольна базиліка, в якій над перехрестям головної нави та трансепту влаштовано купол.

Баня – 1) гранчаста або кругла в плані форма даху над куполом чи барабаном храмової споруди з різними профілями (півсферичним, шоломо- та цибулиноподібним тощо); 2) іноді – те саме, що купол.

Барабан (підбанник, тамбур) – кругла, багатогранна, прямокутна або еліптична в плані частина завершення споруди, яка підтримує баню або зімкнене склепіння.

Вівтар – 1) жертовник у вигляді плити, стола, декоративної стінки (пристінний вівтар); місце богослужіння; 2) у православних храмах східна частина внутрішнього простору, як правило, в межах апсиди, відокремлена від основного приміщення іконостасом.

Волюта – декоративний архітектурний елемент у формі спіралі або завитка.

Восьмерик – замкнена стінова конструкція, що має в плані форму восьмигранника.

Вохра – мінеральна фарба жовтого кольору різних відтінків – від коричневого до рожевого.

Ґонт – дерев'яні дощечки для влаштування покрівлі даху.

Дзвіниця – висока баштоподібна квадратна, прямокутна, кругла чи багатогранна в плані дерев'яна або мурована споруда для підвішування дзвонів, що зводиться біля храму або є його частиною.

Дитинець – центральна укріплена частина давньоруського міста.

Домінанта – головна частина архітектурного ансамблю, яка підпорядковує собі інші його частини і вирізняється стосовно них своїми особливо значущими формами, розмірами, розташуванням тощо.

Донатор – покровитель будівництва храму, замовник ікони.

Закомара – напівкругле завершення стіни, що відповідає формі внутрішнього склепіння.

Зондаж – натурне дослідження старовинного художнього твору, яке здійснюється шляхом звільнення частини поверхні від пізніших нашарувань.
Іконостас – перегородка з іконами, яка відокремлює вівтарну частину православної церкви від молитовного залу.
Капітель – верхня частина колони, пілона або пілястри, на яку безпосередньо спирається архітрав або п'ята арки.
Каплиця – невелика храмова споруда без вівтаря.
Карниз – горизонтальний виступ стіни, що підтримує звис покрівлі та захищає стіну від стічної води, а також завершує горизонтальні елементи фасаду.
Кіот – невелика ніша на фасадній стіні для зображення святого; дерев'яна скриня або рама для великої ікони, декорована рельєфом, розписом або різьбленням; кілька невеликих ікон на стіні.
Кляштор (польськ.) – монастир.
Колона – вертикальна несуча частина архітектурного ордера, що складається з нижньої профільованої бази, стовпа та капітелі; на неї безпосередньо спирається антаблемент.
Контрфорс – допоміжна підпірна конструкція у вигляді пілона, колони або арки для підсилення основної стіни.
Конха – півкупольне склепіння, що перекриває півциліндричні частини споруди.
Коринфський ордер – система стояко-балкових конструкцій, що відзначається вишуканими пропорціями, урочистим та багатим декором.
Кріповка – використання заломів горизонтального профілювання стін, карнизів та антаблементів для підвищення їх пластичної виразності.
Ктитор – особа, що має право опіки над храмом, а також надає кошти на його будівництво й облаштування.
Культурний шар – напластування земляного ґрунту з рештками предметів і речей стародавньої матеріальної культури.
Купол – конструкція, що перекриває круглі, багатокутні та еліптичні в плані приміщення у вигляді склепіння, внутрішня поверхня якого створюється обертанням кривої (дуги, чверті кола, еліпса тощо) навколо вертикальної осі.
Ліхтар – невеликий світловий барабан над основним куполом (банею).
Лопатка – плоский вертикальний виступ на стіні, подібний до пілястри, але без бази та капітелі.
Люкарна – світловий отвір на покрівлі даху чи бані, як правило, з розвиненим декоративним оздобленням.
Маківка – декоративне завершення бані (подібне до перевернутої голівки маку), увінчане хрестом або шпилем.
Нава – внутрішній простір храму між двома паралельними рядами колон.
Наличник (лиштва) – декоративне обрамлення дверного або віконного прорізу.
Одигітрія – один з найбільш поширених типів зображення Богоматері з немовлям:

маленький Христос сидить на руках Богоматері, правою рукою він благословляє, а лівою тримає сувій, рідше – книгу.

Оранта – зображення Богоматері, яка молиться з піднятими руками.

Підпружна арка – арка, що передає навантаження від купола на опорні стовпи-пілони.

Пілястра (пілястр) – плоский вертикальний виступ на поверхні стіни з пропорціями та елементами, властивими колоні архітектурного ордера.

Плінфа (плитниця) – тонка цегла великого формату, що застосовувалась для мурування стін за часів Київської Русі.

Портал – парадне оформлення входу у великі, переважно громадські й церковні, споруди або в'їзду на їх територію.

Приділ – у православних храмах додатково прибудована або вбудована церква з власним вівтарем та престолом.

Притвор (нартекс) – невелике крите приміщення перед входом у церкву, призначене для тих, хто не допускався всередину храму.

Рамено – бічна гілка просторового хреста в хрестово-купольному храмі.

Ризниця – приміщення для зберігання вбрання священнослужителів.

Руст – камінь з обробленою лицьовою поверхнею, що використовується для опорядження стін.

Сандрик – невеликий карниз під віконним або дверним прорізом. Часто завершується фронтоном.

Склепіння – перекриття або покриття з однієї чи декількох криволінійних поверхонь, у давнину переважно з цегли або каменю.

Стінопис – вид монументального живопису, фігурні композиції або орнаменти, виконані на стінах і перекриттях водяними (фрески), олійними, темперними, клейовими та іншими фарбами.

Трансепт – простір у базилікальних і хрестоподібних у плані храмах, утворений однією або декількома поперечними навами.

Трапезна – тип монастирського будинку, що має зал для спільного прийняття їжі та проведення зборів і церкву (або вівтар, над яким звичайно розміщена баня).

Фриз – 1) середня горизонтальна частина антаблемента; 2) архітектурна прикраса на стіні у вигляді декоративної горизонтальної смуги орнаментальних або сюжетних зображень.

Фронтон – декоративне завершення споруди, що закриває торець даху над карнизом. Має трикутну або криволінійну форму.

Хори – верхня відкрита галерея чи балкон усередині церкви або в залі.

Царські врата – центральні двері іконостаса, що ведуть до вівтаря.

Цем'янка – слабо випалена і подрібнена глиняна маса, що використовується як заповнювач і гідравлічна добавка до вапняно-цем'янкового розчину.

Яблуко – завершення бані, намету або ліхтарика, яке встановлюється під хрестом.

1. *Авраменко О.* Пам'ятка біля Замкової гори / О. Авраменко, В. Могилевський, М. Яковлєв // Київ. – 1989. – № 7. – С. 156–157.
2. *Алферова Г. В.* Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк / Г. В. Алферова, В. А. Харламов. – К.: Наук. думка, 1982. – 159 с.
3. *Антонин Иеродиакон.* Киево-Подольская Успенская Соборная церковь. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 113 с.
4. *Асеев Ю. С.* Архитектура древнего Киева. – К.: Будівельник, 1982. – 160 с.
5. *Асеєв Ю. С.* Джерела: Мистецтво Київської Русі (Нариси історії українського мистецтва). – К.: Мистецтво, 1980. – 214 с.
6. *Асеєв Ю. С.* Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1969. – 103 с.
7. *Архив* Юго-Западного края России. – К., 1886. – Т. 1, ч. VII. – С. 117.
8. *Белецкий П. А.* Из истории мирового искусства: Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1981. – 258 с.
9. *Болотова Г. В.* План Києва 1695 р., як джерело до вивчення історії міста кінця XVII ст. // Архіви України. – 1980. – № 4. – С. 51–59.
10. *Брайчевський М.* Перший Руський князь-християнин // Український церковно-історичний календар. – 2001. – С. 33–35.
11. *Верещагіна Н.* Найдавніша чудотворна Київська ікона // Родовід. – 1995. – № 12. – С. 80–85.
12. *Геврик Тит.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 19–38.
13. *Георгиевский А.* Историко-археологический очерк, писанный на Евгение-Румянцевскую премию о Киево-Подольской церкови Николая Доброго. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. – 175 с.
14. *Говденко М.* Дзвіниця церкви Св. Миколи Доброго в Києві // З історії української реставрації. – 1996. – С. 190–193.
15. *Грабарь И. Э.* О русской архитектуре. Исследования. Охрана памятников. – М.: Наука, 1969. – 422 с.
16. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України.–К.; Львів, 1913.–524 с.
17. *Гупало К. Н.* Подол в древнем Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – 126 с.
18. *Дегтярев М. Г.* Киевский городской архитектор А. И. Меленский // Строительство и архитектура. – 1989. – № 2. – С. 17–19.
19. *Дегтярьов М. Г.* Про спорудження Притисько-Микільської церкви у Києві // Архіви України. – 1980. – № 5. – С. 68–69.
20. *Ернст Ф.* Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця

в історії і пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1926. – Т. 22. – С. 125–165.

21. *Ернст Ф.* Контракти і Контрактовий будинок у Києві. – К.: Вид-во ВУАН, 1924. – 96 с.

22. *Закревский Н.* Описание Киева. – М.: Тип. В. Грачева, 1868. – Т. 1. – С. 1–455; Т. 2. – С. 456–960.

23. *Захарченко Н.* Киев теперь и прежде. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. – 290 с.

24. *Звід* пам'яток історії та культури України. Київ: Енцикл. вид. – К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. – Кн. І, ч. І. – 578 с.

25. *Іваненко В.* Загадки старовинного рукопису // Наука і культура України. – 1987. – Вип. 21. – С. 285–290.

26. *Кальницкий М.* Знакомьтесь: Киев. Подол: Путеводитель. – К.: Ассоциация "Укрреклама", 1996. – 47 с.

27. *Каргородский Р.* Покровская церковь и колокольня: Ист. справка // Арх. ин-та "Укрпроектреставрация". – К., 1971.

28. *Качківський Л.* Покрова – свято Божого заступництва за Україну // Вечірній Київ. – 2000. – 13 жовт.

29. *Киев:* Энцикл. справочник. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1982. – 702 с.

30. *Київ:* Енцикл. довідник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1981. – 735 с.

31. *Київ:* Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К.: Вид-во ВУАН, 1930. – 797 с.

32. *Кіржаєва І.* Іван Григорович-Барський у Києві: Буклет. – К.: Держ. іст.-архіт. заповідник "Стародавній Київ". – 2 с.

33. *Ковалінський В.* Меценати Києва. – К.: Кий, 1998. – 528 с.

34. *Короткі* відомості про свята Православної церкви. Українська Православна Церква. – К.:Київський патріархат, 1992. – 112 с.

35. *Крощенко Л.* Покровская церковь. Подол: Ист. справка // Арх. ин-та "Укрпроектреставрация". – К., 1974.

36. *Лихачев Д. С.* Слово о полку Игореве и культура его времени. – Л.: Худож. лит. Ленингр. отд-ние, 1978. – 359 с.

37. *Логвин Г. Н.* Киев: Книга-спутник по городу Киеву. – М.: Искусство, 1967. – 264 с.

38. *Логвин Г. Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 464 с.

39. *Лопушинская Е.* Покровская церковь: Ист. справка // Арх. ин-та "Укрпроектреставрация". – К., 1955.

40. *Лякіна Р.* Бурса // Поділ і ми. – 1999. – № 7. – С. 24–25.

41. *Милецкий А. М.* Парк-музей "Древний Киев" / А. М. Милецкий, П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1989. – 150 с.

42. *Мойсеєнко З. В.* Співець українського бароко / З. В. Мойсеєнко, В. В. Чепелик // Поділ і ми. – 2000. – № 5–6. – С. 29–34.
43. *Пам'ятки* архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. – К.: Держбудвидав УРСР, 1956. – 111 с.
44. *Памятники* градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – К.: Будівельник, 1983. – Т. 1. – 160 с.
45. *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К.: Тип. Императ. ун-та Св. Владимира, 1897. – 267 с.
46. *Петров Н. И.* Киев, его святыни и памятники. – СПб.: Тип. Мин. путей сообщения, 1896. – 186 с.
47. *Пилявский В. Н.* Из истории планировки и застройки Киева в начале XIX в. // Зодчество Украины. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – С. 197–212.
48. *Плотникова И.* Третий со времен Батыя. 9 июля 1811 г. – фатальная дата в жизни киевского Подола // Киевлянин. – 2001. – № 22. – С. 4.
49. *Пляшко Л.* Ікона з київського Подолу // Наука і культура. – 1989. – Вип. 23. – С. 492–495.
50. *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. – К.: Тип. Губ. упр., 1865. – 134 с.
51. *Проценко Л.* Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті. – К.: Картографія, 1991.
52. *Путешествие* антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М.: Изд-во Императ. о-ва истории и древностей рос., 1897. – Вып. 2. – 202 с.
53. *Ратшин А.* Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. – М.: Тип. ун-та, 1852. – 564 с.
54. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 360 с.
55. *Рыбаков Б. А.* Слово о полку Игореве и его современники. – М.: Наука, 1971. – 293 с.
56. *Русова С.* Про похорон Т. Г. Шевченка // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 13.
57. *Сборник* летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 83.
58. *Сборник* материалов для исторической топографии Киева. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. – 403 с.
59. *Седик О.* Стане, як дзвін, і впаде, як дзвін // Хрещатик. – 1997. – 22 січ.

60. *Сементовский Н.* Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К.: Изд-во Н. Я. Оглоблина, 1900. – 304 с.

61. *Силін О.* Оборонимо святе від наруги // Час-time. – 1997. – 13 берез.

62. *Титов Ф. И.* Киево-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет тому назад: К истории великого пожара на Киево-Подоле 9 июля 1811 г. – К.: Тип. Императ. ун-та Св. Владимира, 1914. – С. 27.

63. *Титов Ф. И.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева. – К.: Изд-во Киево-Печерской Лавры, 1910. – 99 с.

64. *Толочко П. П.* Древний Киев. – К.: Наук. думка, 1976. – 208 с.

65. *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. – 2-ге вид., стер. – К.: Наук. думка, 1972. – 220 с.

66. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980. – 224 с.

67. *Толочко Л. И.* Памятники каменного зодчества / Л. И. Толочко, Ю. Г. Лосицкий // Строительство и архитектура. – 1982. – № 1. – С. 24–25.

68. *Толочко Л.* Поділ старий, Поділ новий // Хрещатик. – 1996. – 14 верес.

69. *Третяк К.* Київ: Путівник по зруйнованому місту. – К.: Ред.-вид. центр "Київський університет", 1998. – 159 с.

70. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII вв. – М.: Стройиздат, 1967. – 236 с.

71. *Цюпа Ю.* Діюча модель трактора в натуральну величину // Хрещатик. – 1997. – 22 лют.

72. *Фісун О.* Андрій Меленський – головний архітектор Києва. – К.: Держ. іст.-архіт. заповідник "Стародавній Київ", 1996. – 2 с.

73. *Холостенко М.* Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII ст. // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 11. – С. 40–47.

74. *Шевченко В.* Регенерація Контрактової площі на Подолі у Києві // З історії української реставрації. – 1996. – С. 35–40.

75. *Шероцкий К. В.* Киев: Путеводитель. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1917. – 346 с.

76. *Щербина В. И.* Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К.: Будівельник, 1926. – 166 с.

77. *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України. – К.: Будівельник, 1970. – 191 с.

ПЕРЕДМОВА 5
ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ПИРОГОЩОЇ 19
ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА 39
ЦЕРКВА МИКОЛИ ПРИТИСКА 56
ДЗВІНИЦЯ ЦЕРКВИ МИКОЛИ ДОБРОГО 69
ДМИТРІВСЬКА ЦЕРКВА
(ТРАПЕЗНА ЦЕРКВИ КОНСТАНТИНА І ЄЛЕНИ) 86
ЦЕРКВА МИКОЛИ НАБЕРЕЖНОГО 103
ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА 121
ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКА ЦЕРКВА 139
ЦЕРКВА РІЗДВА ХРИСТОВА 153
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ 167
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 170

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Толочко Лариса Іванівна
Дегтярьов Михайло Георгійович

Подільські храми Києва

Редактор *О. В. Боброва*
Художнє оформлення *В. О. Гурлєва*
Художній редактор *С. В. Анненков*
Комп'ютерна верстка *О. Г. Сулими*
Коректор *І. В. Іванюсь*

Підписано до друку 05.06.2003.
Формат 60x70 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 8,58.
Обл.-вид. арк. 8,44.
Тираж 3 000 прим. Зам. № 3-217.

Видавництво «Техніка».
04053 Київ, вул. Обсерваторна, 25.
Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру України суб'єктів видавничої справи
ДК № 357 від 12.03.2001.

Віддруковано на Білоцерківській книжковій фабриці.
09117 м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

999045389

5.00

У СЕРІЇ "НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНІ УКРАЇНИ" ВИЙШЛИ:

1. "Михайлівський Золотоверхий монастир", 1997.
2. "Храми Чернігова", 1998.
3. "Видубицький монастир", 1999.
4. "Церква Покрови Пресвятої Богородиці", 1999.
5. "Андріївська церква", 1999.
6. "Монастирі та храми землі сіверської", 1999.
7. "Кирилівський монастир", 1999.
8. "Золоті ворота в Києві", 2000.
9. "Собор святої Софії в Києві", 2000.
10. "Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю", 2000.
11. "Почаївська Свято-Успенська лавра", 2000.
12. "Християнські святині Кам'янця на Поділлі", 2001.
13. "Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких", 2002.
14. "Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія", 2002.
15. "Києво-Печерська лавра", 2003.

457
а
Дис
ФХ

Texnica

Толочко
Лариса Іванівна
(нар. 1953 р.),
мистецтвознавець,
письменник.
Більше 20 років працює в галузі реставрації пам'яток архітектури України, має понад 200 публікацій з питань українського мистецтва та архітектури.
Співробітник Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури та заповідних територій.

Дегтярьов
Михайло Георгійович
(нар. 1943 р.),
мистецтвознавець, член Спілки художників України, дійсний член Нью-Йоркської Академії наук.
Більше 30 років працює в галузі реставрації пам'яток архітектури України, має понад 400 публікацій з питань українського мистецтва та архітектури.

728-2
Р
АО 263217

серії
"Національні
святині
України",
започаткованої
в 1997 р.,
наведено
на останній
сторінці
книжки

«Техніка»